

Sociaal en Cultureel Planbureau

Met het oog op de tijd

Een blik op
de tijdsbesteding
van Nederlanders

Met het oog op de tijd

Met het oog op de tijd

Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders

Mariëlle Cloïn (red.)
Andries van den Broek
Remko van den Dool
Jos de Haan
Joep de Hart
Pepijn van Houwelingen
Annet Tiessen-Raaphorst
Nathalie Sonck
Jan Spit

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, november 2013

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2013

scp-publicatie 2013-26

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: bureau Stijlzoorg, Utrecht

Omslagfoto: Edward Kienholz, *The Beanery*, 1965, Collectie Stedelijk Museum Amsterdam

ISBN 978 90 377 0670 3

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	9
Samenvatting	11
1 Met het oog op de tijd	19
1.1 Het dagelijks leven in Nederland	19
1.2 Tijdsbesteding in context	19
1.2.1 Nederland in 2006 en 2011	20
1.2.2 Individualisering en emancipatie	22
1.2.3 De beleidscontext van tijd	24
1.3 Het tijdsbestedingsonderzoek 2011/12	26
1.4 Dit rapport	29
1.4.1 Trendbreuk en een aanzet tot nieuwe trends	29
1.4.2 Rubricering van de tijdsbesteding	30
1.4.3 De tabellen, figuren en hoofdstukindeling	31
Noot	32
2 De besteding van de wekelijkse 168 uur op hoofdlijnen	33
2.1 Wat doen Nederlanders, wanneer en met wie?	33
2.2 Hoeveel tijd besteed waaraan?	34
2.2.1 Drie soorten tijd	34
2.2.2 Verplichte tijd	35
2.2.3 Persoonlijke tijd	40
2.2.4 Vrije tijd	42
2.3 Wanneer doet men wat?	46
2.3.1 De verdeling van de drie soorten tijd over de dag	46
2.3.2 Bezig met verplichtingen	48
2.3.3 Wanneer eten en slapen?	50
2.3.4 Wanneer vrije tijd?	52
2.4 Met wie brengen Nederlanders hun tijd door?	53
2.5 Conclusies	55
3 De verdeling en combinatie van verplichtingen	57
3.1 De agenda van de (potentiële) beroepsbevolking	57
3.2 Verplichtingen tijdens de beroepsactieve leeftijd	58
3.2.1 Betaald werk nader bezien	60
3.2.2 Huishouden en zorgtaken nader bezien	61
3.3 De verdeling van verplichtingen in de samenleving	65
3.4 Het verdelen en combineren van arbeid en zorg	68
3.4.1 Het aandeel van vrouwen in betaald werk	69

3.4.2	Het aandeel van mannen in huishoudelijke zorgtaken	69
3.4.3	Taakcombinatie	71
3.5	Nieuwe werktijden door het nieuwe werken?	72
3.5.1	Thuiswerken en zeggenschap over de werktijden: wie en hoe vaak?	73
3.5.2	Relatie met de tijden waarop mensen werken	74
3.6	Conclusies	79
	Noten	80
4	Mediagebruik en sociale contacten	81
4.1	Onderscheid vervaagt	81
4.2	Bezit communicatiemiddelen	82
4.3	Mediatijdbudget en sociale contacten	84
4.3.1	Veranderingen in mediatijd	84
4.3.2	Veranderingen in sociale tijd	86
4.4	Van oude naar nieuwe media	88
4.4.1	Verschillen tussen jaren?	92
4.5	Van face-to-face contact naar gemedieerd contact	93
4.6	Sociaal contact nader bekeken	96
4.7	Conclusies	99
	Noten	99
5	Recreatieve en ontspannende activiteiten	100
5.1	De diversiteit van de vrije tijd	100
5.2	Ontwikkelingen in recreatieve activiteiten en ontspanning	101
5.3	Duur van de activiteit en moment op de dag, in de week en in het seizoen	106
5.4	Het sociale karakter van recreatieve activiteiten	111
5.5	Meer vitale ouderen: meer tijd voor actieve recreatie?	112
5.6	Conclusies	114
	Noten	115
6	Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar	116
6.1	Vormen van maatschappelijke participatie	116
6.2	Maatschappelijke participatie door de tijd heen	117
6.3	Deelname aan vrijwilligerswerk: het beeld gebaseerd op de vragenlijsten	118
6.4	Deelname aan vrijwilligerswerk: tijdsbestedingsgegevens	121
6.5	Informele hulp aan andere huishoudens	124
6.6	Religieuze praktisering	127
6.7	Concurrentie met andere vormen van tijdsbesteding?	131
6.8	Informele groepen	134
6.9	Conclusies	138
	Noten	139

7	Onderweg in het dagelijks leven	140
7.1	Nederlanders onderweg	140
7.2	Reistijd, vervoersdoeleinden en vervoermiddelen	141
7.2.1	Vervoermiddelen	146
7.2.2	Relatieve reistijd: reisaandeel per activiteit	148
7.3	Wanneer en waarvoor onderweg	149
7.3.1	Woon-werkverkeer	150
7.3.2	Op weg in de vrije tijd	151
7.3.3	Tegelijk onderweg?	152
7.4	Mobiele jongeren?	153
7.5	Digitalisering en mobiliteit	157
7.6	Conclusies	158
	Noten	159
8	Van doen naar beleven: tijdsbesteding en tijdsbeleving	160
8.1	Ervaring en waardering van de tijd	160
8.2	Gevoelens van gejaagdheid onder Nederlanders	161
8.3	Verplichtingen, vrije tijd en tijdsdruk onder de potentiële beroepsbevolking	165
8.4	Vrije tijd en tijdsdruk	167
8.5	Vrijetijdswaarden en vrijetijdsbesteding	170
8.6	(Vrije)tijdsbesteding, geluk en tevredenheid	174
8.7	Conclusies	177
9	Met het oog op de tijd: slotbeschouwing	179
9.1	Een blik op Nederlanders vanuit het perspectief van hun tijdsbesteding	179
9.2	Wat bleef en wat veranderde?	179
9.3	Convergentie of divergentie?	182
9.3.1	Geen herverdeling tussen vrouwen en mannen, voltijders steeds drukker	185
9.4	De tijdsbesteding in 2011 in het licht van de maatschappelijke context en het beleid	186
9.5	Tijdsbesteding in 2011: logische veranderingen of verrassende ontwikkelingen?	190
	Summary	192
	Literatuur	199
	Bijlagen (te raadplegen via www.scp.nl onder dit rapport)	
	Bijlage A Codelijst TBO 2011/2012	
	Bijlage B Onderzoeksdocumentatie TBO 2011/2012	
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	212

Voorwoord

Het begrip ‘tijd’ roept verschillende associaties op. Enerzijds leidt het woord al gauw tot filosofische gedachten en groteske uitspraken. Komt tijd komt raad, de tand des tijds, de tijd gaat snel, gebruik haar wel, en ga zo maar door. Anderzijds is het een van de meest basale en vanzelfsprekende aspecten van het dagelijks leven.

Menselijk gedrag bestuderen is een belangrijk kenmerk van sociaalwetenschappelijk onderzoek. In dit rapport vindt die bestudering plaats met tijdsbesteding als leidend perspectief. Aan de ene kant houdt de omgang met tijd de samenleving een zekere spiegel voor: hoe gaan we er als samenleving mee om, zijn er grote ongelijkheden in de besteding van tijd tussen jong en oud, vrouwen en mannen, laag- en hoogopgeleiden? Is de omgang met tijd in de loop der jaren veranderd? Zijn hier processen van individualisering, emancipatie en, van recentere datum, digitalisering in terug te zien? Aan de andere kant hebben mensen in hun dagelijks leven met een vaststaande hoeveelheid tijd te maken. Voor iedereen telt een week 7 dagen en 168 uur. Wat mensen in die tijd doen is voor iedereen anders en mede afhankelijk van individuele omstandigheden, voorkeuren en mogelijkheden. Toch zijn ook beslissingen over de eigen tijdsbesteding minder individueel dan ze wellicht aanvoelen. Iedereen heeft immers met anderen te maken. Daarnaast is de tijdsbesteding op zijn minst deels biologisch bepaald en in cultureel en institutioneel opzicht ingebed in de inrichting van de samenleving.

Het tijdsbestedingsonderzoek biedt mogelijkheden om diverse kanten van de omgang met tijd te belichten. Dat gebeurt in dit rapport en ook in het verleden heeft het SCP dat meerdere keren gedaan. Het mooie daarvan is dat trends door de jaren heen zijn weer te geven. Zo blijkt dat we in 2011 minder tijd besteden aan huishoudelijk werk, eten klaar maken en de was doen, we langer op het internet en voor de televisie zitten, en minder lang in de auto rijden.

Ook in de wereld van het tijdsbestedingsonderzoek staan de ontwikkelingen niet stil. Enkele jaren geleden heeft het SCP, na een dubbelmeting in 2005 en 2006, de overstap gemaakt naar een andere manier van onderzoek doen. Voortaan volgen we de Europese richtlijnen voor tijdsbestedingsonderzoek. De weerslag daarvan is te vinden in dit rapport over de tijdsbesteding. De nadruk ligt op de periode 2006-2011.

In 2011/’12 zijn de gegevens in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek verzameld. Daarmee is wederom een solide basis gelegd voor het kunnen doen van uitspraken over de tijdsbesteding van Nederlanders, nu en met het oog op de toekomst.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur SCP

Samenvatting

Hoe gaan Nederlanders met hun tijd om? Is dat anders dan een paar jaar geleden? Nemen verschillen in de tijd besteed aan onder meer betaald werk, huishouden en zorgtaken, mediagebruik, eropuit gaan en vrijwilligerswerk in de samenleving toe of af? Hoe hebben de economische crisis, vergrijzing en toenemende digitalisering (steeds meer activiteiten die via internet kunnen plaatsvinden) invloed op de tijdsbesteding van Nederlanders? Zijn er nog altijd duidelijk collectieve ritmen zichtbaar of zien we meer uitwaaiering in de tijdstippen waarop Nederlanders werken, eten en slapen? Brengen mensen veel tijd alleen of met anderen door? Voelen zij zich drukbezet, hebben we wel genoeg vrije tijd? Deze en andere vragen staan centraal in dit rapport. Gebaseerd op het tijdsbestedingsonderzoek dat plaatsvond van maart 2011 tot maart 2012 (hierna TBO 2011) wordt in dit rapport de draad van rapportages waarin de tijdsbesteding in Nederland tegen het licht wordt gehouden weer opgepakt.

Tussen 1975 en 2005 vond om de vijf jaar een tijdsbestedingsonderzoek plaats via de tot dan toe gebruikelijke Nederlandse methode. In 2006 is opnieuw een tijdsbestedingsonderzoek gehouden, maar dan volgens de Europese richtlijnen voor tijdsbestedingsonderzoek. Het TBO 2011 is eveneens volgens die richtlijnen uitgevoerd. Aangezien er tot en met 2005 andere methoden van onderzoek zijn gevolgd, gelden 2005 en 2006 als een dubbelmeting. In dit rapport ligt de nadruk op de periode 2006-2011. De gegevens over de jaren 1975-2005 komen aan bod om te onderzoeken of trends in de tijdsbesteding zich over de langere termijn voordoen en of eerdere trends stagneren dan wel in tegengestelde richting gaan.

Voor het TBO 2011 noteerden een kleine 2000 Nederlanders verspreid over het hele land gedurende een week hun bezigheden in een dagboek. Op basis van deze uitgebreide gegevens zijn de vele en uiteenlopende activiteiten die mensen in het dagelijks leven ondernemen gedetailleerd in kaart gebracht. In deze samenvatting komen de belangrijkste bevindingen aan bod, beginnend bij een overzicht van de tijdsbesteding aan de hand van de driedeling verplichte, persoonlijke en vrije tijd. De verplichte tijd omvat de bezigheden die mensen in het kader van onderwijs, betaald werk of ten behoeve van het huishouden of de zorg voor kinderen verrichten. Bij persoonlijke tijd gaat het om het onderhoud van het eigen lichaam (slapen, eten, douchen, aankleden enz.). De vrije tijd omvat uiteenlopende activiteiten zoals media en ICT-gebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning en maatschappelijke participatie. Na dit beeld op hoofdlijnen is er aandacht voor ontwikkelingen binnen de verplichte, persoonlijke en vrije tijd. Aparte aandacht is er voor de mobiliteit (voor al deze doeleinden), de tijdstippen waarop (gedurende de dag) mensen uiteenlopende activiteiten ondernemen en voor de beleving van tijd. De bevindingen hebben betrekking op de bevolking vanaf 12 jaar, tenzij anders is aangegeven.

Een blik op het dagelijks leven

Per saldo besteden Nederlanders in 2011 wat minder tijd aan verplichtingen dan in 2006. De persoonlijke tijd is wat toegenomen en de vrije tijd is vrijwel gelijk gebleven. Hierbij moet direct worden opgemerkt dat deze conclusies mede afhankelijk zijn van de wijze waarop activiteiten door de jaren heen zijn genoteerd en gerubriceerd. Zo blijkt dat Nederlanders in 2011 gemiddeld wat langer slapen dan enkele jaren geleden, en slapen valt onder persoonlijke tijd. Tegelijk blijkt er minder tijd te gaan naar overdag uitrusten of even niets doen, wat onder de vrije tijd valt. Dat neemt echter niet weg dat er een trend is verbroken: in de lange reeks van tijdsbestedingsonderzoeken (vanaf 1975) kwam een daling van het tijdsbeslag van verplichtingen niet eerder voor. Na de millennium-wisseling zwakte die groei al wel iets af, maar met de daling tussen 2006 en 2011 is er voor het eerst sprake van een afname van het tijdsbeslag van verplichtingen.

Verplichtingen

Uiteraard zijn jongeren en ouderen minder dan gemiddeld drukbezet met verplichte taken (vooral betaald werk en de zorg voor kinderen) dan mensen in de beroepsactieve leeftijd (20-64 jaar). De geconstateerde afname doet zich echter breed in de samenleving voor. Bij de bevolking vanaf 12 jaar gaat het om een afname van 42,8 naar 41,2 uur per week in 2011. Toegespitst op de drukker bezette 20-64-jarigen gaat het om een afname van 46,7 uur naar 45,9 uur per week. Die daling komt vooral voor rekening van vrouwen; bij mannen is de situatie niet gewijzigd. Mensen die in deeltijd of niet betaald werken hebben in tijd uitgedrukt iets minder aan verplichtingen gekregen en degenen die voltijds werken hebben juist meer.

Waarop wordt bezuinigd en door wie? Van de verplichte taken is niet betaald werk maar de tijd die gaat naar het huishouden en zorgtaken afgenomen. Aan het huishouden (en in het bijzonder aan de meer routineuze huishoudelijke taken als koken, schoonmaken, de was doen enz.) besteedt men in 2011 wekelijks gemiddeld 2,4 uur minder dan in 2006 (17,9 uur in 2011 en 20,3 uur in 2006). Bij de 20-64-jarigen is die terugloop zelfs nog iets groter. Zowel vrouwen als mannen zijn (naar rato van hun inbreng) minder in het huishouden gaan doen. Het meest wordt hierop bezuinigd in huishoudens met jonge kinderen tot 4 jaar en met kinderen in de middelbare schoolleeftijd (12-17 jaar). Daarnaast schroeven vooral mensen met een deeltijdbaan (1-34 uur per week betaald werk) en degenen die niet betaald werken de tijd voor huishoudelijke taken terug.

Betaald werk bleef per saldo ongewijzigd. Ook dat is een breuk met het verleden: lange tijd nam de betaalde arbeidstijd gestaag toe. Nu is dit slechts voor sommige groepen het geval: ouders met jonge kinderen (tot 4 jaar) en mensen die toch al voltijds werken (35 uur per week of meer). Omdat ouders met jonge kinderen tegelijk meer dan gemiddeld op huishoudelijke taken bezuinigen, blijft het totale tijdsbeslag van verplichtingen voor hen ongewijzigd. Onder voltijdwerkers is de bezuiniging op het huishouden niet voldoende om de toename in betaalde arbeidstijd te compenseren. Hierdoor hebben zij in 2011 ruim 2 uur meer verplichtingen dan in 2006. Het verschil in termen van het

tijdsbeslag van verplichtingen neemt dus toe tussen degenen die voltijds werken en degenen die minder of niet betaald werken.

Ook de tijd voor de zorg voor kinderen neemt af. Deze daling komt echter voor rekening van demografische ontwikkelingen als de vergrijzing en ontgroening (er worden minder kinderen geboren): de tijd die ouders met een jongste kind tot 18 jaar wekelijks aan kinderverzorging besteden, bleef tussen 2006 en 2011 namelijk gelijk en komt uit op circa 9 uur per week. Moeders (11,5 uur) besteden hier bijna twee keer zo veel tijd aan als vaders (5,9 uur). Als ook de tijd die ouders kwijt zijn aan 'een oogje in het zeil houden' en aan het ondernemen van activiteiten met kinderen in de vrije tijd wordt meegeteld, loopt het verschil op tot 20,1 uur voor moeders en 8,8 uur voor vaders.

Persoonlijke tijd

Persoonlijke tijd kost de gemiddelde Nederlander 77,7 uur per week. Het is daarmee de meest omvangrijke tijdsbestedingscategorie. Voor een belangrijk deel komt dat door dat slapen hieronder valt en dat doet de gemiddelde Nederlander van 12 jaar en ouder 59,5 uur per week. Daarmee blijven we ruim boven de gebruikelijke maatstaf van 8 uur slaap per etmaal. Vooral jongeren slapen relatief lang. Vrouwen (60,2 uur per week) slapen in 2011 in lijn met het verleden wat langer dan mannen (58,7 uur).

In het algemeen neemt de slaaptijd toe, maar niet bij iedereen. Onder voltijds werkenden, die toch al het minst lang slapen, is dat niet het geval. Dit past bij het beeld dat bij hen de tijd besteed aan verplichtingen toeneemt. Zij slapen met iets meer dan 7 uur per etmaal gemiddeld het minst. De tijd voor eten en drinken is de laatste jaren gelijk gebleven.

Vrije tijd

Nederlanders van 12 jaar en ouder hebben in een gemiddelde week gedurende het jaar 47,8 uur aan vrije tijd. Mannen hebben gemiddeld meer vrije tijd dan vrouwen, omdat vrouwen meer tijd aan persoonlijke verzorging kwijt zijn, niet omdat zij meer tijd aan verplichtingen besteden. Ouders van (jonge) kinderen (vooral met een jongste kind tot 4 jaar) moeten het met minder dan gemiddeld vrije tijd doen. Ook neemt de hoeveelheid vrije uren af naarmate het opleidingsniveau hoger is. Voltijdswerkers hebben bijna 2 uur per week minder vrije tijd gekregen tussen 2006 en 2011, wat aansluit op de constatering dat de verplichte tijd bij hen 2 uur toeneemt. Mensen die niet of in deeltijd werken kregen juist wat meer vrije tijd.

Het brede spectrum aan vrijetijdsactiviteiten is in dit rapport teruggebracht tot media-gebruik en sociale contacten (hoofdstuk 4), recreatieve activiteiten en ontspanning (hoofdstuk 5) en maatschappelijke participatie (hoofdstuk 6). Onder het laatste valt in dit rapport vrijwilligerswerk, informele hulp (aan personen buiten het eigen huishouden) en religieuze praktisering.

De in tijd gemeten meest omvangrijke vorm van vrijetijdsbesteding is het *gebruik van media en ICT*. Het tijdsbeslag hiervan (exclusief online communicatie, want die is tot de sociale contacten gerekend) neemt tussen 2006 en 2011 toe van 19,6 uur naar 20,9 uur per week. Dat is een breuk met het verleden: het media tijdsbudget lag jaren op circa 19 uur per week. In lijn met de verwachting neemt het gebruik van internet c.q. de computer toe, en wel van 2,8 uur naar 4 uur per week. Jongeren lopen nog steeds voorop in pc- en internetgebruik, maar ouderen zijn met een voorzichtige inhaalslag bezig. Televisiekijken stijgt van 12,7 uur naar 14 uur per week. Voorheen leek het erop dat meer internet samenging met minder tv-kijken. Wellicht dragen de mogelijkheden om op de mobiele telefoon of tablet televisie te kijken en naast 'live' televisie ook via 'on demand' en uitzending gemist programma's te bekijken bij aan deze stijging. Analoog aan eerdere trends neemt het lezen van kranten, tijdschriften of boeken verder af (van 3,9 uur naar 2,5 uur per week).

De tijd voor *sociale contacten* (inclusief online sociale contacten via bijvoorbeeld sociale media) loopt terug van 8,6 uur per week in 2006 naar 7,2 uur in 2011. Deze daling is een voortzetting van de trend in de periode 1975-2005. De tijd voor online sociale contacten neemt als enige vorm van sociaal contact wel toe tussen 2006 en 2011, al is die toename bescheiden (van 0,6 uur naar 0,8 uur per week). Hierbij speelt mee dat korte contactmomenten, zoals een bericht posten, hierop reageren of een WhatsApp sturen, vanwege de korte duur waarschijnlijk niet (goed) geregistreerd zijn. In het *TBO 2011* zijn activiteiten immers in tijdsintervallen van tien minuten gemeten. Uitgebreider mediaonderzoek zal in de nabije toekomst een gedetailleerder beeld verschaffen. Telefoneren is verder afgenomen de laatste jaren, net als bij elkaar op visite gaan. Overigens gaat men wel wat meer naar feestjes en etentjes bij mensen thuis, maar dat valt onder de recreatieve tijd (zie hieronder). Het sociaal contact met gezinsleden is in zeer beperkte mate afgenomen.

In een week is er in 2011 gemiddeld 13,5 uur beschikbaar voor activiteiten die in dit rapport zijn gevat onder de noemer *recreatieve activiteiten en ontspanning*. Vrouwen hebben hier wat minder tijd voor dan mannen en ouders met minderjarige kinderen (in het bijzonder met kinderen tot 4 jaar) hebben hiervoor de minste tijd. Tussen 2006 en 2011 is het totale tijdsbeslag niet veranderd. Daarbinnen is echter wel wat veranderd. Naar eropuit gaan en sport ging iets meer tijd, naar overige liefhebberijen (zoals spelletjes, hobby's, tuinieren, dieren verzorgen of amateurkunst) juist wat minder.

Binnen het eropuit gaan zijn de feestjes en etentjes bij mensen thuis populairder geworden dan het eten in restaurants, al is ook daar sprake van een zeer bescheiden toename. In het totaal gaat het om een toename van 1,7 uur naar 2,7 uur per week. Met uitstapjes, waaronder wandelen, fietsen en bezoek aan pretparken of dierentuinen vallen, is gemiddeld 1,8 uur per week gemoeid en met bezoek aan cultuur, zoals musea, bioscoop of theater, een half uur per week.

De gemiddelde Nederlander sport in 2011 iets langer dan in 2006. In totaal gaat het om 1,7 uur per week in 2011. Het aandeel sporters in een gemiddelde week gedurende het jaar

verandert echter niet, wat erop wijst dat degenen die aan sport doen, dat gemiddeld iets langer doen dan voorheen.

Naar hobby's en overige liefhebberijen gaat bijna de helft van de recreatieve tijd (ruim 5 uur per week) in 2011. Dat is bijna een half uur minder dan in 2006. Vooral de tijd voor hobby's en spelletjes nam af, namelijk tot 1,5 uur per week (2,2 uur in 2006). Niet uitgesloten is dat hier deels sprake is een verschuiving van offline naar online spelletjes. Aan klussen en tuinieren, en amateurkunst besteedt men onverminderd rond de 3 uur en 0,5 uur per week. Voor uitrusten en even helemaal niets doen tot slot, neemt de gemiddelde Nederlander in 2011 1,7 uur per week, een daling ten opzichte van 2006. Wel is hiervoor gewezen op de mogelijke uitruil met (de toename in) slaaptijd.

Aan diverse vormen van *maatschappelijke participatie* spenderen Nederlanders in 2011 gemiddeld iets meer dan 2 uur per week en dat beeld is al jarenlang stabiel. Daarbij gaat het om vrijwilligerswerk, informele hulp aan mensen buiten het eigen huishouden en religieuze praktisering.

Nederlanders besteden gemiddeld een klein uur per week aan vrijwilligerswerk, en hetzelfde geldt voor informele hulp aan personen in andere huishoudens. Tussen 2006 en 2011 deden zich op dit vlak geen noemenswaardige verschuivingen voor. Meer in detail bekeken blijkt echter dat het aandeel mensen dat informele hulp bood stevig is teruggelopen de laatste jaren, en dat degenen die hulp boden hier meer tijd aan besteden. Het kan zijn dat er inderdaad sprake is van intensivering van hulp aan anderen door een kleinere groep mensen. Het is ook mogelijk dat opvallende uitschieters (bijvoorbeeld mensen die vrijwel volledig voor een persoon buiten het eigen huishouden zorgen) veel gewicht in de schaal leggen bij deze in omvang bescheiden tijdsbestedingscategorie. Wel constant is het beeld dat vrouwen vaker informele hulp verlenen dan mannen en dat er meer informele hulp wordt verleend door personen vanaf 50 jaar. Ook mensen die niet (meer) betaald werken verlenen vaker en langer dan gemiddeld informele hulp. Bij vrijwilligerswerk zijn het eveneens mannen, ouderen en niet-werkenden (bij die twee laatsten gaat het voor een groot deel over overlappende groepen) die hier meer dan gemiddeld tijd in steken. Andersom gaat dat beeld ook op: mensen die veel tijd aan betaald werk besteden, reserveren minder tijd voor vrijwilligerswerk en religieuze praktisering en flink minder tijd voor informele hulp. Met religieuze praktisering (o.a. bidden en bezoeken religieuze bijeenkomsten) is gemiddeld een klein half uur per week gemoeid. Over de periode 2006-2011 bezien is het een constante, in omvang relatief beperkte groep Nederlanders die hier vrij consequent tijd aan besteedt.

Mobiliteit

Voor veel van de activiteiten die mensen in hun dagelijks leven ondernemen, moeten zij zich van a naar b verplaatsen en weer terug. Hoewel de tijd die hiermee gemoeid is onderdeel uitmaakt van de betreffende activiteiten, is tevens een apart hoofdstuk gewijd aan deze vormen van mobiliteit tezamen (hoofdstuk 7). Hieruit blijkt dat de totale tijd die mensen gemiddeld op pad zijn tussen 2006 en 2011 onveranderd is gebleven en

ongeveer 9 uur per week bedraagt. Wel is men in 2011 iets langer onderweg in het kader van woon-werkverkeer (niet met de auto, maar wel met het openbaar vervoer) en wat minder lang onderweg voor vrijetijdsdoeleinden. Vooral de auto laat men in de vrije tijd vaker staan. Dat laatste geldt in het bijzonder voor jongeren en dan helemaal voor jongeren die in hun vrije tijd veel online of, breder, op hun computer bezig zijn.

Wanneer op de dag: collectieve ritmes

Veel bezigheden in het dagelijks leven kennen een min of meer vaste routine. Ondanks het idee dat we in een tijd zijn beland waarin mensen losser staan van oude structuren en instituties, en ondersteund door internet en andere technologische ontwikkelingen meer dan voorheen zelf hun tijd indelen, slapen, eten en werken de meeste Nederlanders op vergelijkbare tijdstippen. Eten en slapen zijn duidelijk nog aan collectieve ritmes onderhevig: Nederlanders onderbreken massaal rond 12:30 de werkdag om te lunchen en zitten om 18:00 aan tafel voor het avondeten. Om 23:00 uur 's avonds ligt 90% van de Nederlanders in bed, en dat beeld is ook de laatste jaren niet veranderd (hoofdstuk 2).

Wel is er in toenemende mate aandacht voor het werken op tijden en plekken die mensen zelf beter uitkomen. Tot grote verschuivingen in de tijden waarop mensen werken heeft dat nog niet geleid. Het aandeel mensen dat op een doordeweekse avond (nog of weer) aan het werk is, is in zeer bescheiden mate toegenomen tussen 2006 en 2011. Hetzelfde geldt voor het aandeel werkenden op de zaterdagochtend (hoofdstuk 2), maar dan gaat het niet uitsluitend om mensen die flexibiliteit en zeggenschap over werktijden en –plek hebben. Op doordeweekse avonden is dat wel het geval (hoofdstuk 3). Thuiswerken is in tijd gemeten in bescheiden mate toegenomen de afgelopen vijf jaar. Tot een vermindering van woon-werkverkeer heeft dat nog niet geleid (hoofdstuk 7).

De beleving van de tijd: druk en tevreden?

In 2011 voelen vier op de tien mensen zich minstens een dag per week opgejaagd. Een op de tien geeft aan zich in het dagelijks leven bijna altijd opgejaagd te voelen. Vergelijking met eerdere jaren is lastig, want tot 2005 vond het onderzoek volgens een andere methode plaats en 2006 laat een op het oog vreemde fluctuaties zien. Wel valt er meer te zeggen over wie zich vaker dan gemiddeld opgejaagd voelen. Vrouwen rapporteren vaker gevoelens van gejaagdheid dan mannen; het verschil bedraagt ruim 10 procentpunten (vrouwen 46%, mannen 35%). Ouders met een jongste kind tot 4 jaar rapporteren dergelijke gevoelens het vaakst.

De relatie tussen het tijdsbeslag van verplichting en de tijdsdruk loopt niet altijd synchroon. Mensen die (in tijd gemeten) drukbezet zijn met verplichtingen voelen zich iets, maar niet heel veel vaker opgejaagd. Ook taakcombineerders (d.w.z. minstens 12 uur per week betaald werk en huishouden/zorg voor kinderen) ervaren niet beduidend vaker gevoelens van gejaagdheid dan degenen die geen taken combineren. Wel ervaren drukbezette Nederlanders en taakcombineerders vaker het gevoel niet over voldoende vrije tijd te beschikken. Een deel van de drukbezette Nederlanders mist dus wel de luxe van een bevredigende hoeveelheid vrije tijd, maar ervaart daarbij niet zonder meer

de last van gejaagdheid. Het lijkt erop dat degenen die voldoening willen en kunnen halen uit een volle agenda, het gevoel over te weinig vrije tijd te beschikken op de koop toenemen.

Deze positieve kijk laat onverlet dat 25% van de mensen wel degelijk gevoelens van gejaagdheid én een tekort aan vrije tijd ervaart. Dat is weliswaar een minderheid binnen de bevolking, maar het betreft niettemin honderdduizenden mensen. Gevoelens van tijdsdruk lijken vaker voor te komen in 2011 dan in 2006, zonder dat er sprake is van meer verplichtingen of minder vrije tijd. Dat kan erop wijzen dat meer mensen tegen of over de grens van hun spankracht aanzitten. Toekomstige metingen moeten hierover uitsluitsel bieden.

Tijdsbesteding in de context van maatschappelijke ontwikkelingen

Enkele 'vaste' ontwikkelingen op het terrein van de tijdsbesteding zetten niet langer door. Zo neemt de verplichte tijd niet meer toe en is er geen sprake van een afname van de vrije tijd. De vergrijzing speelt hierbij een bescheiden rol: meer ouderen in de samenleving drukt weliswaar in enige mate het tijdsbeslag van verplichtingen, maar ook onder 20-64-jarigen neemt de verplichte tijd af (voor vrouwen) of blijft ongewijzigd (voor mannen).

De invloed van de economische crisis op de tijdsbesteding is niet nadrukkelijk aanwezig: de tijd besteed aan betaald werk is in de periode 2006-2011 vrijwel onveranderd gebleven. Evenmin is er sprake van een geheel andere invulling van de vrije tijd door de economische crisis. Wel kan worden geconstateerd dat mensen meer van hun vrije tijd doorbrengen met mediagebruik, wat mede in het licht van de toenemende digitalisering kan worden gezien.

Hoewel de heersende gedachte is dat collectieve ritmen in de samenleving aan belang hebben ingeboet en vervangen worden door individuele tijdsbestedingspatronen, is veel bij het oude gebleven. De rolverdeling tussen vrouwen en mannen (emancipatie) veranderde niet en de collectieve ritmen (de timing van activiteiten) zijn ondanks (de retoriek van) het individualisme goeddeels onveranderd gebleven.

Er is veel beleid dat direct dan wel indirect gaat over hoe mensen, en de samenleving als geheel, omgaan met de tijd. De veranderingen vonden de afgelopen periode echter niet plaats op die domeinen van het dagelijks leven waarop duidelijk beleid is gevoerd (of kan worden gevoerd). Er ging minder tijd naar huishoudelijke taken en het media- en ICT-gebruik nam toe. Dit zijn activiteiten die bij uitstek in de privésfeer plaatsvinden of autonome ontwikkelingen waarbij beleid nauwelijks een rol vervult (ICT-gebruik). Op terreinen waarvan de overheid het van belang acht dat Nederlanders er meer tijd in steken, bleef veel bij het oude. Zo streeft de overheid ernaar om mensen meer of langer mee te laten doen op de arbeidsmarkt, in het bijzonder vrouwen en ouderen. Juist de tijd besteed aan betaald werk is, onder invloed van de economische crisis, in de periode 2006-2011 vrijwel onveranderd gebleven.

Enkele groepen met veel verplichte taken, zoals mensen die voltijds werken, blijken het in weerwil van de algemene ontwikkeling in de samenleving drukker te hebben gekregen (hoofdstuk 2 en 3). Tevens blijkt dat mensen die veel tijd aan betaald werk besteden, minder tijd reserveren voor vrijwilligerswerk en informele hulp (hoofdstuk 6). Van ouderen wordt verwacht dat zij langer doorwerken. Zij krijgen echter vroeg of laat te maken met mantelzorg voor hun partner of voor anderen in hun omgeving. In het licht van het streven van de overheid naar betrokken burgers die een actieve bijdrage leveren aan de zorg en het welzijn van anderen, roepen deze ontwikkelingen de vraag op of mensen wel aan alle verwachtingen die de overheid aan hen stelt kunnen voldoen. Deze en andere vragen zullen de komende jaren in rapporten en publicaties gebaseerd op het tijdsbestedingsonderzoek meer in detail aan bod komen.

1 Met het oog op de tijd

Mariëlle Cloïn en Andries van den Broek

1.1 Het dagelijks leven in Nederland

Voor veel mensen kent het dagelijks leven een zekere structuur. Zij staan, zeker op doordeweekse dagen, op een min of meer vast tijdstip op om zichzelf en eventuele kinderen voor te bereiden op de dag die komen gaat. Daarna volgt de rit naar school of werk, of men gaat thuis met studie of werk aan de slag. Wie (die dag) geen opleiding volgt of niet betaald werkt, heeft vaak legio andere activiteiten op de agenda staan, zoals de zorg voor kinderen, het huishouden, hulp aan anderen of een hobby. Voor gepensioneerden zal de dag er uiteraard anders uitzien dan voor jongeren en werkende ouders met jonge kinderen. Vaak hebben zij echter eveneens vaste dagdelen gereserveerd voor bepaalde activiteiten, zoals sporten, vrienden ontmoeten of vrijwilligerswerk doen. Tussen de bedrijven door zijn jongeren, maar ook steeds meer ouderen, met laptop, tablet of smartphone in de weer.

Dit rapport gaat over de recente ontwikkelingen in de tijdsbesteding van Nederlanders. De basis daarvoor vormt het nieuwste tijdsbestedingsonderzoek, dat uit 2011/'12 (hierna TBO 2011). Voor dit onderzoek noteerden een kleine 2000 Nederlanders van 10 jaar en ouder uit het hele land gedurende een week hun bezigheden in een dagboek. Op basis van deze uitgebreide gegevens zijn de vele en uiteenlopende activiteiten die mensen in het dagelijks leven ondernemen gedetailleerd in kaart te brengen. Bijzonder aan tijdsbestedingsgegevens is dat ze het hele spectrum van het dagelijks leven beslaan: mensen zijn niet alleen aan het werk of met het huishouden of de zorg voor kinderen bezig, maar moeten ook slapen, eten, zijn onderweg en hebben vrije tijd waarin zij van alles ondernemen. Met het tijdsbestedingsonderzoek is het mogelijk een compleet beeld te geven van hoe Nederlanders hun tijd besteden, hoe hun dagindeling er uitziet, welke verschillen zich tussen groepen in de samenleving voordoen en in hoeverre de tijdsbesteding door de jaren heen veranderd is.

Nederland kent een lange traditie van dit type onderzoek: tussen 1975 (incidenteel zelfs daarvoor) en 2005 werd de tijdsbesteding in Nederland elke vijf jaar op een vergelijkbare manier gepeild, een in de wereld unieke reeks onderzoeken (zie over die eerdere jaren: Knulst en Van Beek 1990; Van den Broek et al. 1999; Breedveld en Van den Broek 2001; Breedveld et al. 2006). In dit rapport ligt de nadruk op de periode 2006-2011.

1.2 Tijdsbesteding in context

Dit rapport is voornamelijk beschrijvend van aard. Dat past in de traditie van rapporten waarin gegevens over de tijdsbesteding worden ontsloten. Het is tevens een gevolg van de heterogeniteit van de onderwerpen die aan bod komen. Hierdoor ontbreekt het aan een geïntegreerd theoretisch raamwerk dat als overkoepelend kader kan dienen voor

de interpretatie van de bevindingen. Bestaande theorieën en eerder onderzoek beslaan doorgaans slechts deelterreinen van de tijdsbesteding (zoals betaald werk of de zorg voor kinderen).

Er is in toenemende mate interesse voor de rol van bijvoorbeeld beleid en cultuur bij de vormgeving van de tijdsbesteding, maar er is nog weinig bekend over hoe deze de tijdsbesteding in brede zin beïnvloeden (o.a. Gershuny en Sullivan 2003; Sullivan et al. 2009; Van der Lippe et al. 2010). In dit rapport is in dit kader aandacht voor de context waarbinnen tijdsbesteding vorm krijgt. Gedrag en activiteitenpatronen komen niet in een vacuüm tot stand. Deze ontstaan in een maatschappelijke en beleidscontext, waarbinnen mensen gegeven hun eigen omstandigheden en voorkeuren tot een bepaalde indeling van de tijd komen. Wat betreft de maatschappelijke context gaat het op de korte termijn (veranderingen sinds 2006) om de economische situatie, digitalisering en demografische ontwikkelingen. Op langere termijn zijn ook maatschappelijke processen zoals emancipatie en individualisering relevant. Tot slot heeft veel beleid direct of indirect invloed op hoe men in Nederland omgaat met de tijd. Dat geldt bijvoorbeeld, maar zeker niet uitsluitend, voor het emancipatiebeleid.

1.2.1 Nederland in 2006 en 2011

Economisch slechte tijden

De periode 2006-2011 is in financieel-economisch opzicht een periode met twee gezichten. Tussen 2006 en 2008 is nog sprake van economische groei, vanaf eind 2008 is er duidelijk een economische neergang. Dat gaat onder meer gepaard met dalende economische groei, stijgende overheidsuitgaven en toenemende werkloosheid (o.a. CBS 2011; Bijl et al. 2011; RvS 2012). Voor een deel van de bevolking dringt de crisis door in het dagelijks leven, met soms vergaande consequenties voor de tijdsbesteding. Vooral onder mannen stijgt de laatste jaren de werkloosheid. De arbeidsparticipatie van vrouwen bleef aanvankelijk stijgen, maar ook die groei stagneert tussen 2009 en 2011 (Mars et al. 2012). De tijdsbestedingsgegevens werpen licht op de vraag of het aantal gewerkte uren in Nederland is gewijzigd, en wat daar de consequenties van kunnen zijn. Zo blijkt uit Amerikaans onderzoek dat er door de crisis sprake is van convergentie in de tijd die mannen en vrouwen aan betaalde en onbetaalde arbeid besteden (Berik en Kongar 2012). Mogelijk is er in Nederland eveneens sprake van een dergelijke herschikking van taken. De crisis hoeft niet uitsluitend de tijdsbesteding te treffen van degenen die de gevolgen ervan aan den lijve ondervinden. Internationaal onderzoek wijst uit dat de economische situatie ook invloed heeft op de tijdsbesteding van burgers die niet direct door de crisis getroffen worden (o.a. Morrill en Pablonia 2012). Zo blijken Amerikanen in economisch slechtere tijden gemiddeld wat langer te slapen (Aguiar et al. 2011). Uit dit rapport zal blijken in hoeverre dat ook voor Nederlanders opgaat.

Daarnaast is het denkbaar dat Nederlanders in hun vrije tijd minder vaak de deur uit gaan of minder geld uitgeven, bijvoorbeeld door thuis te eten in plaats van uit eten te gaan of door te wandelen in de natuur in plaats van een uitje naar een pretpark te maken (NBTC-NIPO 2012a; Evans en Moore 2012). Dat betekent echter niet dat zij meer of juist minder vrije tijd hebben, wat onder invloed van de crisis eveneens kan veranderen.

Ook op andere terreinen van de tijdsbesteding heeft de economische crisis mogelijk zijn weerslag, reden waarom zij in dit rapport geldt als een factor van belang bij de interpretatie van de resultaten.

Het digitale tijdperk

In het tijdsbestedingsonderzoek uit 2000 begonnen internet- en computergebruik net zichtbaar te worden (Breedveld en Van den Broek 2001). Het tijdsbestedingsonderzoek uit 2005 toonde aan dat die ontwikkeling zich doorzette (Breedveld et al. 2006). Sindsdien heeft internetgebruik, ook via mobiele telefoons en tablets, in hoog tempo een vaste plaats in het dagelijks leven gekregen (CBS StatLine 2012, zie verder hoofdstuk 4). Dat heeft zijn weerslag op de tijdsbesteding: het internet is een steeds gebruikelijker deel van het dagelijks leven, zowel voor informatie en amusement als voor het onderhouden van sociale contacten (Sonck et al. 2011). Op vele apparaten kan men beeld, geluid en schrift raadplegen, en het contact dat vroeger via de telefoon of face-tot-face plaatsvond, verloopt nu ten dele via e-mail, sms, WhatsApp, sociale media, Skype en FaceTime. Dit bemoeilijkt het onderscheiden van voorheen gangbare en duidelijk af te bakenen vormen van tijdsbesteding aanzienlijk (zie met name hoofdstuk 4 over mediagebruik en sociale contacten).

Een ander probleem is dat het tijdsbestedingsonderzoek niet is toegesneden op het nauwgezet in kaart brengen van de ontwikkelingen in mediagebruik en sociale contacten. Zo blijven kortdurende contactmomenten buiten beschouwing, omdat ze vaak minder dan de geregistreerde tien-minutenintervallen duren. Mensen kunnen aangeven dat zij het internet gebruiken, zonder te specificeren wat zij precies online doen (zomaar wat surfen, aankopen doen, sociale contacten onderhouden). Ze kunnen aangeven een televisieprogramma of film te hebben bekeken, zonder duidelijk te maken of dat op een tv, laptop of tablet was. Om de ontwikkelingen in het mediagebruik wel gedetailleerd in beeld te krijgen, voert het SCP in samenwerking met de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) en andere mediaorganisaties in het najaar van 2013 nieuw media-onderzoek uit. Daarin komt aan bod voor welke activiteiten men media gebruikt (lezen, kijken, communiceren), op welke drager dat gebeurt (televisie, tablet, smartphone, boek) en welke inhoud men bekijkt of beluistert (televisieprogramma's, dagbladtitels, type websites). In dit rapport is het alleen mogelijk om in algemene zin op ICT- en mediagebruik in te gaan (televisie, radio, internet en computergebruik). Tevens kijken we naar sociale contacten online en offline, inclusief de eventuele uitruil daartussen.

Meer ouderen, minder kinderen

Net als in veel andere westerse landen veranderen de kenmerken van de bevolking in Nederland, onder meer de leeftijdsopbouw. De vijf jaar waarop in dit rapport de nadruk ligt (2006-2011) beslaan een betrekkelijk korte periode. Toch steeg de gemiddelde leeftijd van de bevolking van 38,65 jaar in 2006 naar 39,99 jaar in 2011. Het aandeel 65-plussers groeide van 14,3% in 2006 tot 15,6% in 2011, een toename van ruim 264.000 in vijf jaar (CBS StatLine 2013). Het aandeel 65-plussers neemt al langer toe. De verwachting is echter dat deze ontwikkeling versnelt vanaf 2011 omdat dan de eerste babyboomers 65 jaar worden (o.a. Garssen 2011). Hoewel het nog te vroeg is om alle gevolgen van

de vergrijzing voor de tijdsbesteding te beoordelen, is daar wellicht al iets van zichtbaar. Zo is bekend dat ouderen andere dagelijkse routines en bezigheden hebben dan jongeren (Breedveld et al. 2006; Vermeij 2010). Ouderen besteden minder tijd aan verplichtingen (het huishouden uitgezonderd), hebben meer vrije tijd en er gaat bij hen meer dan gemiddeld tijd naar persoonlijke verzorging.

Naast de vergrijzing draagt de afname in het aantal kinderen dat wordt geboren bij aan de stijging van de gemiddelde leeftijd. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) daalde het aantal geboren kinderen van 185.000 in 2006, naar 179.000 in 2011 en 175.000 in 2012, het kleinste aantal sinds midden jaren tachtig van de vorige eeuw (CBS 2012a, 2013a). Ter verklaring wordt op de economische crisis gewezen. De redenering luidt dat mensen het krijgen van kinderen uitstellen in tijden van economische tegenspoed (CBS 2012a). Tevens zijn er momenteel relatief weinig vrouwen van rond de 30 jaar, de leeftijd waarop vrouwen gemiddeld voor het eerst moeder worden in Nederland. Deze vrouwen zijn geboren tijdens de economische crisis van begin jaren tachtig. Ook toen lag het aantal geboortes relatief laag.

Overigens zijn demografische ontwikkelingen vooral relevant voor de tijdsbesteding van de dwarsdoorsnede van de bevolking. Als bijvoorbeeld de tijd voor de zorg voor kinderen is afgenomen, kan dat (mede) komen doordat er minder jonge kinderen zijn en meer ouderen zonder jonge kinderen. Pas als blijkt dat degenen met kinderen tot 18 jaar hier in tijd op bezuinigen, is het terecht om te stellen dat er bij ouders minder tijd naar kindzorg gaat. Door in het rapport toe te spitsen op leeftijdscategorieën kan steeds duidelijk worden gemaakt of toe- en afnames aan bepaalde groepen in de samenleving zijn toe te schrijven, of (mede) aan veranderingen in de bevolkingssamenstelling.

1.2.2 Individualisering en emancipatie

Maatschappelijke processen zoals individualisering en emancipatie zijn eveneens van belang bij het bestuderen van de tijdsbesteding. Individualisering verwijst in algemene termen naar het idee dat mensen meer dan voorheen los van normen en bestaande instituties, zelf vorm geven aan de invulling van hun leven (Schnabel 2000; Beck en Beck-Gernsheim 2002). Hierdoor zou de mate en volgorde waarin men gedurende de levensloop bepaalde gebeurtenissen meemaakt minder vastliggen. Vertaald naar de tijdsbesteding kan meer keuzevrijheid in de omgang met tijd, ook wel tijdssoevereiniteit genoemd (Breedveld en Van den Broek 2003; Attema et al. 2007), zich in het dagelijks leven manifesteren in meer variatie in de indeling van tijd. Een voorbeeld daarvan is dat mensen, mede door de al genoemde digitalisering en door de liberalisering van wetgeving rond arbeidstijden, in toenemende mate buiten de standaard kantoortijden en op uiteenlopende plekken aan het werk kunnen zijn. Andersom kunnen zaken uit het privéleven op de werkvloer doordringen (o.a. Peters et al. 2008). In dat kader wordt gesteld dat de grenzen tussen de leefwerelden van werk en privé vervagen (o.a. Kossek en Lambert 2005; Peters en Van der Lippe 2007). Digitalisering maakt het tevens mogelijk dat mensen op tijden dat het hen uitkomt, kijken naar televisieprogramma's en films of hun sociale contacten onderhouden.

Sommigen stellen dat als gevolg van individualisering collectieve ritmes aan belang hebben ingeboet, collectieve tijden gedereguleerd en verspreid zijn geraakt en individuele tijdsbestedingspatronen inmiddels de boventoon voeren (Garhammer 1995; Kreitzman 1999). Anderen stellen echter dat de keuzevrijheid weliswaar is toegenomen, maar dat daarmee niet elke structuur uit de temporele ordening van het leven is verdwenen (Van den Broek et al. 1999; Knulst 2005; Van den Broek 2012) of zelfs dat de grotere vrijheid meer retoriek dan werkelijkheid is (Elchardus 1996, 2002).

Ook emancipatie staat, in algemene termen, voor een proces waarbij de vrijheid van burgers om zelf keuzes te maken wordt vergroot. Net als individualisering draagt het bij aan het vervagen van voorheen duidelijk onderscheiden rollen, ritmen en leefwerelden (Van den Broek et al. 1999; Van den Broek 2012). Dat geldt in het bijzonder voor vrouwen: door hun fors gestegen arbeidsdeelname veranderde hun dagindeling gedurende de laatste decennia sterk. Daardoor verloor echter ook de ‘buffer’ tussen botsende tijdsritmes aan kracht (Elchardus 1996: 29-32). Het kostwinnersmodel kende immers een strikte scheiding van taken tussen vrouwen en mannen. De man was kostwinner, de vrouw zorgde voor het huishouden en het gezin. Dit model had als voordeel dat weinig afstemmings- en tijdsproblemen zich voordeden (Elchardus 1996; Van den Broek en Cloin 2010): jonge kinderen werden tot ze naar school gingen uitsluitend thuis in het gezin verzorgd, schoolgaande kinderen kwamen tussen de middag en na hun schooldag naar huis, winkels en voorzieningen konden om 18:00 uur de deuren sluiten omdat huisvrouwen hier overdag gebruik van konden maken. Er waren nauwelijks voorzieningen (nodig) om het betaalde werk te plooiën rond privéleven en zorgtaken. Met een toenemend aandeel werkende vrouwen en tweeverdieners kwam die behoefte er echter wel. Speerpunten van het emancipatiebeleid zijn sinds medio jaren negentig van de vorige eeuw om zowel de arbeidsdeelname van vrouwen te stimuleren als de combinatie van arbeid en zorg te faciliteren (zie § 1.2.3).

Maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en emancipatie bieden dus (de ervaring van) meer keuzevrijheid, maar maken tegelijk de inrichting van het dagelijks leven minder vanzelfsprekend. Zelfs zonder dat er sprake is van een 24 uurseconomie, een veeleisende samenleving (Breedveld en Van den Broek 2002) of een *to go*-maatschappij (Haegens 2012) kan het betekenen dat individuen meer tijdsdruk ervaren of dat meer mensen die tijdsdruk ervaren. Dit hoeft echter niet uitsluitend met het objectieve aantal (verplichte) uren verband te houden, maar kan ook veroorzaakt worden door het combineren en afstemmen van taken, door tijdsdruk in de vrije tijd of het gevoel niet genoeg aan rust toe te komen.

Ontstaat er meer spreading in de momenten op de dag of gedurende de week waarop mensen activiteiten ondernemen? Eerder onderzoek liet zien dat de temporele uitwaaiing van activiteiten beperkt is. Veel mensen ontplooiën activiteiten op min of meer vergelijkbare tijdstippen (zie bv. Glorieux et al. 2008 voor België; Cloin et al. 2011 voor Nederland en andere Europese landen). Hoe staat het hiermee in Nederland in 2011? En zijn vrouwen minder beschikbaar voor huishouden en zorgtaken en mannen meer? Zijn gevoelens van tijdsdruk toe- of afgenomen en hoe verhoudt zich dat tot de manier

waarop mensen daadwerkelijk hun tijd besteden? Deze en andere vragen komen in dit rapport aan bod.

1.2.3 De beleidscontext van tijd

Van tijdsbeleid, gericht op de temporele ordening van de samenleving, is in Nederland (net als in veel andere landen) geen sprake. Er is geen ministerie met tijd in de portefeuille, al is dat idee weleens geopperd (o.a. Priemus 2010). De overheid stelt dat mensen zelf moeten weten hoe ze hun tijd besteden ‘zolang ze daarbij de wet maar respecteren’ (Mommaas 2000: 21). Dat betekent niet dat de overheid zich volledig afzijdig houdt. Veel beleidsterreinen raken de tijdsbesteding, omdat het beleid impliciet of expliciet gericht is op het beïnvloeden van het gedrag of de omstandigheden van burgers. Veel beleidsmaatregelen hebben invloed op de omgang met tijd, al wordt dat doorgaans niet expliciet zo geformuleerd. Het emancipatiebeleid vormt echter een uitzondering.

Emancipatiebeleid en tijd

De stijgende arbeidsdeelname van vrouwen vond en vindt in Nederland vooral plaats in deeltijdbanen. Nederland is daardoor in betrekkelijk korte tijd veranderd van een kostwinnersamenleving in een anderhalfverdienerssamenleving of deeltijdland (Visser 2002; Portegijs en Keuzenkamp 2008). Op de vraag hoe betaald werk, huishouden en zorgtaken zijn te combineren, is door de overheid in de loop der jaren verschillend geantwoord.

Medio jaren 1990 was het combinatiescenario het uitgangspunt, met vier dagen betaald werk voor zowel vrouwen als mannen. Diverse stimuleringsmaatregelen voor de kinderopvang zagen het licht en in 2005 trad de Wet kinderopvang in werking. Na diverse wijzigingen en een forse stijging van de overheidsuitgaven voor de kinderopvangtoeslag, wordt hier vanaf 2011 weer flink op bezuinigd. Daarnaast zijn diverse verlofregelingen geïntroduceerd die de mogelijkheid bieden om tijd vrij te maken voor zorgtaken. Ook is gepleit voor het oprekken van de negen-tot-vijfsamenleving tot een zeven-tot-zeven-samenleving (De Geus 2004). In dat kader zijn de openingstijden van winkels verruimd en hebben mensen meer mogelijkheden gekregen om hun arbeidstijden aan te passen. Bovendien is onder de noemer ‘dagindeling’ op lokaal niveau geëxperimenteerd met onder meer convenanten tijdbeleid, waarbij lokale overheden een regisserende rol kregen bij de verruiming en flexibilisering van openingstijden en dienstverlening in hun regio.

Rond 2005 ging er een nieuw geluid op. Niet alleen de arbeidsparticipatie van vrouwen (het aandeel werkende vrouwen) moest omhoog, maar ook hun arbeidsduur (TK 2005/2006). Het deeltijdmodel, lang gekoesterd omdat het in korte tijd leidde tot een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen, wordt nu vooral als een probleem ervaren. De nieuwe beleidsambitie is om van een anderhalfverdienerssamenleving een ‘echte tweeverdienerssamenleving’ te worden (TK 2010/2011a). Om dit te realiseren ziet men vanuit het emancipatiebeleid, naast een noodzakelijke cultuuromslag en voorzieningen als kinderopvang, vooral mogelijkheden in regelingen die individuen meer vrijheid moeten geven bij de indeling van hun tijd. Het gaat dan om flexibiliteit in de werktijden

en –plek, meer zeggenschap over de werktijd en dienstverlening buiten de werktijden. Van een wet is het vooralsnog niet gekomen, maar het onderwerp staat wel op de agenda bij de sociale partners en maakt onderdeel uit van het in april 2013 bereikte Sociaal Akkoord (TK 2012/2103a). In de Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016 wordt (naast eerder geïntroduceerde speerpunten als economische zelfstandigheid) deze lijn doorgezet (TK 2012/2013b).

Filespreiding, koopzondagen en tijd om voor elkaar te zorgen

Zoals gezegd voeren ook andere ministeries vanuit hun eigen invalshoek beleid met consequenties voor de omgang met de tijd. Zo houdt het ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM) zich bezig met mobiliteit, spreiding van verkeersdruk en het voorkomen van tijdverlies door files en vertraging (IenM 2012: 24; KiM 2012). In het verlengde daarvan staan plaatsonafhankelijk werken, flexibilisering van werktijden en het spreiden van verkeersstromen in tijd onder de noemer ‘het nieuwe werken’ op de agenda bij onder meer IenM en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw). Bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) houdt men zich naast het emancipatiebeleid bezig met de schooltijden en de vakantiespreiding. Bij het ministerie van Binnenlandse Zaken (bz) is er aandacht voor onder meer de openingstijden en de digitalisering van publieke dienstverlening. Na een langdurige politieke discussie (zowel centraal als lokaal) over de winkelopstelling is in mei 2013 een wetsvoorstel aangenomen, waarin is afgesproken dat per 1 juli 2013 de verantwoordelijkheid voor winkelopstelling op zondag bij de gemeenten ligt (Staatsblad 2013).

Ook de vrije tijd laat de overheid niet geheel ongemoeid. De overheid hecht eraan dat mensen aan sport en cultuur doen. De verantwoordelijkheid daarvoor ligt bij de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) en ocw, en bij lagere overheden. Ondanks bezuinigingen ziet men het nog steeds als een publieke taak om sport en cultuur toegankelijk te houden en deelname hieraan te stimuleren (Van den Broek 2012; Verbeek en De Haan 2011). Bij sport liggen gezondheidsmotieven en het bevorderen van de sociale cohesie daaraan ten grondslag. Bij cultuur is naast het ervaren van kunst eveneens sociale cohesie een reden om deelname te stimuleren (vws 2009; ocw 2013). Daarnaast acht de overheid de maatschappelijke inzet van burgers van belang. Met een terugtrekkende overheid en de noodzaak tot bezuinigingen luidt het huidige credo dat burgers zelfredzaam dienen te zijn en hun eigen verantwoordelijkheid moeten nemen (Veldheer et al. 2012; RvS 2012). De in 2007 ingevoerde Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) legt in dat kader de nadruk op zelfredzaamheid en verantwoordelijkheid (ook die van burgers voor elkaar) als het gaat om informele hulp, ondersteuning, mantelzorg en vrijwilligerswerk (De Klerk et al. 2010). Uitgangspunt in de Wmo is dat personen die hulp en ondersteuning nodig hebben, eerst mensen uit hun eigen netwerk aanspreken pas daarna een beroep doen op zorgvoorzieningen.

Op basis van (veranderingen in) het tijdsbestedingsonderzoek is na te gaan hoe tijdsbesteding zich verhoudt tot diverse beleidsdoelstellingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor arbeidsdeelname, flexibiliteit in de arbeidstijden, de verdeling en combinatie van betaald werk en zorgtaken onder vrouwen en mannen, mobiliteitspatronen, sportdeelname, cultuurparticipatie, vrijwilligerswerk en mantelzorg. Met

tijdsbestedingsgegevens is het tevens mogelijk om te analyseren hoe uiteenlopende tijdconsumerende activiteiten zoals betaald werk, huishouden, zorg voor kinderen, informele hulp en vrijwilligerswerk voor verschillende groepen in de samenleving op elkaar ingrijpen. En blijft er dan nog vrije tijd over? Dit rapport is echter niet bedoeld als beleidsevaluatie; er wordt niet systematisch per beleidsterrein onderzocht welke effecten beleid al dan niet heeft (gehad) op de tijdsbesteding van Nederlanders. Wel zullen we (omgekeerd) naar voren brengen hoe veranderingen in de tijdsbesteding van Nederlanders zich verhouden tot de doelstellingen op beleidsterreinen die gerelateerd zijn aan die veranderingen.

1.3 Het tijdsbestedingsonderzoek 2011/12

De gegevens van het TBO 2011 zijn verzameld in de periode maart 2011 – maart 2012. Het onderzoek is in samenwerking door het SCP en CBS uitgevoerd, waarbij het CBS de steekproeftrekking en het veldwerk verzorgde. Ongeveer 2000 Nederlanders hebben in een week gedurende dat jaar in een dagboek geregistreerd wat ze per tien minuten deden, wie daarbij aanwezig was of waren en of zij tegelijk eventueel nog een andere bezigheid hadden. Aan het einde van iedere dagboekdag werden enkele vragen gesteld, bijvoorbeeld of men zich die dag opgejaagd voelde. Voor en na de dagboekweek is een uitgebreide vragenlijst afgenomen. Daarin is onder meer gevraagd naar persoonskenmerken (bv. opleiding en huishoudenssamenstelling) en naar activiteiten die men doorgaans minder frequent onderneemt en daarom in de dagboekweek mogelijk niet voorkomen (bv. concert- en museumbezoek, vakanties). Verder is geïnformeerd naar de positie in de maatschappij (bv. of men werkt of scholier is), en naar tal van andere zaken zoals de woonsituatie, gezondheid en beleving van de tijdsbesteding.

Omdat de gegevens van tijdsbestedingsonderzoek berusten op dagboekregistratie in plaats van (retrospectieve) schattingen (enquêtevragen), wordt in het algemeen aangenomen dat het accurate informatie oplevert over hoeveel tijd men aan uiteenlopende activiteiten besteedt. Enquêtevragen naar tijdsbesteding leveren onvermijdelijk ruis op, aangezien men de neiging kan hebben sociaal wenselijk te antwoorden. Ook is het moeilijk om in te schatten hoeveel tijd een activiteit kost, omdat mensen nu eenmaal niet rondlopen met een stopwatch in hun hoofd (o.a. Bianchi et al. 2006).

Aan tijdsbestedingsonderzoek kleven echter ook nadelen. Het is een tijdsintensief onderzoek dat een aanzienlijke inspanning van respondenten vergt. Om die reden is er het gevaar van lage respons. Bovendien bestaat tijdsbestedingsonderzoek diverse onderdelen en op ieder van die onderdelen is uitval mogelijk. In het totaal zijn in 2011 4976 personen benaderd om mee te doen aan het onderzoek. Daarvan hebben 2395 personen de startvragenlijst ingevuld (48,1%). Van hen waren 2153 (43,3%) bereid een week het dagboek in te vullen. Een aantal mensen deed dat uiteindelijk toch niet (of onvolledig). De nettorespons bedraagt uiteindelijk 2005 respondenten (40,3%). Dit zijn respondenten die voldoen aan de HETUS-richtlijnen (Harmonised European Time Use Survey) die voorschrijven dat er gegevens moeten zijn over minstens een doordeweekse dag en een weekenddag. Voor dit rapport is een striktere definitie gehanteerd en geldt een dagboek van voldoende kwaliteit als alle zeven dagen zijn ingevuld en er

maximaal 60 minuten per dag sprake is van een ontbrekende hoofdactiviteit. Hierdoor zijn 215 dagboeken afgevallen en maken 1806 respondenten deel uit van de steekproef waarop de cijfers in dit rapport zijn gebaseerd. In het tijdsbestedingsonderzoek uit 2006 lag het aantal respondenten met 1875 net wat hoger en bedroeg de nettorespons 43% (Socialdata 2007; Kamphuis et al. 2009).

Om voor onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen in de samenleving in de steekproef te corrigeren, is een weegfactor samengesteld.¹ Daarmee is onder meer gecorrigeerd voor geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, werkzaamheid, huishoudenssamenstelling en huishoudinkomen. Ook voor 2006 is door het CBS een weegfactor berekend. Deze is op dezelfde leest geschoeid als die in 2011, zodat de resultaten zo goed mogelijk vergelijkbaar zijn.

Naast de respons is de kwaliteit van het invullen van het dagboek van belang. Een tijdsbestedingsdagboek wordt doorgaans als nauwkeuriger beschouwd wanneer het aantal door de respondent geregistreerde tijdsepisodes hoger ligt (United Nations 2005; Väisänen 2006). De ervaring leert immers dat respondenten geneigd zijn om in de loop van de dagboekweek hun activiteiten minder gedetailleerd bij te houden. Teneinde activiteiten op alle dagen van de week met eenzelfde mate van detail waar te nemen, is de start van de schrijfperiodes gespreid over de dagen van de week. Bovendien hebben tijdens de dagboekweek twee gesprekken plaatsgevonden, niet alleen ter motivatie van de respondent, maar ook om na te gaan of het dagboek op de juiste manier is ingevuld. Het is echter altijd mogelijk dat er meetartefacten ontstaan, bijvoorbeeld doordat activiteiten anders ingevuld worden door respondenten of anders geïnterpreteerd worden door codeurs. Wanneer het vermoeden bestaat dat iets dergelijks zich heeft voorgedaan, is daar in het rapport extra aandacht voor. Net als bij elk ander onderzoek is het bij het lezen en interpreteren van de gegevens in dit rapport van belang rekening te houden met dergelijke verschillen.

Van een Nederlands naar een Europees onderzoeksontwerp

Zoals al is opgemerkt kent Nederland een lange traditie van tijdsbestedingsonderzoek. In de periode 1975-2005 werd de tijdsbesteding elke vijf jaar op een vergelijkbare manier gepeild. Deze peilingen vonden altijd begin oktober plaats, met een activiteitenregistratie in een dagboek per kwartier, aan de hand van een voorgedrukte codelijst. Ondanks de vele voordelen van een lange, vergelijkbare nationale reeks begon het gemis aan vergelijkbaarheid met andere landen steeds zwaarder te wegen. De Nederlandse gegevens maakten weliswaar deel uit van de MTUS (Multinational Time Use Study) database, maar daarin worden tijdsbestedingsgegevens afkomstig uit methodologisch sterk uiteenlopende onderzoeken in diverse landen achteraf gebundeld.

Om de vergelijkbaarheid van de onderzoeken te vergroten ontwikkelde Eurostat, het statistische bureau van de Europese Unie, in de jaren negentig de HETUS-richtlijnen (Harmonised European Time Use Survey; European Communities 2009). Deze richtlijnen verschillen op enkele punten van de Nederlandse methodiek. Volgens de HETUS-richtlijn is het veldwerk verspreid over het jaar in plaats van geconcentreerd in begin oktober. Het waarnemingsinterval beslaat tien minuten in plaats van een kwartier en mensen omschrijven hun activiteiten in eigen woorden en niet aan de hand van een codelijst.

Waar in het Nederlandse onderzoek slechts een beperkt aantal activiteiten als neven-activiteit kon worden gerapporteerd (enkele media-activiteiten en bellen en praten met huisgenoten) voorziet het Europese model in registratie van elke nevenactiviteit. Anders aan het HETUS-model is ook dat gevraagd wordt aan te geven met wie men een activiteit onderneemt (uitgezonderd bij slapen), wat informatie oplevert over het sociale of juist solitaire karakter van de tijdsbesteding.

In 2005/2006 zijn in Nederland beide modellen van tijdsbestedingsonderzoek toegepast, teneinde de resultaten te kunnen vergelijken, de voor- en nadelen te kunnen bezien en vervolgens een model voor de toekomst te kiezen. In 2005 is in oktober veldwerk volgens het Nederlandse model verricht, in 2006 is dat gedurende het hele jaar gedaan volgens de HETUS-richtlijnen. Voor deze laatste meting is aansluiting gezocht bij het Mobiliteitsonderzoek Nederland (MON) uit 2006, uitgevoerd door het CBS. In het MON staat het analyseren van waarheen, wanneer, hoe en waarom Nederlanders zich verplaatsen centraal. Respondenten moeten in een dagboek hun mobiliteitsgedrag gedurende een dag noteren en dit onderzoek wordt eveneens doorlopend een heel jaar uitgevoerd. Hierdoor komen, net als in het tijdsbestedingsonderzoek volgens de HETUS-richtlijnen, alle dagen van een bepaald jaar aan bod. Vanwege de vergelijkbaarheid in opzet kregen geselecteerde respondenten uit MON het verzoek mee te doen aan een vervolgonderzoek (voor een compleet overzicht van de selectieprocedure zie Socialdata 2007).

Hoewel bij de vergaring van de gegevens van het tijdsbestedingsonderzoek uit 2006 is uitgegaan van de HETUS-richtlijnen, is er op punten toch van afgeweken. Zo hielden Nederlanders het dagboek gedurende zeven achtereenvolgende dagen bij (i.p.v. één weekend en één doordeweekse dag zoals de HETUS-richtlijn voorschrijft). Dit sluit immers aan bij de Nederlandse methode en maakt het mogelijk om, naast de landenvergelijking, ook de langetermijntrends in de tijdsbesteding in Nederland te kunnen blijven volgen.

Om de vergelijkingsmogelijkheden te vergroten, kende het onderzoek in 2006 een ophoging van respondent aantallen in oktober. Vergelijking van de tijdsbesteding tussen oktober 2005 en oktober 2006 gaf weinig verschillen weer op hoofdcategorieën van de tijdsbesteding (Kamphuis et al. 2009). De veranderingen in de tijdsbesteding die zich tussen de peiling uit oktober 2005 en die uit het gehele jaar 2006 voordeden, waren iets groter. Het verschil betrof 5,4% van de totale wekelijkse 168 uur. De meeste van deze verschillen zijn echter aan methodische verschillen tussen beide modellen toe te schrijven, of er zijn andere aannemelijke verklaringen aan te voeren. Zo werd in 2006 verspreid over het kalenderjaar per week minder tijd besteed aan betaald werk en onderwijs dan in oktober 2005, maar was er meer vrije tijd en meer tijd met zorgtaken gemoeid. Het is aannemelijk dat dit komt doordat in 2006 de tijdsbesteding op alle dagen van het jaar is gemeten, ook op feestdagen en tijdens vakanties – dagen met veel minder verplichtingen voor werk of opleiding en met meer tijd voor het huishouden en voor vrije tijd.

Na bestudering van de verschillen en de afweging van de voor- en nadelen is besloten het tijdsbestedingsonderzoek in Nederland volgens het HETUS-model te continueren. Doordat de metingen in 2005 en 2006 kort na elkaar plaatsvonden en tijdsbesteding over het algemeen langzaam verandert, gelden die metingen als dubbelmeting. Op basis daarvan zijn het 'oude' en 'nieuwe' model vergeleken en kunnen trends 'oude' en 'nieuwe' stijl

worden gekoppeld. Over de meting in 2006 is tevens een landen vergelijkende studie verschenen (Cloïn et al. 2011).

1.4 Dit rapport

1.4.1 Trendbreuk en een aanzet tot nieuwe trends

In dit rapport is de draad van de rapportages over ontwikkelingen in de tijdsbesteding in Nederland weer opgepakt. De nadruk ligt zoals aangegeven op de twee meest recente tijdsbestedingsonderzoeken en dus op ontwikkelingen in de periode 2006-2011. De onderzoeksopzet in die twee meetjaren is goed te vergelijken. Wel zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen, in het bijzonder met betrekking tot de uitvoering van het tijdsbestedingsonderzoek in 2006. Hiervoor is een selectie gemaakt van respondenten uit MON. De respons onder die respondenten was goed en redelijk representatief (Ariel en Schouten 2008), desalniettemin valt niet uit te sluiten dat deze afwijkende manier van het selecteren van respondenten gevolgen kan hebben voor (onderdelen van) de tijdsbesteding. Volgens een analyse van de (non-)respons waren mensen die veel reizen meer geneigd mee te doen aan het tijdsbestedingsonderzoek in 2006 (Ariel en Schouten 2008). Dit zijn tevens mensen met een 'druk' tijdsbestedingspatroon (relatief veel verplichtingen, veel afwisseling in activiteiten). Die constatering wekt wellicht verbazing, omdat men zou verwachten dat drukke mensen geen tijd of zin hebben om aan een tijdsbestedingsonderzoek mee te doen. Het tegendeel blijkt echter waar, zoals ook uit eerdere non-responsanalyse is gebleken (Van Ingen et al. 2009). Voor vertekening in achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, enz.) is gecorrigeerd met een weegfactor. Een dergelijke weging heeft echter alleen betrekking op achtergrondkenmerken, niet op de doelvariabele tijdsbesteding. Zo kan het feit dat tijdsbestedingsonderzoek in 2006 een vervolg is op mobiliteitsonderzoek betekenen dat mensen eerder geneigd zijn om mobiliteit te noteren of dat zij daadwerkelijk meer tijd besteden aan reizen (zie hoofdstuk 7). Hoewel de vergelijking 2005 en 2006 op hoofdlijnen weinig verschillen in de tijdsbesteding liet zien (Kamphuis et al. 2009), zijn dus andere vertekeningen mogelijk. Het is zaak hier voorzichtig mee om te gaan. Daarom is, wanneer de gegevens daartoe aanleiding geven, nader onderzocht hoe waarschijnlijk het is dat er sprake is van daadwerkelijke veranderingen, bijvoorbeeld omdat vergelijkbare ontwikkelingen zich ook elders of volgens ander onderzoek voordoen, of dat er sprake is van een (vooralsnog) onzeker resultaat. In het laatste geval zal het betreffende resultaat pas in toekomstige metingen bevestigd dan wel ontkracht kunnen worden.

De focus op recente ontwikkelingen in dit rapport laat onverlet dat er oog is voor de langere termijn. Ook de gegevens over de jaren 1975-2005 komen aan bod. Op basis hiervan kan worden bekeken of trends in de tijdsbesteding zich over de langere termijn voordoen, eerdere trends stagneren of zelfs een tegengestelde richting opgaan. Verschillen tussen 2005 en 2006 gelden daarbij niet als trend maar als een gevolg van verschillen tussen de gehanteerde veldwerkmodellen. Het is niet correct de tijdsbesteding in uren per week van 2005 (en eerder) te vergelijken met de peiling van 2006 (en later). In de

tabellen en figuren in dit rapport is derhalve de overgang van de trend over de jaren 1975-2005 naar de trend over de jaren 2006-2011 duidelijk gevisualiseerd. Vanwege de onvergelykbaarheid met eerdere jaren zijn verschillen in de tijdsbesteding alleen tussen de laatste twee jaren op significantie getoetst. Vetgedrukte cijfers in de tabellen in dit rapport wijzen op significante verschillen ($p < 0.05$, oftewel 95% procent zekerheid) tussen 2006 en 2011 of, bij vergelijking binnen het jaar 2011, op significante verschillen tussen verschillende groepen. Onder de figuren staat in een noot aangegeven welke verschillen significant zijn. Ook daar is steeds een zekerheidsmarge van 95% gehanteerd. Overigens is significantie niet een-op-een hetzelfde als relevantie. Een toets op significantie voorkomt dat kleine verschillen (of verschillen tussen kleine groepen) ten onterechte voor reële verschillen worden aangezien. Omgekeerd kunnen significantieverschillen, zeker bij vergelijking van grote groepen, inhoudelijk weinig voorstellen. Voor inhoudelijke relevantie bestaat geen formele toets en moet men steunen op de intuïtie van onderzoeker en beschouwer.

1.4.2 Rubricering van de tijdsbesteding

Door de waarnemingseenheid van tien minuten in het tijdsbestedingsdagboek is veel maar niet alles gemeten. Tanden poetsen of een sms'je versturen zullen in de regel korter duren dan tien minuten en daardoor niet altijd even nauwkeurig geregistreerd zijn – ondanks de mogelijkheid om een tweede, tegelijk uitgevoerde of snel opvolgende activiteit te registreren. De vele activiteiten die wel geregistreerd zijn, moeten op een logische wijze worden gerubriceerd. Hoe dat gebeurt en wat waar aan bod komt, impliceert dat er keuzes worden gemaakt.

Er zijn in het dagelijks leven talloze dingen die mensen moeten doen, gegeven de positie waarin zij zich bevinden. Scholieren en studenten dienen lessen te volgen en te studeren. Wie een betaalde baan heeft, moet werken. Ouders hebben de zorg voor hun kinderen en het huishouden brengt, afhankelijk van de afspraken thuis, meer of minder inspanning met zich mee. Hoe leuk studie, baan, kinderen en huis ook mogen zijn, ze brengen altijd verplichtingen met zich mee. Wat ook moet, maar dan vanuit een biologische noodzaak, is slapen, eten en lichaamsverzorging, ofwel persoonlijke verzorging. Tot slot is er de vrije tijd die men tot op zekere hoogte naar eigen goeddunken kan invullen, hoewel ook dan van 'verplichting' sprake kan zijn. Vrijwilligerswerk en mantelzorg bijvoorbeeld, zijn verantwoordelijkheden die mensen vaak met veel toewijding op zich nemen, maar die tevens als belastend of verplichtend kunnen worden ervaren (De Boer et al. 2009).

Uiteraard is het indelen van activiteiten in verplichte, persoonlijke en vrije tijd deels arbitrair en aanvechtbaar. Zo ontnemen velen aan betaald werk behalve inkomen ook status en genoeg en zijn zorgtaken vaak ten minste voor een deel uit te besteden. Evenzo is de beslissing om vooral zelf voor (jonge) kinderen te (willen) zorgen soms meer een keuze dan een verplichting. Voor meer alledaagse activiteiten geldt eveneens dat elke indeling betwistbaar is. Zo zijn slapen en eten tot de persoonlijke tijd gerekend, terwijl eens lekker uitslapen en gezellige maaltijden in gezinsverband tevens als vrije tijd kunnen worden ervaren. Extra lastig is dat 'uiteten' en eten en feestjes bij vrienden bij

uitgaan zijn ingedeeld, maar (op) visite (gaan) bij of van vrienden of familie bij sociale contacten (zie voor een overzicht van de activiteiten en de bijbehorende tijdsbestedings-categorie bijlage A, te vinden via www.scp.nl onder dit rapport).

Diverse criteria spelen een rol bij de indeling van de activiteiten. De HETUS-richtlijnen (European Communities 2009) en de Nederlandse indeling zoals die in het verleden zijn ontwikkeld, vormen daarbij een belangrijke leidraad. In die indeling is doorgaans uitgegaan van de aard van een activiteit: eten en slapen komen in eerste instantie voort uit een biologische noodzaak en gelden daarom in (internationaal) tijdsbestedings-onderzoek niet als vrije maar als persoonlijke tijd. Volgens een vergelijkbare redenering is bij activiteiten die sterk aan verandering onderhevig zijn, zoals mediagebruik in dit rapport, de activiteit en het doel van de activiteit centraal gesteld. Als men tv-kijken heeft genoteerd, is het de activiteit die telt, ongeacht het apparaat dat men daarvoor gebruikt (voor zover dat al genoteerd is). En bij eten met vrienden zal het primaire doel doorgaans de activiteit met vrienden zijn, niet de biologische noodzaak tot eten. Deze benadering vergemakkelijkt tevens het doortrekken van trends uit het verleden.

1.4.3 De tabellen, figuren en hoofdstukindeling

De meeste tabellen en figuren in dit rapport laten de gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding zien. Iedereen telt daarbij mee, ook mensen die de activiteit helemaal niet ondernamen. De dagen waarop activiteiten minder vaak voorkomen, zoals dagen waarop men ziek was en feest- en vakantiedagen, zijn eveneens meegerekend. Dit verklaart waarom bijvoorbeeld het wekelijkse aantal gewerkte uren aanzienlijk lager ligt dan men zou verwachten op basis van een reguliere werkweek.

Hoewel informatief, kan zo'n algemeen gemiddelde verschillen in de tijdsbesteding tussen groepen maskeren. Dit is het geval wanneer een deel van de bevolking veel tijd in een activiteit steekt en een ander deel van de bevolking dat nooit doet. De spreiding in de tijdsbesteding is bij dergelijke activiteiten erg groot. Daarom wordt nu en dan het aandeel deelnemers of de participatiegraad vermeld, waarbij het dan gaat om het aandeel mensen dat die activiteit in de dagboekweek verrichtte. Soms komt ook de gemiddelde tijdsduur onder deelnemers aan bod.

De rapportage is in de meeste gevallen beperkt tot primaire activiteiten. De secundaire of nevenactiviteiten blijven buiten beschouwing, tenzij er aanleiding is die juist wel te analyseren. Dit betreft kinderopvang als nevenactiviteit, omdat ouders dat vaak tegelijk met iets anders doen, en mediagebruik (tv-kijken, naar de radio luisteren) om dezelfde reden. Bij de analyse van tijdsbesteding is waar relevant onderscheid gemaakt naar achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd, (arbeidsmarkt)positie, huishoudenssamenstelling en opleidingsniveau. Op die manier zijn eventuele verschillen tussen bevolkingsgroepen bloot te leggen. In aansluiting op vroegere trendstudies is over de bevolking van 12 jaar en ouder gerapporteerd. De HETUS-richtlijn stelt dat respondenten vanaf 10 jaar in het onderzoek kunnen worden betrokken. Omwille van de vergelijkbaarheid met eerdere jaren blijven de respondenten van 10 en 11 jaar hier buiten beschouwing.

In dit rapport komen de belangrijkste activiteiten aan bod, beginnend bij een overzicht van de tijdsbesteding op hoofdlijnen aan de hand van de driedeling verplichte,

persoonlijke en vrije tijd (hoofdstuk 2). Daarbij wordt tevens ingegaan op de tijdstippen en het sociale karakter van die activiteiten. Vervolgens komt de verplichte tijd meer in detail aan bod, waarbij de analyse wordt toegespitst op de leeftijdsgroep die bij uitstek met verplichtingen en de combinatie van verplichtingen te maken heeft: personen van 20 tot 65 jaar (hoofdstuk 3). De aandacht gaat daar in het bijzonder uit naar verschillen tussen vrouwen en mannen. Dan komen diverse vormen van vrije tijd aan de orde: mediagebruik en sociale contacten (hoofdstuk 4), recreatieve activiteiten en ontspanning (hoofdstuk 5), en maatschappelijke participatie (hoofdstuk 6). Mobiliteit overstijgt het onderscheid tussen verplichte en vrije tijd en komt daarom in een apart hoofdstuk aan bod (hoofdstuk 7). De tijd op een bepaalde manier besteden is een kant van de zaak, hoe die tijd wordt ervaren is iets anders. Op basis van gegevens over gevoelens van gejaagdheid en de beleving van vrije tijd, komt in hoofdstuk 8 aan de orde hoe Nederlanders de tijd beleven en in hoeverre dit tot de feitelijke tijdsbesteding is te herleiden. Tot besluit volgt een synthetiserende beschouwing (hoofdstuk 9).

Noot

- 1 Door het CBS, waarbij de populatieaantallen zijn afgeleid uit het maandbestand september 2011 van de Enquête Beroepsbevolking (EBB).

2 De besteding van de wekelijkse 168 uur op hoofdlijnen

Mariëlle Cloin en Andries van den Broek

2.1 Wat doen Nederlanders, wanneer en met wie?

Weinig in het leven is zo eerlijk verdeeld als het aantal uren dat men wekelijks te besteden heeft. Voor iedereen is dat iedere week 168 uur, afgezien van de overgang tussen winter- en zomertijd. Veel minder vast staat waaraan men die tijd besteedt, wanneer en met wie. Dat kan variëren door de jaren heen en binnen groepen in de samenleving. Bij verschillen in tijdsbesteding door de jaren heen is het daarbij gebruikelijker om te spreken van trends of ontwikkelingen. Verschillen tussen bevolkingsgroepen weerspiegelen verschillen in de manier waarop men het dagelijks leven inricht. Deze verschillen kunnen door de jaren heen eveneens groter of kleiner worden, wat als divergentie respectievelijk convergentie te boek staat.

In het vorige hoofdstuk is een grofmazige driedeling van bezigheden in het dagelijks leven geschetst. Dat betrof een indeling in verplichte tijd (onderwijs, betaald werk, huishouden en zorg voor kinderen), persoonlijke tijd (slapen, eten en persoonlijke verzorging) en vrije tijd (mediagebruik, sociale contacten, recreatieve vrijetijdsbesteding en maatschappelijke participatie). In dit hoofdstuk staan deze drie hoofdcategorieën van tijdsbesteding centraal.

Allereerst komt aan de orde of zich de laatste jaren verschuivingen tussen de categorieën voordeden in de hoeveelheid tijd die ernaartoe ging. Ging er, bijvoorbeeld, meer tijd naar verplichtingen? En zo ja, leverde men daar dan vrije tijd of persoonlijke tijd voor in, of beide? Gaat er door de economische crisis of de vergrijzing nu juist minder tijd naar verplichtingen en meer naar vrije tijd? Of bleef er op hoofdlijnen veel hetzelfde? Ook binnen de verplichte, de persoonlijke of de vrije tijd kunnen verschuivingen plaatsvinden. Gingen de economische crisis en oplopende werkloosheid gepaard met een dalend aantal betaalde arbeidsuren? Of werd er juist op andere verplichtingen bezuinigd? Stijgt de mediatijd en gaat dat ten koste van andere vormen van vrijetijdsbesteding? Zijn Nederlanders korter of langer gaan slapen?

Voorts is er met behulp van dezelfde driedeling aandacht voor de vraag of en in welke mate de tijdstippen van activiteiten veranderden. Naast biologisch bepaalde behoeften aan slapen en eten spelen hierbij culturele factoren een rol, evenals afspraken, wetgeving (bv. rondom arbeids- en openingstijden), gewoontes en maatschappelijke ontwikkelingen in de samenleving. Zo zou individualisering kunnen betekenen dat de tijdstippen van activiteiten minder vaste patronen te zien geven, omdat men daardoor meer keuzevrijheid heeft in de omgang met tijd.

Tot slot gaat de aandacht uit naar het sociale karakter van tijdsbesteding. Treffen mensen elkaar nog wel, bijvoorbeeld tijdens het eten, en hoeveel vrije tijd brengen mensen alleen door? Veel tijd alleen doorbrengen zou allerlei negatieve effecten kunnen hebben

in de zin van eenzaamheid en minder sociale cohesie en zou zelfs minder geluk kunnen betekenen (Putman 2000; Lane 2000). Voor de diverse onderdelen van tijdsbesteding wordt daarom nagegaan in wiens gezelschap mensen hun tijd doorbrengen.

2.2 Hoeveel tijd besteed waaraan?

2.2.1 Drie soorten tijd

De periode 1975-2000 liet een gestage groei van de verplichte tijd en een dito afname van de vrije tijd zien (Breedveld en Van den Broek 2001). Tussen 2000 en 2005 groeide het tijdsbeslag van verplichtingen nog steeds, maar minder hard dan in de jaren daarvoor (Breedveld et al. 2006). Ook de daling van de vrije tijd stagneerde in die periode. Persoonlijke tijd was door de jaren heen een constante factor. Vanaf 1995 maakte men hier iets meer ruimte voor, al was dat in 2005 iets minder het geval dan in 2000.

Aan de eerdere trend dat Nederlanders het aldoor drukker kregen met verplichtingen kwam in de periode 2006-2011 een eind (tabel 2.1). De recente ontwikkelingen wijzen zelfs op een omkering: het tijdsbeslag van verplichtingen neemt met anderhalf uur per week af en de persoonlijke tijd neemt met bijna een uur toe. Vergeleken met 2006 is in 2011 sprake van een uitruil van verplichte tijd met persoonlijke tijd. Ook de vrije tijd nam ogenschijnlijk toe, al blijkt deze toename bij steekproefgroottes van tweemaal circa 2000 respondenten vanwege de grote spreiding strikt genomen niet statistisch significant. Tussen 2000 en 2005 tekende zich al een consolidering van de omvang van verplichte tijd af. Hiermee staat de bevinding over de ontwikkeling tussen 2006 en 2011 dus niet op zichzelf.

Tabel 2.1

Verplichte tijd, persoonlijke tijd en vrije tijd^a, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011^b
(in uren per week en index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
verplichte tijd	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9	44,3	42,8	41,2	96
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	76,2	76,9	77,7	101
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	44,7	46,9	47,8	102

a Het totaal telt niet helemaal op tot de wekelijkse 168 uur doordat van enkele activiteiten niet vaststaat bij welk van deze drie categorieën ze horen, zoals het dagboek invullen en overige ongespecificeerde (vrije)tijdsbesteding (in 2006 1,4 uur per week en in 2011 1,3 uur per week).

b Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag, maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie hoofdstuk 1 en Kamphuis et al. 2009.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Binnen de driedeling verplichte, persoonlijke en vrije tijd neemt persoonlijke tijd de meeste tijd in: wekelijks gaat bijna de helft (46%) van de uren op aan zaken als slapen, eten en douchen. De vrije tijd komt in omvang op de tweede plaats (28%) en verplichte tijd sluit de rij (25%). Dit betreft de verdeling van uren over verplichte, persoonlijke en vrije tijd van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder. Het valt nog te bezien of onder de potentiële beroepsbevolking sprake is van een einde aan de groei van verplichtingen of van een gemiddelde verandering doordat de Nederlandse bevolking langzaam maar zeker veroudert. Ook hoeft wat voor de 'gemiddelde Nederlander' geldt, niet in gelijke mate op te gaan voor vrouwen en mannen of voor hoger en lager opgeleiden.

2.2.2 Verplichte tijd

Nederlanders vanaf 12 jaar zijn in 2011 anderhalf uur per week minder met verplichtingen bezig dan in 2006. Daarbinnen doet zich een aanzienlijke afname voor van de tijd die men aan huishoudelijke zorgtaken besteedt (tabel 2.2). Dat Nederlanders in 2011 uitgedrukt in uren per week minder verplichtingen hebben, komt dus doordat zij in 2011 minder tijd aan het huishouden en zorgtaken besteden, gemiddeld zo'n 2,4 uur minder dan in 2006, niet doordat zij minder betaald werken. Het tijdsbeslag van betaalde arbeid blijft ongewijzigd, evenals dat van onderwijs (beperkt in omvang omdat het hier de gehele bevolking vanaf 12 jaar betreft).

Tabel 2.2

Verplichte tijd: onderwijs, betaald werk, huishouden en zorgtaken, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
onderwijs	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5	5,7	3,1	3,7	118
betaald werk	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4	19,7	19,3	19,6	102
huishouden en zorgtaken	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	18,9	20,3	17,9	88

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De terugloop van het tijdsbeslag van verplichtingen komt vooral doordat vrouwen hieraan minder tijd kwijt zijn (2,2 uur per week minder). Bij mannen is er sprake van een niet-significante afname van een klein uur per week. Daardoor verschillen vrouwen en mannen niet van elkaar in het tijdsbeslag van verplichtingen in 2011, althans, voor de hele bevolking vanaf 12 jaar bezien. Naar huishoudenssamenstelling doen zich per saldo geen grote wijzigingen voor in het totale tijdsbeslag van verplichtingen, al blijkt wel dat ouders met een jong(st) kind tot 4 jaar veel op het huishouden bezuinigen en meer tijd aan betaald werk besteden. Degenen die voltijds werken hebben tussen 2006 en 2011 in totaal 2 uur meer verplichte taken, degenen die deeltijds werken 3,7 uur minder verplichte taken. Onder hoogopgeleiden verandert de omvang van de verplichte tijd niet, terwijl deze bij de overige opleidingsgroepen daalt.

De teruggang in het tijdsbeslag van huishoudelijke zorgtaken komt niet doordat in 2011 meer mensen dan in 2006 zich hiervan afzijdig houden (tabel 2.3). In beide jaren doet vrijwel iedereen (99%) iets (tien minuten per week of meer) in het huishouden. In 2011 zijn vrouwen bijna twee keer zo lang met het huishouden bezig als mannen (23,3 versus 12,3 uur per week) en is het huishouden dus nog altijd in hoge mate volgens het traditionele rolpatroon verdeeld. Zowel vrouwen als mannen hebben hun inzet in het huishouden verminderd, ongeveer naar rato van de grootte van hun inspanning: vrouwen bezuinigen 2,8 uur (12%) en mannen 1,7 uur (14%) per week. Het verminderende tijdsbeslag van huishouden en zorgtaken manifesteert zich het sterkst in de levensfase met jonge kinderen tot 4 jaar, het minst onder ouders waarvan het jongste kind tussen 4 en 12 jaar oud is. Het is dus niet zo dat vooral jongeren minder actief zijn in het huishouden, wat zou kunnen wijzen op lossere normen of meer uitbesteding onder recentere generaties. Vooral mensen met een deeltijdbaan besteden minder tijd aan het huishouden.

Bij betaald werk zijn de veranderingen de laatste jaren miniem. De participatie in een gemiddelde week ligt onveranderd op 65% en ook het gemiddelde tijdsbeslag verandert nauwelijks. Vrouwen verrichten per week minder uren betaald werk dan mannen, hoger opgeleiden meer uren dan lager opgeleiden; daar kwam geen verandering in. Alleenstaanden tot en met 40 jaar werken minder uren per week, wat kan komen door de relatief hoge werkloosheid onder jongeren (CBS 2012a) of doordat zij vanwege de crisis hun toetreding tot de arbeidsmarkt uitstellen en langer doorleren. In latere levensfasen werken ouders waarvan het jongste kind heel jong of juist al tiener is meer uren betaald. Dat zijn ook de twee groepen waarin mensen het meest op het huishouden bezuinigen. Verder valt op dat voltijders meer uren zijn gaan maken en deeltijders (voor een groot deel vrouwen) minder. Mogelijk zijn er meer 'kleine' deeltijders bijgekomen, die minder uren werken. Ook hier is iedereen vanaf 12 jaar meegeteld, dus inclusief scholieren en studenten met een (klein) bijbaantje.

Tabel 2.3

Verplichte tijd totaal, huishouden en zorgtaken en betaald werk, bevolking 12 jaar en ouder naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in procenten en uren per week)

	verplichtingen		huishouden en zorgtaken		betaald werk	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011
participanten (%)			99,7	99,3	64,9	64,7
totaal	42,8	41,2	20,3	17,9	19,3	19,6
geslacht						
vrouwen	43,2	41,0	26,1	23,3	14,1	14,0
mannen	42,3	41,5	14,1	12,3	24,9	25,4
				*		*
huishoudenssamenstelling						
thuiswonend kind	41,4	39,2	8,0	6,9	16,5	15,0
alleenstaand zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	47,7	45,8	12,7	11,2	33,0	27,1
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	48,0	49,8	13,5	11,6	32,7	35,8
ouder, jongste kind 0-3 jaar	57,1	59,0	32,8	28,0	23,4	30,2
ouder, jongste kind 4-11 jaar	53,6	51,3	25,4	25,0	27,6	25,3
ouder, jongste kind 12-17 jaar	46,3	49,9	21,0	16,9	23,5	32,5
alleenstaand zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	33,5	31,5	22,4	20,7	10,7	10,1
paar zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	34,3	33,1	21,2	19,3	12,8	13,4
		*		*		*
positie						
schoolgaand/studerend	39,6	35,1	8,2	6,3	–	–
werkzaam: voltijds ^b	52,2	54,3	14,4	12,4	36,5	40,1
werkzaam: deeltijds ^b	49,8	46,1	25,9	20,1	23,2	20,6
niet-werkzaam	31,0	26,6	26,5	21,7		
		*		*		
opleidingsniveau						
laag	36,6	33,4	22,5	19,4	12,0	9,9
middelbaar	44,1	41,7	18,6	17,5	21,2	20,9
hoog	47,4	46,3	20,2	17,0	24,3	25,3
		*		*		*

a Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$);

– = te weinig waarnemingen

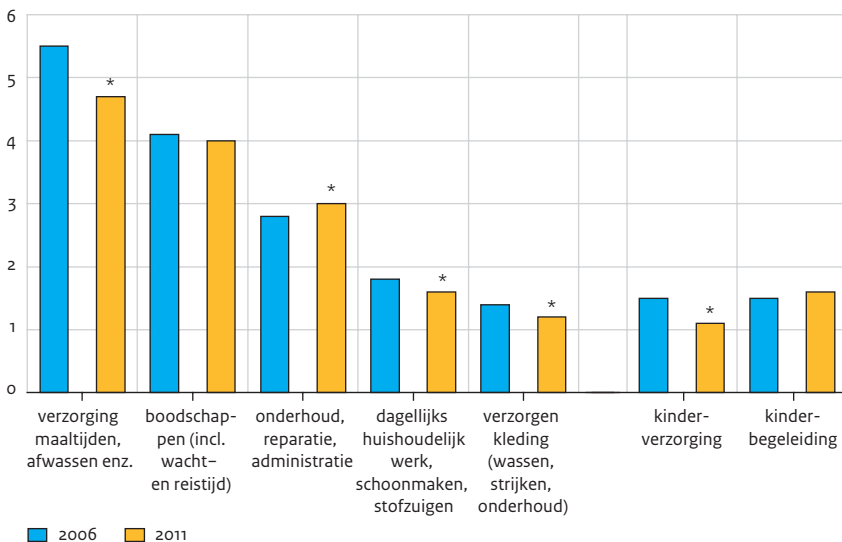
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Een preciezer blik op de tijdsbesteding biedt antwoord op de vraag op welke taken men bezuinigt (figuur 2.1). Activiteiten die minder dan een uur per week beslaan zijn daarbij buiten beschouwing gelaten. Vaak zijn het bezigheden waarvan niet helemaal duidelijk is of het in de beleving van mensen verplichte of vrije tijd betreft, bijvoorbeeld winkelen (kleding, meubels enz.). Van de tijdsintensieve zorgtaken namen en nemen koken en verwante activiteiten als afwassen de meeste tijd in beslag. Daarop is tevens het meest bezuinigd: in 2011 besteedt men er wekelijks een klein uur minder aan dan in 2006. Ook het tijdsbeslag van schoonmaken en kledingverzorging loopt terug en er gaat minder tijd naar kinderverzorging, maar niet naar de begeleiding van kinderen. Hierbij dient opnieuw te worden opgemerkt dat deze cijfers de hele bevolking betreffen, dus inclusief mensen zonder (jonge) kinderen. In het volgende hoofdstuk blijkt dat het tijdsbeslag van kinderverzorging en -begeleiding onder ouders niet is gewijzigd (§ 3.2.2). De hier geconstateerde daling is derhalve eerder aan demografische ontwikkelingen toe te schrijven (meer ouderen en minder kinderen).

In het huishouden is vooral bezuinigd op taken die in de literatuur als routinematige repetitieve taken te boek staan, zoals koken, schoonmaken en de was doen. Op huishoudelijke taken als onderhoud, reparatie en administratie (zelfs licht toegenomen) en boodschappen doen is niet bezuinigd. Deze bevinding is in lijn met ander (internationaal) onderzoek (Bianchi et al. 2006; Hook 2010). Ook bij kinderopvang bestaat het onderscheid tussen routineactiviteiten (een kind helpen met eten of aankleden) en interactieve activiteiten (begeleiding en andere interactie zoals samen praten, voorlezen en helpen met huiswerk; Roeters et al. 2008). Bij een dergelijk onderscheid is ook bij kinderopvang bezuinigd op routinematige activiteiten. Aan de meer flexibele en over het algemeen leuker gevonden interactieve activiteiten besteedde men evenveel tijd.

Figuur 2.1

Tijd besteed aan diverse huishoudelijke taken, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in uren per week)

* = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

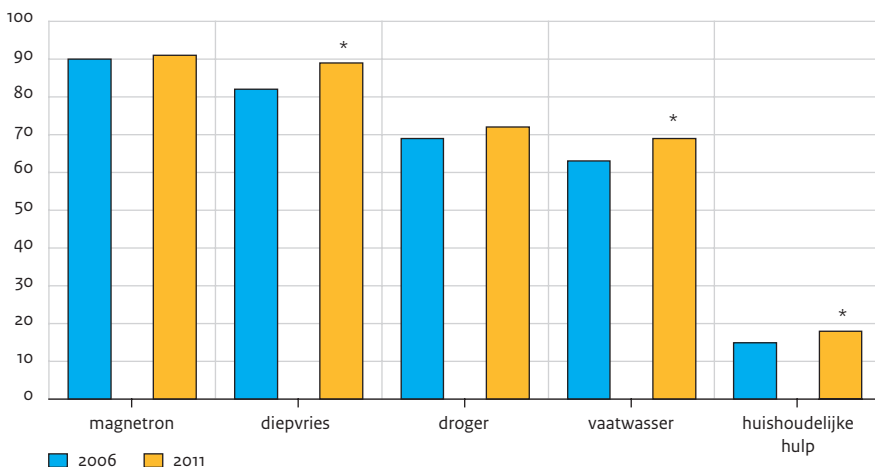
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Mogelijk heeft de teruggang van het tijdsbeslag van huiselijke verplichtingen ermee te maken dat mensen tussen 2006 en 2011 meer taken gingen uitbesteden of tijd bespaarden door meer apparaten te gebruiken. Over een langere tijdsperiode bezien ging monetarisering van het huishouden inderdaad gepaard met een teruglopend tijdsbeslag van het huishouden (Tijdens et al. 2000; De Ruijter 2005). Hoewel er tussen 2006 en 2011 geen revolutionaire nieuwe apparaten op de markt zijn gekomen, voltrok zich in die jaren wel een verdere verspreiding van apparaten als diepvriezers en vaatwassers (figuur 2.2). Ook is er vaker een betaalde hulp (werkster) in de huishouding. Dit kan ten dele de verklaring zijn voor het verminderde tijdsbeslag aan huishoudelijke taken. Met name de vaatwasser en de huishoudelijke hulp zijn tijdsbesparend (Tijdens et al. 2000) en juist op die taken (afwassen, alledaags huishoudelijk werk) is relatief veel bezuinigd.

Figuur 2.2

Beschikking over huishoudelijk apparaten en hulp in de huishouding, bevolking 18 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

* = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Andere gebruikelijke verklaringen voor veranderingen in de tijd voor het huishouden, bijvoorbeeld dat mensen hun inzet in het huishouden verminderen vanwege een grote arbeidsinspanning (*time availability approach*) of dat veranderde tijdsaanspraken voor vrouwen en mannen resulteren in een veranderde verdeling tussen hen (het gender-perspectief, o.a. Bianchi et al. 2000) gaan niet op: de tijd aan betaald werk is immers niet toegenomen en vrouwen en mannen hebben beiden naar rato van hun inspanning in het huishouden hun inbreng verminderd. Wel past de afname binnen de internationale trend dat mensen over een lange periode gezien minder tijd aan het huishouden besteden (Bianchi et al. 2000; Gershuny et al. 2005).

2.2.3 Persoonlijke tijd

Het totale tijdsbeslag van persoonlijke tijd – slapen, eten, drinken en lichamelijke verzorging – is tussen 2006 en 2011 met een klein uur per week toegenomen (tabel 2.1). Deze toename komt doordat Nederlanders gemiddeld een klein uur per week langer als slaaptijd noteren (tabel 2.4).

Een dergelijke toename in slaaptijd is ook in ander onderzoek gesignaleerd. Zo constateerde Spot (2012: 10) 'een opvallende stijging van de tijd die we in bed doorbrengen. Per dag wordt maar liefst 47 minuten langer in bed doorgebracht dan in 2010'. Ook in de Verenigde Staten, Canada en in diverse Europese landen (Robinson en Michelson 2010; Cloïn et al. 2011) is een toename in de slaaptijd waargenomen. Deze ontwikkeling duidt

erop dat slapen niet het sluitstuk van de tijdsbesteding is en ondermijnt het beeld van een ‘samenleving die niet meer slaapt’ (Glorieux et al. 2008).

Waarom mensen meer slapen is niet op voorhand duidelijk. Verschillende factoren kunnen een rol spelen. Zo wees Amerikaans onderzoek uit dat men in economisch slechtere tijden wat langer slaapt (Aguilar et al. 2011). Mogelijk doet dat effect zich ook in Nederland voor. Daarnaast kan een methodologisch effect meespelen, een invul- of interpretatieverschil. Bij de eerdere vergelijking van 2005 en 2006, bleken Nederlanders in 2006 minder te slapen dan in 2005, maar juist meer tijd te besteden aan ontspannen/luieren (Kamphuis et al. 2009: 28). Dat werd toen gewijd aan de overgang naar het invullen van het dagboek door respondenten in hun eigen woorden (voor 2006 kreeg men een voorgedrukte lijst van activiteiten, zie hoofdstuk 1). Mensen zouden in hun eigen woorden minder vaak ‘slapen overdag’ opschrijven en vaker termen als ‘ontspannen’, ‘niets doen’ en ‘uitrusten’ gebruiken, die vervolgens ingedeeld zijn bij de vrije tijd (zie hoofdstuk 5). In 2011 is de slaaptijd echter weer hoger (tabel 2.4) en de tijd voor ontspannen en luieren lager (afname van 2,5 naar 1,7 uur per week, zie hoofdstuk 5). Dat kan betekenen dat mensen in 2011 vaker slapen overdag genoteerd hebben (dutje gedaan), maar het kan ook betekenen dat men daadwerkelijk minder rustmomenten overdag neemt en wat langer 's nachts slaapt. Per saldo (de categorie ‘slapen’ en de categorie ‘ontspannen, luieren’ bij elkaar opgeteld) verschilt het aantal uren voor 2006 en 2011 niet (resp. 61,3 uur in 2006 en 61,2 uur per week).

Tabel 2.4

Persoonlijke tijd: slapen, eten en drinken en persoonlijke verzorging, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
slapen	60,5	60,5	59,4	59,7	59,4	60,9	60,3	58,5	59,5	102
eten en drinken	10,3	10,5	10,0	9,9	9,5	9,9	9,5	12,2	11,9	98
persoonlijke verzorging	5,6	5,9	5,8	5,9	6,1	5,9	6,4	6,2	6,2	100

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De tijd voor eten en drinken bleef de laatste jaren gelijk, al namen mannen daar in 2011 iets minder tijd voor dan in 2006 (tabel 2.5). Zowel vrouwen als mannen slapen in 2011 wat langer dan in 2006. Vrouwen slapen onverminderd meer dan mannen. Verder is de toename van de slaaptijd vrij willekeurig over de bevolking verdeeld. In sommige levensfasen ging men wel meer slapen, in andere niet. Onder voltijdwerkers en middelbaar opgeleiden (onder de laatsten nam de tijd voor eten en drinken licht toe) nam de slaaptijd niet toe, bij de rest wel.

Tabel 2.5

Persoonlijke tijd totaal, slapen, eten en drinken, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrond-kenmerken 2006-2011 (in uren per week)

	persoonlijke tijd		slapen		eten en drinken	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011
geslacht						
vrouwen	78,3	79,6	59,4	60,2	12,1	12,2
mannen	75,4	75,7	57,6	58,7	12,3	11,7
		*		*		*
leeftijd						
12-19 jaar	82,4	81,6	66,9	66,9	9,2	8,6
20-34 jaar	75,3	76,4	59,1	60,5	10,1	9,7
35-49 jaar	74,7	75,0	56,7	57,6	11,9	11,6
50-64 jaar	76,4	77,6	56,3	58,0	13,9	13,5
≥ 65 jaar	80,4	81,0	59,0	59,1	14,8	14,8
				*		*
positie						
schoolgaand/studerend	80,9	83,6	65,7	68,7	9,0	8,9
werkzaam: voltijds ^a	73,2	73,3	55,9	56,7	11,5	11,1
werkzaam: deeltijds ^a	76,6	77,7	58,5	60,3	11,8	11,1
niet-werkzaam	79,2	80,1	58,5	60,6	14,2	13,5
				*		*
opleidingsniveau						
laag	79,4	80,9	58,7	61,1	14,1	13,2
middelbaar	76,8	77,5	59,0	59,1	11,3	12,1
hoog	74,6	75,5	57,7	58,8	11,3	10,9
				*		*

a Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

2.2.4 Vrije tijd

Nederlanders ondernemen in hun vrije tijd uiteenlopende activiteiten. Het Nederlandse codeboek van het tijdsbestedingsonderzoek (volgens de HETUS-richtlijnen) omvat ruim 300 activiteiten, waarvan meer dan de helft vrijetijdsactiviteiten zijn. Voor een algemene indruk van de vrijetijdsbesteding is dit te veel van het goede. Bovendien komt in het bestek van een dagboekweek niemand aan al die activiteiten toe. Daarom is het hele palet aan vrijetijdsactiviteiten tot vijf (hoofd)categorieën teruggebracht (tabel 2.6): mediagebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning,

maatschappelijke participatie en tot slot de vrijetijdsmobiliteit (de reistijd ten behoeve van de vrije tijd).

Ten eerste het mediagebruik. In de periode 1990-2005 was het beschikbare tijdsbudget hiervoor zeer constant. Tussen 2006 en 2011 stijgt dat budget met meer dan een uur. In die periode daalt de tijd voor sociaal contact ruim een uur (zie hoofdstuk 4). De gedachte dat het hier om de wet van de communicerende vaten gaat, dient om twee redenen te worden genuanceerd. Ten eerste daalt de tijd voor sociale contacten al decennia zonder een toename van mediagebruik. Ten tweede kan tijd voor sociale contacten zijn 'uitgeruild' tegen meer recreatieve activiteiten, want dat kunnen activiteiten in het gezelschap van derden zijn, zonder dat het sociale contact als hoofdactiviteit voorop staat. Zo kan men bij vrienden op visite gaan of vrienden ontvangen, wat als het onderhouden van sociale contacten te boek staat, en met diezelfde vrienden een feestje thuis hebben of uit eten gaan, wat als recreatieve activiteit te boek staat. En juist dat laatste is, binnen een in zijn totaliteit stabiel gebleven tijdsbudget voor recreatieve activiteiten, licht gestegen tussen 2006 en 2011 (zie hoofdstuk 5). De tijd die men maatschappelijk participeerde is vanaf 1975, en zeker tussen 2006 en 2011, opmerkelijk stabiel (zie hoofdstuk 6). De vrijetijdsmobiliteit gaf na decennialange stijging recent een daling te zien (zie verder hoofdstuk 7).

Tabel 2.6

Vrije tijd: verdeling van de vrije tijd over typen vrijetijdsbesteding en mobiliteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
mediagebruik	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	18,9	19,6	20,9	107
sociale contacten	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3	8,5	7,5	8,6	7,2	84
recreatieve activiteiten										
en ontspanning	13,7	14,0	15,2	13,7	14,0	12,9	13,1	13,3	13,5	102
maatschappelijke participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	1,8	2,0	2,3	100
vrijetijdsmobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	3,5	4,0	3,6	90

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO '75-'05, TBO '06); SCP en CBS (TBO '11)

Een optelling van percentages deelnemers aan de vijf onderscheiden categorieën van vrijetijdsbesteding is weinig informatief om een beeld te krijgen van de diversiteit van de vrijetijdsbesteding. In plaats daarvan is nagegaan aan hoeveel verschillende activiteiten mensen deelnemen. Dit maakt het mogelijk om ontwikkelingen in de breedte van het vrijetijdsrepertoire vast te stellen. Mensen zullen niet elke activiteit wekelijks ondernemen: grote operaliefebbers zullen niet wekelijks naar de opera gaan en fanatieke zeilliefhebbers zullen niet wekelijks zeilen. Voor dergelijke incidentele of seizoensgebonden activiteiten is het kader van een week ergens in het jaar te selectief en te toevallig. Op basis van een reeks vragen in de begeleidende enquêtes is daarom diversiteit van de vrijetijdsbesteding op jaarbasis berekend. Het betreft een optelling van

de deelname aan 25 vrijetijdsactiviteiten, uitgezonderd het gebruik van media en ICT en sociale contacten. Deze diversiteitsmaat heeft daarmee vooral betrekking op uitgaan en uiteenlopende hobby's zoals sport, cultuur, verzamelen en tuinieren. Het gemiddeld aantal activiteiten waaraan men deelnam voor 2006 op 100 stellend komt de geïndexeerde score voor 2011 uit op 92. De repertoirebreedte als hier gemeten slonk dus met 8%. Dit kan bij sommige activiteiten te maken hebben met een verschuiving van offline naar online. De oorzaak kan niet minder vrije uren zijn, want daar was nu juist geen sprake van. Het aantal vrije uren en het aantal activiteiten in die vrije uren hangen samen met persoonskenmerken. Verschillen in de tijd besteed aan de vijf hoofdactiviteiten binnen de vrije tijd komen in latere hoofdstukken aan de orde, hier gaat het om de totale hoeveelheid vrije tijd en de repertoirebreedte (tabel 2.7).

Het volume vrije tijd (uren per week) dat iemand ter beschikking heeft, houdt in de jaren 2006 en 2011 een vergelijkbaar verband met persoonskenmerken. Mannen hebben meer vrije tijd dan vrouwen. Dat komt doordat vrouwen meer tijd aan persoonlijke verzorging besteden, waaronder langer slapen (vgl. Breedveld et al. 2006; Glorieux en Van Tienoven 2009), niet omdat zij meer tijd kwijt zijn aan verplichtingen (tabel 2.3 en 2.5).

Niet onverwacht hebben mensen meer vrije tijd naarmate zij zich eerder en vooral later in de levensloop bevinden, en minder met verplichte tijd worden geconfronteerd. Vooral de zorg voor jonge kinderen gaat ten koste van het beschikbare vrijetijdsbudget (o.a. Pouwels 2011). De gemiddelde verschillen in het aantal vrije uren loopt op tot meer dan twintig uur per week tussen ouders met jonge kinderen tot 4 jaar enerzijds en mensen ouder dan 40 jaar zonder kinderen tot 18 jaar anderzijds. Tussen 2006 en 2011 is er geen toename of afname in het vrijetijdsbudget in de diverse levensfasen.

De verschillen naar (arbeidsmarkt)positie en opleidingsniveau zijn zeer aanzienlijk. Men heeft minder vrije tijd naarmate men hoger is opgeleid en naarmate men meer in het arbeidsproces is ingeschakeld. Bij de verdeling van het aantal vrije uren naar arbeidsmarktpositie doet zich bovendien een forse herverdeling voor: het toch al niet geringe verschil in vrije uren neemt verder toe doordat mensen zonder betaald werk en met deeltijdwerk meer vrije tijd hebben (plus 2,6 resp. 3 uur per week), terwijl mensen met een voltijdbaan hun aantal vrije uren zien teruglopen (minus bijna 2 uur per week). Het verschil in het wekelijks vrijetijdsbudget tussen niet-werkenden en voltijds werkenden groeide daardoor van 15 uur tot 19,4 uur per week.

Tabel 2.7

Vrije tijd totaal: bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	vrije tijd	
	2006	2011
totaal	46,9	47,8
geslacht		
vrouwen	45,0	46,0
mannen	48,8	49,6
		*
huishoudenssamenstelling		
thuiswonend kind	45,9	47,7
alleenstaand zonder kind(eren) ($\leq$ 40 jaar)	43,3	45,4
paar zonder kind(eren) ($\leq$ 40 jaar)	43,3	42,2
ouder, jongste kind 0-3 jaar	35,2	33,9
ouder, jongste kind 4-11 jaar	38,2	39,9
ouder, jongste kind 12-17 jaar	44,1	40,7
alleenstaand zonder kind(eren) ^a ($>$ 40 jaar)	55,9	55,8
paar zonder kind(eren) ^a ($>$ 40 jaar)	53,8	54,3
		*
positie		
schoolgaand/studerend	46,6	48,2
werkzaam: voltijds ^b	41,2	39,4
werkzaam: deeltijds ^b	40,1	43,1
niet-werkzaam	56,2	58,8
		*
opleidingsniveau		
laag	50,6	52,4
middelbaar	45,7	47,5
hoog	44,5	44,9
		*

a Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Een ander algemeen kenmerk van de vrije tijd is of men die thuis of elders doorbrengt. De mate van uithuizigheid blijkt tussen 2006 en 2011 een constante factor in de tijdsbesteding: twee derde ervan brengt men thuis door en een derde buitenshuis (tabel 2.8). Van vermindering van de uithuizigheid als aanwijzing voor het doordringen van de economische crisis in het vrijetijdspatroon, blijkt hier in algemene termen dus vooralsnog geen sprake.

Tabel 2.8

Uithuizigheid van de vrije tijd in de onderzoekswEEK, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	44,7	46,9	47,8
vrije tijd: binnenshuis (in uren per week)	32,4	32,4	33,1	31,7	30,8	29,7	28,7	31,7	32,1
vrije tijd: uithuizig (in uren per week)	15,5	14,5	15,9	15,5	16,5	15,1	16,0	15,1	15,7
vrije tijd binnenshuis (%)	68	69	68	67	65	66	64	68	67
vrije tijd uithuizig (%)	32	31	32	33	35	34	36	32	33

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

2.3 Wanneer doet men wat?

2.3.1 De verdeling van de drie soorten tijd over de dag

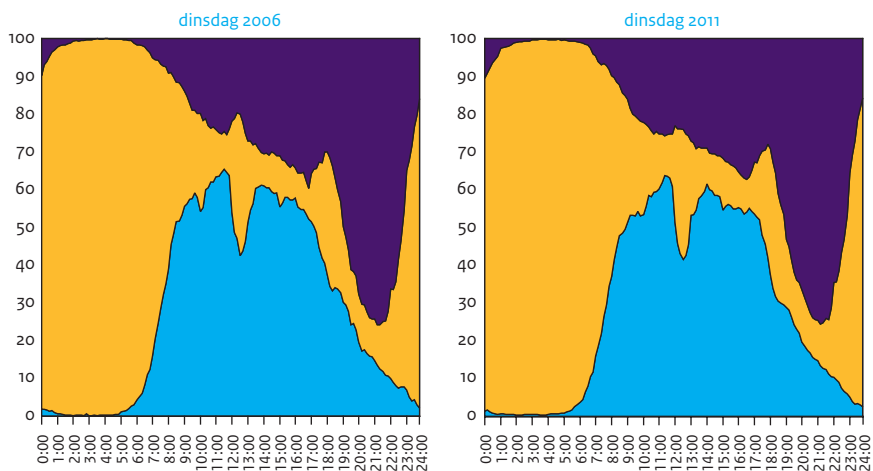
De tijdsbesteding van mensen laat zich ook karakteriseren naar de tijdstippen waarop activiteiten plaatsvinden. Omdat het onnodig en zelfs onoverzichtelijk is om steeds het patroon voor alle dagen van de week te tonen, bekijken we steeds de dinsdag als 'doorsnee' doordeweekse dag en daarnaast de zaterdag en/of zondag.

Op hoofdlijnen doen veel mensen op hetzelfde moment op de dag vergelijkbare activiteiten. De driedeling in verplichte, persoonlijke en vrije tijd hanterend (figuur 2.4a en b), is er zelfs nauwelijks verschil te ontwaren tussen 2006 en 2011, noch op dinsdag (figuur 2.3a en b) noch op zondag.

De bevinding dat de meeste Nederlanders 's nachts slapen en dat het eten op vaste tijden op tafel staat lijkt overbodig, maar een dergelijke optelsom van de dagelijkse tijdsbesteding van individuen zegt veel over de collectieve manier waarop Nederlanders met de tijd omgaan. Dergelijke collectieve ritmes bleken ook in eerdere tijdsbestedingsonderzoeken slechts mondjesmaat te verschuiven (Breedveld et al. 2006; Van den Broek 2012). Dat is elders eveneens het geval, bijvoorbeeld bij onze zuiderburen (Glorieux et al. 2008). In de timing van activiteiten blijken vooral verschillen te bestaan tussen de doordeweekse dinsdag en de zondag, en niet zozeer tussen de jaren.

Figuur 2.3a en b

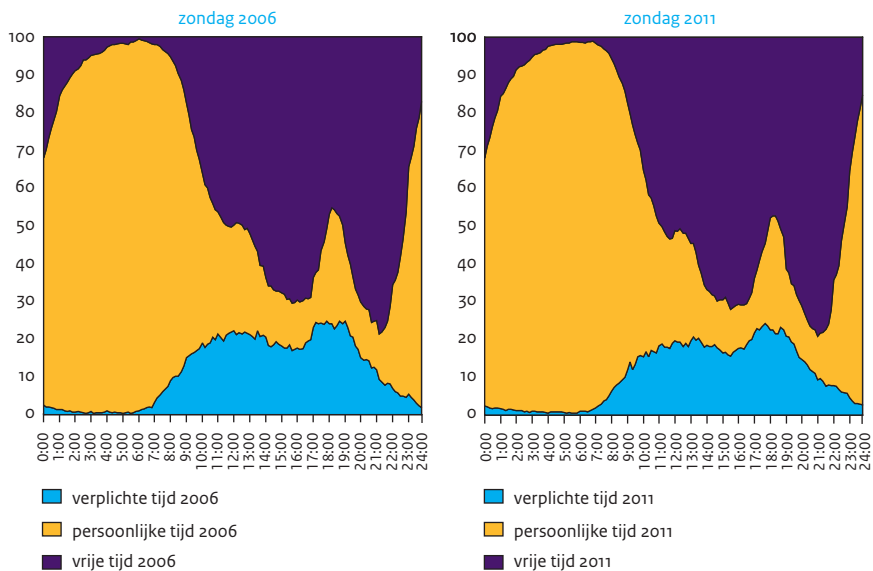
Verdeling van de tijd over verplichte, persoonlijke en vrije tijd op dinsdag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Figuur 2.4a en b

Verdeling van de tijd over verplichte, persoonlijke en vrije tijd op zondag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

2.3.2 Bezig met verplichtingen

Overeenkomsten en verschillen in het tijdstip van activiteiten in 2006 en 2011 zijn met meer precisie te visualiseren. Hoe meer de lijnen voor 2006 en 2011 synchroon lopen, hoe groter de overeenkomst in die jaren. Los van de vergelijking tussen de jaren, duiden pieken in die lijnen op momenten dat veel mensen tegelijk dezelfde activiteit ondernemen. Hoe hoger die pieken, hoe meer er sprake is van een collectief ritme.

Een duidelijk collectief ritme tekent zich af rond onderwijs. Daar is een sterke concentratie doordeweeks overdag te zien; het betreft hier de onderzoekspopulatie van 12 jaar en ouder, uiteraard vooral jongeren en jongvolwassenen en nauwelijks mensen later in de levensloop. Die concentratie zou vermoedelijk nog scherper zijn als het tijdsbestedingsonderzoek ook gegevens zou bevatten over kinderen jonger dan 12 jaar.

Sinds de industrialisering en de invoering van de 40-urige werkweek is betaald werk geconcentreerd in de uren overdag op doordeweekse dagen. Met een gestaag kleiner wordend deel van de beroepsbevolking dat in ploegendienst en in de agrarische sector buiten 'kantooruren' werkt (Breedveld 1999), is 'working 9 to 5' vanaf de tweede helft van de vorige eeuw steeds meer de norm. In 2006 en 2011 is de potentiële beroepsbevolking (hier: mensen van 20 tot 65 jaar) vooral tijdens de kantooruren aan de slag (figuur 2.5), net als in de decennia daarvoor (Van den Broek et al. 1999; Breedveld en Van den Broek 2001; Breedveld et al. 2006; Cloin et al. 2010).

De werkdag begint voor de meeste werkenden tussen 8:00 en 9:00 uur 's ochtends. Het piekmoment ligt op 11:00 uur in de ochtend, wanneer meer dan de helft van de potentiële beroepsbevolking aan het werk is. Tussen de middag onderbreken velen het werk voor een lunchpauze. De werkdag eindigt veelal tussen 16:30 uur en 17:30 uur.

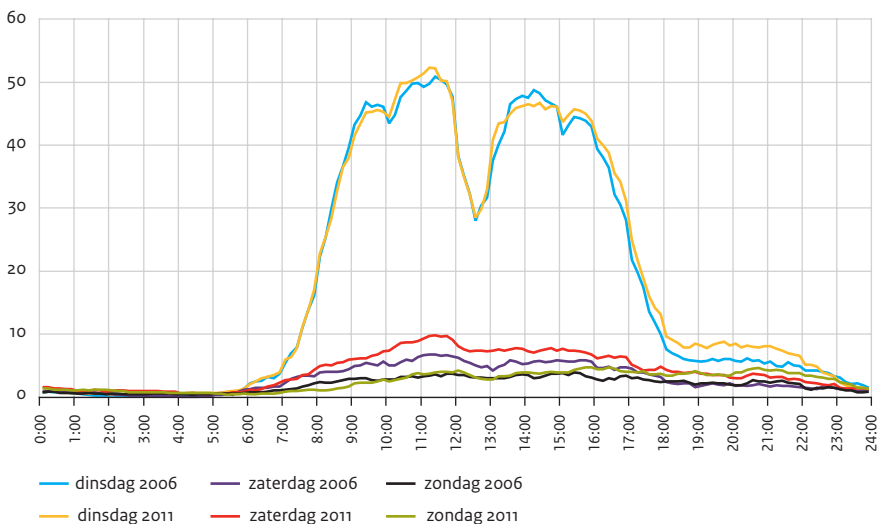
Om 18:00 uur is minder dan 10% van de 20-64-jarigen nog aan het werk.

Vergeleken met een doordeweekse dag wordt op zaterdag en zondag nauwelijks gewerkt. In het weekend zijn overdag globaal net zo veel mensen aan het werk als op een doordeweekse avond.

Hoewel ook in 2011 het gros van het betaald werk onbetwist tijdens kantooruren plaatsvindt, is er wel een bescheiden verschuiving te zien richting betaald werk naar de avonden en de zaterdag. In hoeverre dit te maken heeft met thuiswerken en in hoeverre mensen daar zeggenschap over hebben komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Figuur 2.5

Betaald werk (inclusief reistijd) in de loop van de dag, bevolking 20-64 jaar, 2006-2011 (in procenten)

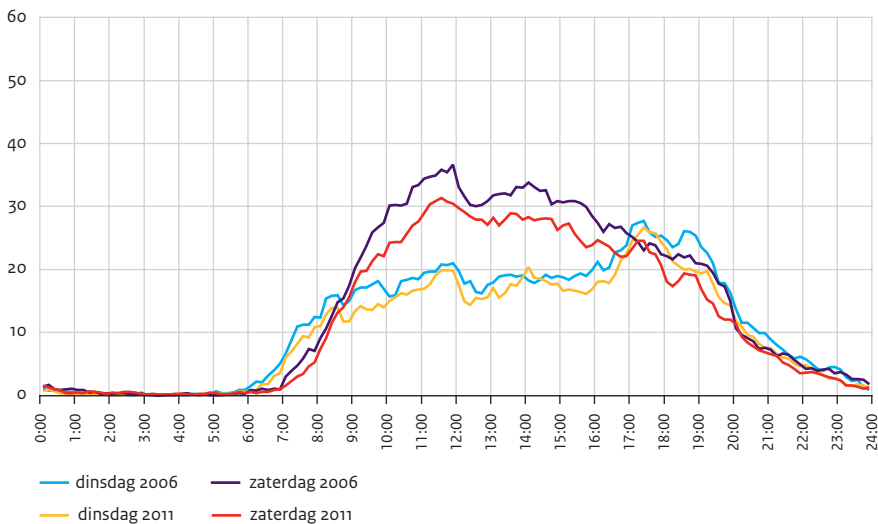
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Doordeweeks overdag is het aandeel mensen dat bezig is met taken thuis lager dan het aandeel dat met betaald werk bezig is (figuur 2.6). Op doordeweekse avonden en op zaterdag zijn meer mensen bezig met de zorg voor het huishouden en het gezin dan met betaald werk. Anders dan bij betaald werk hebben op zaterdag meer mensen huishoudelijke verplichtingen dan op dinsdag.

In overeenstemming met de eerder gesignaleerde bezuiniging op huishouden (incl. kinderverzorging) liggen de lijnen in 2011 met name op zaterdag, maar in mindere mate ook op dinsdag, lager dan in 2006. Het globale patroon is in beide jaren gelijk, maar het percentage mensen dat met huishoudelijke zorgtaken bezig is, ligt in 2011 lager. Het patroon was en is dat doordeweeks de peiktijd voor huishoudelijke en zorgtaken aan het begin van de avond ligt (rond etenstijd). Op zaterdag ligt die piek in de ochtend rond 11:30 uur.

Figuur 2.6

Huishouden en zorg voor kinderen in de loop van de dag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

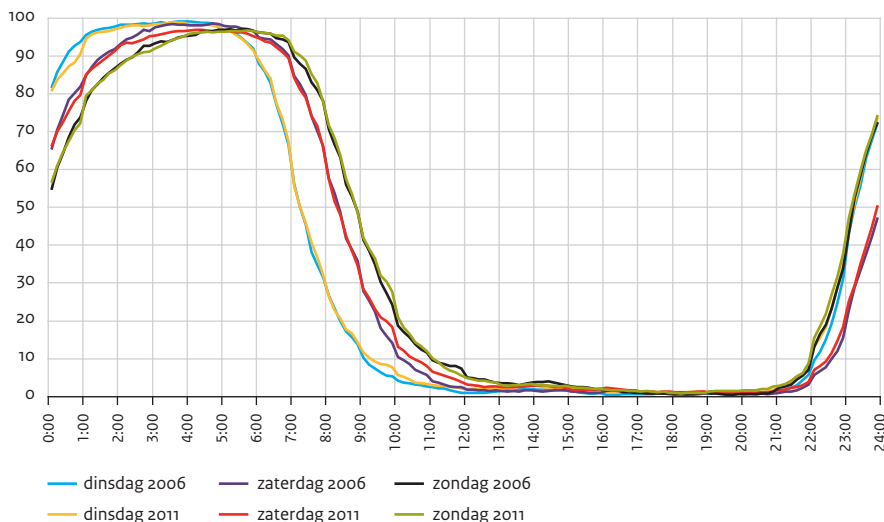
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

2.3.3 Wanneer eten en slapen?

Slapen en eten kennen in 2006 en 2011, net als eerder (bv. Breedveld en Van den Broek 2001) een vast patroon (figuur 2.7). Doordeweeks ligt vanaf 23:00 uur de helft van de Nederlanders vanaf 12 jaar te slapen, om middernacht 80% en om 1:00 uur 95%. Op vrijdag- en met name zaterdagavond blijft een deel langer op: om middernacht slaapt op vrijdag twee derde en op zaterdag ruim de helft van de bevolking van 12 jaar en ouder. Opstaan is doordeweeks geconcentreerd tussen 6:00 en 8:00 uur. In het weekend staat men later op: op zaterdagochtend tussen 7:30 en 9:30 uur, op zondagochtend tussen 8:00 en 10:00 uur. Op zaterdag gaat Nederland later te bed, maar de zondagavond is in dit opzicht, met het oog op de maandag die er op volgt, identiek aan de dinsdag. De verschillen in de percentages slapenden gedurende de dag tussen 2006 en 2011 zijn minimaal. Mensen gaan een fractie eerder naar bed en degenen die laat opstaan, komen er nog iets later uit.

Figuur 2.7

Slapen in de loop van de dag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

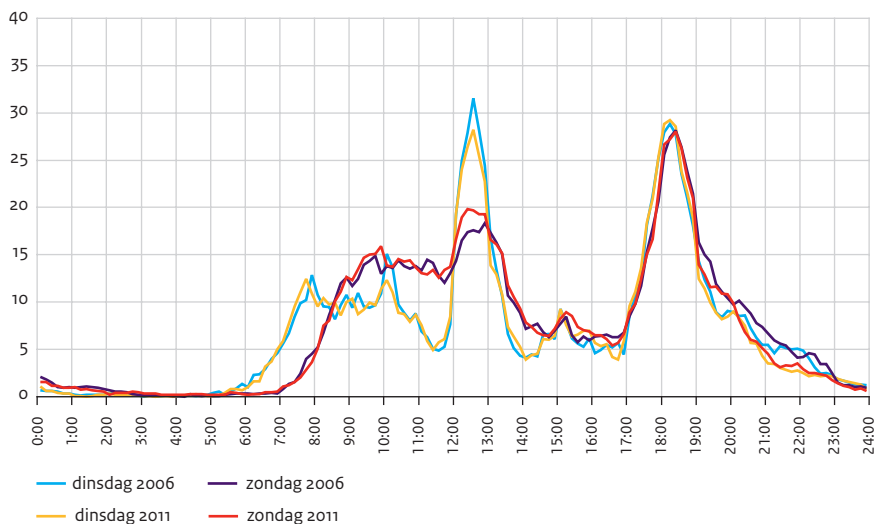
Onlangs de toenemende flexibiliteit met betrekking tot eten (zoals de vele mogelijkheden om op allerlei plekken 'snel te snacken') is eten nog duidelijk gebonden aan bepaalde tijdstippen gedurende de dag (Mestdag 2007). Daarin kwam tussen 2006 en 2011, net als in de jaren daarvoor (Breedveld et al. 2006, voor België Mestdag 2007) bijna geen verandering. Het verschil tussen een doordeweekse dag en een weekenddag (zaterdag lijkt sterk op zondag en is daarom niet apart weergegeven) is veel groter dan het verschil tussen de jaren (figuur 2.8).

Het ontbijt vertoont van de drie dagelijkse maaltijden de meeste spreiding, en daarom ook de laagste piek. Doordeweeks wordt er ontbeten tussen 6:30 en 9:00 uur, wat overgaat in een tussendoortje c.q. koffiepauze rond 10.00 uur. In het weekend ontbijten velen later en vloeien ontbijt en lunch in elkaar over. De lunch kent doordeweeks een duidelijke concentratie, en wel tussen 12:00 en 13:00 uur. Die goed herkenbare lunchpiek doordeweeks houdt verband met de duidelijke ritmes van school en betaald werk, wat in het weekend geen rol speelt. Het tijdstip van het avondeten kent daarentegen ongeacht de dag van de week, en dus ongeacht de ritmes van school en werk, een piek rond de klok van zes uur 's avonds.

In 2006 was de lunchpiek zowel op dinsdag als in het weekend wat hoger dan in 2011 (wat erop kan duiden dat mensen de lunch wat vaker overslaan, zie Mestdag 2007). Op zondagavond eten sommige Nederlanders in 2011 later dan in 2006. De belangrijkste bevinding is echter dat er weinig veranderde in het eetritme van Nederlanders.

Figuur 2.8

Eten en drinken in de loop van de dag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

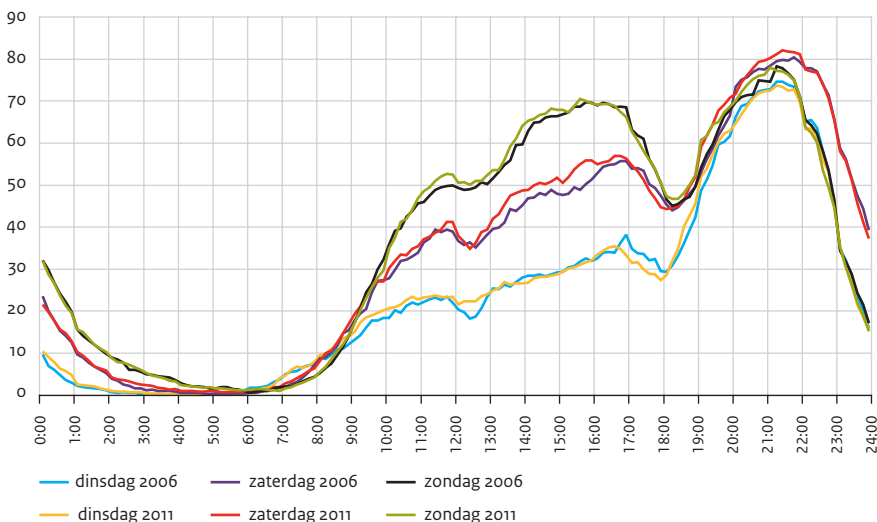
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

2.3.4 Wanneer vrije tijd?

Bij de verdeling van de vrije tijd over de uren van de dag en over de dagen van de week (figuur 2.9) valt op dat er meer verschil is in de beschikbaarheid van vrije tijd tussen de dagen dan in de timing van de beschikbare vrije tijd in de loop van de dagen. Op dinsdag, zaterdag en zondag, zowel in 2006 als in 2011, stijgt vanaf het opstaan het aandeel mensen met vrije tijd, met een duidelijke dip rond het bereiden en nuttigen van de avondmaaltijd (activiteiten die respectievelijk tot de verplichte en de persoonlijke tijd gerekend zijn). De piek ligt 's avonds tussen 21:00 en 22:00 uur. Dan rapporteert ongeveer driekwart van de bevolking vrije tijd (het overige kwart ligt voor een groot deel al op bed, zie figuur 2.7).

Figuur 2.9

Vrije tijd in de loop van de dag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De verschillen tussen 2006 en 2011 zijn minimaal en veel kleiner dan de verschillen tussen de dagen. Het aandeel mensen met vrije tijd verschilt vooral overdag. Op dinsdag is er de minste vrije tijd, op zondag de meeste, met een tussenpositie voor zaterdag. 's Avonds na 19.00 uur zijn de verschillen tussen de dagen klein. Later op de avond onderscheidt de zaterdagavond zich door meer vrije tijd. Op zondag en dinsdag gaan mensen met het oog op de volgende doordeweekse dag eerder naar bed dan op zaterdag (figuur 2.7). Dat blijkt ook uit het patroon in de vroege uren. Vroeg op de zondag (lees: in de uitloop van de zaterdagavond) rapporteren meer mensen vrije tijd (in plaats van slaap) dan op dinsdag, met opnieuw een middenpositie voor de zaterdag (lees: uitloop vrijdagavond). De nacht van zaterdag op zondag is bij uitstek de nacht om het laat te maken.

Tussen 2006 en 2011 zijn de overeenkomsten in dit patroon veel groter dan de verschillen. Op zaterdagmiddag is het aandeel mensen met vrije tijd in 2011 een fractie hoger dan in 2006. Dit correspondeert met een afname in het aandeel dat dan met huiselijke taken belast is. Op dinsdag vult men in 2011 de lunchpauze iets meer dan in 2006 met een vrijetijdsactiviteit in plaats van eten, maar de gelijkenis tussen beide jaren overheerst.

2.4 Met wie brengen Nederlanders hun tijd door?

Sinds 2006 is in het dagboek niet alleen de tijdsbesteding maar ook het gezelschap waarin men verkeert geregistreerd (behalve voor slapen). Gevraagd is of iemand alleen iets ondernam, met huisgenoten (partner, ouder(s), kinderen t/m 9 jaar, overige

huisgenoten) en/of met andere personen die men kent. Op basis van deze 'met wie'-registratie is het sociale karakter van de tijdsbesteding te reconstrueren (tabel 2.9). Opnieuw is uitgegaan van de driedeling in verplichte, persoonlijke en vrije tijd, maar niet zonder die indeling te hebben toegespitst. Betaald werk en onderwijs zijn buiten beschouwing gelaten, omdat 'met wie' daar op aanwezigheid van of contact met collega's, klasgenoten en/of klanten slaat, wat geen zelfgekozen contacten zijn. Bij verplichte tijd gaat de aandacht daarom alleen uit naar de aanwezigheid van anderen bij het uitvoeren van huishoudelijke en zorgtaken, en daarmee impliciet vooral naar het huiselijke karakter van de taken thuis. Bij persoonlijke tijd staat eveneens het huiselijke karakter centraal door te focussen op het gezelschap waarin men thuis eet. Aannemende dat men de vrije tijd vooral doorbrengt in gezelschap naar keuze, is het sociale karakter van alle vrije tijd samen bekeken.

Tabel 2.9

Het sociale karakter van de tijd: gezelschap bij huiselijke zorgtaken, thuis eten en in de vrije tijd, bevolking 12 jaar en ouder, 2011 (in uren per week en in procenten)

	huishouden en zorgtaken		eten		vrije tijd	
	uren	%	uren	%	uren	%
totaal	17,8		11,9		47,8	
alleen	8,4	47	2,7	23	15,0	31
met gezinsleden	6,3	35	5,7	48	13,8	29
met gezinsleden en anderen (vrienden, bekenden)	0,6	3	0,8	7	3,2	7
met anderen (vrienden, bekenden)	1,2	7	1,8	15	7,4	15
overige(n)	1,3	7	0,8	7	3,2	7
onbekend	0,1	1	0,1	1	5,3	11

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Van zorgtaken, thuis eten en vrije tijd zijn de zorgtaken het meest solitair van karakter, bijna de helft van die tijd is men alleen. Ruim een derde van die tijd verkeert men uitsluitend in het gezelschap van gezinsleden.

Eten is van de onderscheiden activiteiten de meest sociale bezigheid. Ruim driekwart van de tijd dat men thuis eet, is men in gezelschap van anderen. Het is ook het meest een gezinsaangelegenheid: ruim de helft van de tijd eet men samen met gezinsleden, met uitsluitend gezinsleden (48%) of tevens in het gezelschap van anderen (nog eens 7%). Van de vrije tijd brengt men bijna een derde alleen door, en ruim twee derde in gezelschap van anderen. Ruim een derde deel van de vrije tijd (36%) is men in het gezelschap van één of meer gezinsleden, uitsluitend met gezinsleden (29%) of tevens in gezelschap van anderen (7%). Bijna een derde deel van de vrije tijd verkeert men in gezelschap van mensen van buiten het gezin (29%), waarvan deels ook met gezinsleden (de al genoemde 7% van de vrije tijd die men met gezinsleden én anderen doorbrengt). In deze gegevens

over het sociale karakter van de vrije tijd zit echter enige ruis: door onvolledige registratie in de dagboeken is van 11% van de vrije tijd niet bekend in welk gezelschap men verkeerde.

Thuis eten en vrijetijdsactiviteiten vertonen een sterke gelijkenis wat betreft de aanwezigheid van vrienden en bekenden. In beide gevallen brengt met 15% met derden (zonder gezinsleden door) en 7% in het gemengde gezelschap van zowel derden als gezinsleden.

2.5 Conclusies

In dit hoofdstuk is een eerste blik op de tijdsbesteding geworpen door deze te 'vangen' in een drie-bij-drie matrix: van drie hoofdcategorieën van activiteiten (verplichte tijd, persoonlijke tijd en vrije tijd) zijn in meer of minder detail drie aspecten aan de orde gesteld (hoe lang, wanneer en met wie).

Vanuit het perspectief 'hoe lang?' blijken Nederlanders vanaf 12 jaar het tijdsbeslag van hun verplichtingen (betaald werk, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen) verminderd te hebben. Het is echter niet zo dat men minder tijd aan betaald werk besteedt; het tijdsbeslag van betaald werk is in 2011 gelijk aan dat in 2006. Toch is dit een trendbreuk, want in voorgaande decennia nam het gemiddelde aantal gewerkte uren voortdurend toe, omdat een groeiend aandeel van de bevolking, vrouwen in het bijzonder, betaald werk ging verrichten (en dus niet omdat de werkdag van werkenden langer werd). Binnen de verplichte tijd besteedt men in 2011 minder tijd aan het huishouden dan in 2006. Die trend is niet voorbehouden aan bepaalde groepen maar doet zich vrij algemeen voor, ongeacht geslacht, levensfase, opleiding of arbeidsdeelname. Waar ergens tijd vrij komt, moet aan iets anders meer tijd worden besteed. De vrijgekomen tijd blijkt vooral in de persoonlijke verzorging te gaan zitten. Nederlanders slapen in 2011 langer dan enkele jaren geleden. Ook lijkt er sprake te zijn van een lichte toename van de vrije tijd, maar die toename is statistisch niet significant. Wel lopen de wekelijkse vrijetijdsvolumes van voltijdwerkers versus die van niet-werkenden en deeltijdwerkers in 2011 verder uit elkaar, doordat bij de eerste groep het aantal vrije uren daalt en bij de tweede laatste groepen het aantal vrije uren juist stijgt. De vrije tijd brengt men in zowel 2006 als 2011 voor twee derde deel thuis door en voor een derde deel buiten de deur. In die vrije tijd wordt het offline repertoire aan activiteiten in de sfeer van hobby's en uitgaan door de bank genomen wat smaller.

Vanuit het perspectief 'wanneer?' vertoont de tijdsbesteding nauwelijks verandering. In de tijdstippen waarop mensen verplichtingen, persoonlijke en vrije tijd hebben, doen zich hoogstens marginale verschuivingen voor. Dat geldt voor de periode 2006-2011 en komt overeen met het beeld over de langere termijn (op basis van eerdere edities van het tijdsbestedingsonderzoek). De (deels) cultureel bepaalde temporele vormgeving van het voldoen aan de biologische behoefte aan slaap en voeding blijkt een constante in het dagelijks leven. Betaald werk vindt overwegend doordeweeks overdag plaats, al is er in 2011 ten opzichte van 2006 een kleine toename van mensen die 's avonds en/of zaterdag aan het werk zijn. De timing van het huiselijke zorgtakenpakket verandert niet. Wel blijkt de daling in het aantal uren dat hiermee gemoeid is, voort te komen uit een verminderde inspanning op dit vlak in de loop van de zaterdag. In de tijdstippen waarop men vrije tijd

heeft veranderd nagenoeg niets. In de loop van de dag groeit steevast het aantal mensen dat een vrijetijdsactiviteit onderneemt, om na een dip rond het avondeten (een combinatie van verplichte en persoonlijke tijd), 's avonds te gaan pieken. Op zaterdag en vooral zondag is het patroon overdag gelijk, maar zijn de aandelen mensen met vrije tijd hoger dan doordeweeks.

Het perspectief 'met wie' mensen in 2011 hun tijd in doorbrengen, laat zien dat thuis eten een sterker sociaal karakter heeft dan vrijetijdsactiviteiten en huiselijke zorgtaken. Het sociale karakter van de tijdsbesteding bestaat er vooral uit dat men tijd doorbrengt met andere leden van het gezin.

3 De verdeling en combinatie van verplichtingen

Mariëlle Cloïn

3.1 De agenda van de (potentiële) beroepsbevolking

Veel van de bezigheden in het dagelijks leven hebben een verplicht karakter. In het kader van dit rapport verwijst verplicht naar taken die mensen zijn aangegaan, waarbij de mogelijkheden om deze taken niet uit te voeren of te verschuiven in de tijd beperkt zijn. Het zijn dus taken die min of meer moeten, maar waarbij wel de nodige variatie bestaat in de mate waarin en het tijdstip waarop men ze uitvoert. De overheid houdt zich daarbij niet afzijdig en zou bijvoorbeeld graag zien dat Nederlanders meer betaald gaan werken. Zowel in het arbeidsmarkt- als in het emancipatiebeleid is het stimuleren van de arbeidsdeelname een belangrijke pijler. Het emancipatiebeleid is er vooral op gericht meer vrouwen voor meer uren aan het werk te krijgen (TK 2005/2006; TK 2011/2012a; TK 2012/2013b). Daarnaast is er aandacht voor de taken thuis: een scheve taakverdeling thuis zou de grotere arbeidsinspanning van vrouwen in de weg staan (TK 2010/2011a, TK 2012/2013b). Los daarvan is gendergelijkheid op zichzelf een pijler van het emancipatiebeleid, en in dat kader biedt de overheid regelingen en voorzieningen om de verhouding arbeid en zorg beter te verdelen over mannen en vrouwen. Beiden moeten immers in staat zijn werk en privé te combineren (TK 2012/2013b).

In het dagelijks leven is van gelijkheid in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen veelal geen sprake. Van oudsher besteden mannen meer tijd aan betaald werk dan vrouwen en andersom zijn vrouwen meer tijd kwijt aan het huishouden en de zorg voor kinderen. Dat patroon komt wereldwijd voor (Gershuny 2000; Giménez-Nadal en Sevilla Sanz 2012). De trend is wel dat de verschillen verminderen, zowel in Nederland (o.a. Breedveld et al. 2006; Cloïn en Bierings 2012) als elders (Gershuny en Sullivan 2003; Bianchi et al. 2006; Glorieux en Van Tienhoven 2009; Van der Lippe et al. 2010). In dit hoofdstuk komt aan de orde in hoeverre deze trend de afgelopen jaren doorzette.

Het hoofdstuk is toegespitst op Nederlanders tussen de 20 en 65 jaar. Zij hebben het meest met (de optelsom) van verplichte taken te maken. Gaat de bevinding uit het vorige hoofdstuk dat verplichtingen in 2011 voor de bevolking vanaf 12 jaar minder tijd kosten dan in 2006 ook op voor de (potentiele) beroepsbevolking? Of komt er juist meer op hun schouders terecht? Concentreert de drukte zich steeds meer bij hen, terwijl door de gestage vergrijzing er tegelijkertijd meer mensen zijn met minder verplichtingen? En heeft de economische crisis zijn weerslag op de tijdsbesteding of valt dat (vooralsnog) mee? En wat zijn de gevolgen van recente ontwikkelingen in de tijdsbesteding voor de verdeling van arbeid en zorg tussen vrouwen en mannen?

Speciale aandacht gaat uit naar de relatie tussen flexibiliteit en zeggenschap over de arbeidstijden en de tijdstippen waarop mensen betaald werken. Termen als het nieuwe werken en tijd- en plaatsafhankelijk werken zijn in opmars in Nederland.

Onder meer vanuit het perspectief van de combineerbaarheid van werk en privé wil de overheid inzetten op meer flexibiliteit in werktijden, bijvoorbeeld in de vorm van thuiswerken en meer zeggenschap over de werktijden (TK 2010/2011a). Technologische ontwikkelingen maken tijd- en plaatsonafhankelijk werken beter mogelijk. Aan het eind van dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre de bescheiden toename in het aandeel mensen dat betaald werkt in de avonden en op de zaterdag (zie hoofdstuk 2) gerelateerd kan worden aan thuiswerken en zeggenschap over de eigen werktijden.

3.2 Verplichtingen tijdens de beroepsactieve leeftijd

De 20-64-jarigen hebben over het algemeen meer verplichtingen dan tieners en ouderen. Zij zijn in 2011 gemiddeld 45,9 uur per week bezig met (de combinatie) van onderwijs, betaald werk, huishouden en zorgtaken (tabel 3.1). Dat is 4,7 uur per week meer dan de bevolking vanaf 12 jaar (41,2 uur per week, zie tabel 2.1). Onder 20-64-jarige vrouwen loopt het tijdsbeslag van verplichtingen, analoog aan het beeld in hoofdstuk 2, tussen 2006 en 2011 terug van 46,7 uur per week in 2006 naar 44,8 uur in 2011. Onder mannen is dat niet het geval, zij zijn in 2006 en 2011 nagenoeg even drukbezet. Mannen besteden in 2011 ruim 2 uur per week meer aan verplichtingen dan vrouwen. Daarmee zijn ze dus in 2011 (net significant) drukker bezet dan vrouwen. Door de jaren heen kent het antwoord op de vraag wie het drukst bezet is een wisselend antwoord. De ene keer zijn dat vrouwen, de andere keer mannen. In 2006 zijn zij nagenoeg even drukbezet. Om te spreken van een trend is dus voorbarig.

Nederland is geen uitzondering wat betreft de bevinding dat vrouwen en mannen in het totaal ongeveer even drukbezet zijn met verplichtingen. Onderzoek in uiteenlopende landen leidt tot dezelfde conclusie. In landen waar wel verschillen zijn, zijn vrouwen echter drukker bezet dan mannen (Torres et al. 2007).

Tabel 3.1

Tijd besteed aan verplichtingen, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht, 1975-2005 en 2006-2011^a
(in uren per week en index 2011, 2006 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
verplichtingen	43,4	43,4	43,6	44,4	45,7	47,4	48,6	46,7	45,9	98
vrouwen	43,4	44,2	44	44	44	45,6	48	46,7	44,8	96
mannen	43,3	42,6	43,2	44,6	47,4	49,3	49,2	46,6	47,0	101

*

- a Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding tussen 2005 en 2006 zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag, maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie hoofdstuk 1 en Kamphuis et al. 2009.

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De onderwijstijd is onder 20-64-jarigen nauwelijks veranderd tussen 2006 en 2011. Bij vrouwen steeg deze enigszins, maar onderwijs is nog altijd zeer beperkt in omvang vergeleken met betaald werk, het huishouden en zorgtaken. Dit gemiddelde is bovendien niet zo veelzeggend omdat een opleiding volgen bij uitstek jongeren betreft, terwijl het hier om 20-plussers gaat. Om die reden blijft onderwijs verder buiten beschouwing. Betaald werk lijkt licht te zijn toegenomen onder 20-64-jarigen,¹ namelijk met 1,3 uur per week. Deze toename is echter niet significant en daarom te onzeker om als robuust te kunnen worden beschouwd. De betaalde arbeidstijd is in ieder geval ook niet gedaald onder invloed van de economische crisis. Wel impliceert deze bevinding een breuk met het verleden. Lange tijd nam de betaalde arbeidstijd gestaag toe, vooral onder vrouwen vanwege hun toenemende arbeidsdeelname, maar ook onder mannen. Aan die ontwikkeling is (voorlopig?) een einde gekomen.

In het verleden was het huishouden een constante post binnen het tijdsbestedingspatroon (Breedveld en Van den Broek 2001). Vrouwen staken in de loop der jaren geleidelijk aan wat minder tijd hierin en mannen iets meer. Het totaal komt steeds uit op ongeveer twintig uur per week (tabel 3.2). In 2011 is die tijd, analoog aan het beeld voor de hele bevolking, afgenomen: 20-64-jarigen bezuinigen wekelijks 2,7 uur hierop, iets meer dus dan de 2,4 uur van de bevolking vanaf 12 jaar (zie hoofdstuk 2). Deze terugloop doet zich voor bij zowel vrouwen als mannen. Aan het huis schoonhouden, wassen, koken en de boodschappen besteden 20-64-jarige vrouwen in 2011 25 uur per week. Dat is ruim drie uur per week minder dan in 2006, toen dergelijke taken nog 28,1 uur per week kostte. Door deze afname in huishoudelijke arbeidstijd valt het gecombineerde tijdsbeslag van verplichtingen onder vrouwen per saldo lager uit dan enkele jaren geleden. Ook mannen beknipten bijna 2 uur per week op huishoudelijke klussen, maar bij hen is de compensatie met andere verplichtingen (onderwijs, betaalde arbeidstijd) voldoende om het totale tijdsbeslag van verplichtingen in 2011 per saldo ongewijzigd te laten ten opzichte van 2006.

Ongeacht de vraag wie drukker bezet is, blijkt dat vrouwen en mannen hun tijd nog altijd heel anders over verplichtingen verdelen. Zo werken vrouwen per week gemiddeld 14,5 uur (bijna volledige werkdagen) minder buitenshuis dan mannen, maar ze zijn wel twee keer zo lang bezig met het huishouden en de zorgtaken.

Tabel 3.2

Tijd besteed aan onderwijs, betaald werk, huishouden en zorgtaken, bevolking 20-64 jaar, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
onderwijs									
totaal	2,0	2,8	2,7	3,3	2,8	2,3	2,4	1,5	2,0
vrouwen	1,5	2,0	2,2	3,0	2,6	2,4	2,3	1,1	2,0
mannen	2,5	3,6	3,3	3,6	2,9	2,3	2,5	1,8	2,1
betaald werk									
totaal	19,6	18,9	19,1	21,0	22,6	25,2	26,0	23,9	25,2
vrouwen	6,8	7,9	9,0	10,9	12,6	15,6	17,7	17,5	17,9
mannen	32,3	29,4	29,0	30,1	32,9	34,8	34,2	30,4	32,4
									*
huishouden en zorgtaken									
totaal	21,8	21,7	21,7	20,1	20,3	20,0	20,2	21,3	18,6
vrouwen	35,1	34,3	32,8	30,2	28,7	27,6	27,9	28,1	25,0
mannen	8,6	9,6	10,9	10,3	11,6	12,2	12,5	14,3	12,4
									*

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

3.2.1 Betaald werk nader bezien

De netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 20-64 jaar ligt op 64% in 2011 (Mars et al. 2012). Dat betekent dat bijna twee derde van de vrouwen in die leeftijd ten minste 12 uur per week betaald werkt, de in Nederland doorgaans gehanteerde definitie voor de netto-arbeidsparticipatie. Tot 2008 groeit het aandeel buitenshuis werkende vrouwen; tussen 2009 en 2011 blijft dit aandeel op hetzelfde niveau. Bij mannen daalt de netto-arbeidsparticipatie als gevolg van de economische crisis in 2009-2010 licht, namelijk tot 80%, in 2011 blijft zij op datzelfde niveau. De arbeidsduur van vrouwen steeg tussen 2001 en 2006 licht van 25,8 tot 26,4 uur per week, en is daarna niet meer toegenomen. Mannen zijn in de afgelopen tien jaar gemiddeld één uur per week minder gaan werken, en hebben een gemiddelde arbeidsduur van 38,2 uur per week in 2011 (Mars et al. 2012).

Tijdsbestedingscijfers laten een iets ander beeld zien. De reden daarvoor is dat deze cijfers betrekking hebben op de tijd die mensen in een gemiddelde week aan betaald werk besteden, ongeacht de omvang van hun officiële werkweek zoals vastgelegd in een arbeidscontract. Verlofdagen, vakanties en dagen waarop mensen ziek zijn tellen mee, evenals overuren.

Bij de arbeidsduur is het verschil niet zo groot, maar het aandeel participanten is in het tijdsbestedingsonderzoek wel hoger met 78% in 2011 (vrouwen 72%, mannen 83%, tabel 3.3). Iedereen die enig betaald werk verricht telt mee, er bestaat geen ondergrens van twaalf uur per week. Wordt die grens wel gesteld, dan bedraagt het aandeel voor vrouwen 58%, voor mannen 75% (niet in de tabel).² Het aandeel mensen dat in een week betaald werkt is niet veranderd tussen 2006 en 2011, wat overeenkomt met de ontwikkelingen in de netto-arbeidsparticipatie.

Tabel 3.3

Deelname aan betaald werk en tijd besteed door deelnemers aan betaald werk, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht, 2011 (in procenten en in uren per week)

	2006	2011
participanten (%)	77	78
vrouwen	71	72
mannen	83	83
		*
tijd participanten (in uren)	31,7	33,2
vrouwen	25,2	25,6
mannen	37,1	39,6
		*

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De wekelijkse arbeidsduur van werkende mannen stijgt iets tussen 2006 en 2011. Die van vrouwen blijft vrijwel onveranderd (lichte, niet-significante stijging). Daarmee is het verschil in de betaalde arbeidstijd tussen werkende vrouwen en mannen toegenomen in 2011. De stijging betekent overigens niet noodzakelijkerwijs dat de formele arbeidsduur (volgens arbeidscontract) is toegenomen. Het kan ook zijn dat werkenden een tandje bijzetten (wat vaker overwerken, zich minder ziekmelden; zie o.a. Kroll 2011; Ter Steege 2013) of minder verlof opnemen, al dan niet ingegeven door onzekerheid over hun (tijdelijke) baan vanwege de economische crisis (Klein Hesselink et al. 2012).

De voorgaande gegevens duiden erop dat achter de constant gebleven betaalde arbeidstijd van de potentiële beroepsbevolking (inclusief degenen die in deeltijd of helemaal niet betaald werkten, zie tabel 3.2) schuilgaat, dat het niet gaat om meer mensen die tijd aan betaald werk besteden (het percentage participanten is onveranderd), maar wel om werkende mannen die gemiddeld iets meer uren per week draaien.

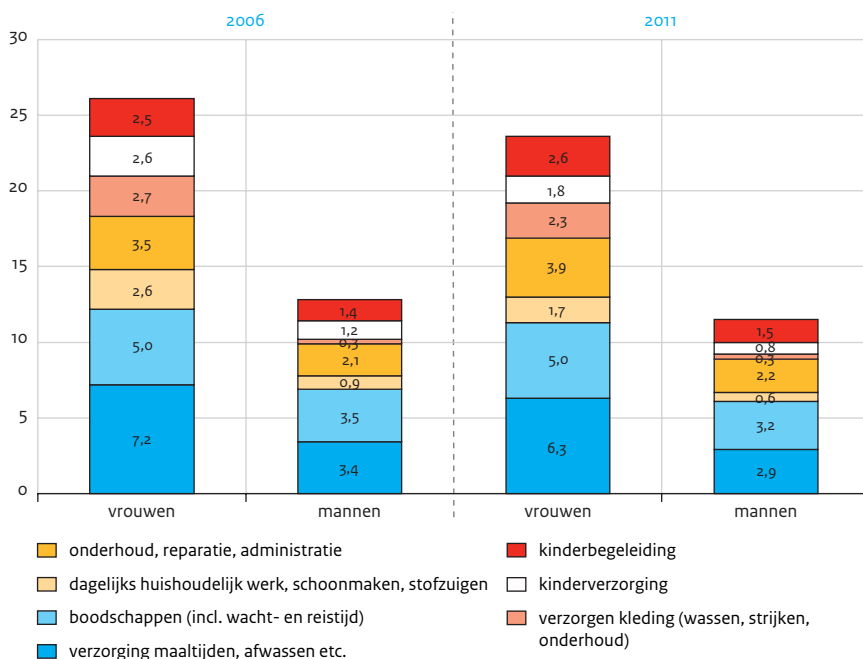
3.2.2 Huishouden en zorgtaken nader bezien

In het licht van het beleidsstreven om de verhouding arbeid en zorg beter te verdelen tussen vrouwen en mannen, is het relevant om te bezien welke taken mannen dan wel vrouwen onevenredig veel voor hun rekening nemen. Vrouwen besteden aan alle

onderscheiden huishoudelijke taken meer tijd dan mannen, en uit onderzoek is bekend dat bepaalde taken in verhouding meer op het bordje van vrouwen terechtkomen dan andere (Hook 2010). In 2011 besteden vrouwen aan koken en schoonmaken ruim twee keer zo veel tijd als mannen (zie figuur 3.1). De verhouding is het scheefst bij het verzorgen van kleding: hieraan zijn mannen gemiddeld slechts 0,3 uur (20 minuten) per week kwijt in 2011, en vrouwen ruim 2 uur per week. In hoofdstuk 2 is al gewezen op het feit dat vooral op routineuze huishoudelijke taken is bezuinigd. Hier blijkt dat deze meer routineuze en tijdinflexibele huishoudelijke taken verhoudingsgewijs veel door vrouwen worden gedaan (Coltrane 2000). Treas en Drobnic (2010) laten vergelijkbare patronen zien voor onder meer de Verenigde Staten, Canada, Australië en tal van Europese landen waaronder Nederland. Boodschappen doen en minder routineuze huishoudelijke klussen (onderhoud aan huis en tuin, reparaties, administratie) zijn gelijker verdeeld.

Figuur 3.1

Tijd besteed aan diverse huishoudelijke en zorgtaken, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht, 2006-2011 (in uren per week)

gemiddelde tijdsbesteding vrouwen en mannen verschilt significant voor de onderscheiden taken in 2011 ($p = <0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De zorg voor kinderen

De tijd die ouders aan de zorg voor hun minderjarige kinderen besteden, is met ongeveer 9 uur per week gelijk gebleven tussen 2006 en 2011 (tabel 3.4). Op kinderopvang hebben ouders dus niet bezuinigd. De sleutel voor de in hoofdstuk 2 geconstateerde daling ligt bij demografische ontwikkelingen als de vergrijzing en ontgroening (er worden minder kinderen geboren). Deze bevinding is in lijn met onderzoek waaruit blijkt dat ouders eerder op hun eigen vrije tijd en tijd voor persoonlijke verzorging interen, dan op de zorg voor kinderen (Craig 2007 voor Australië; Roeters et al. 2008, Cloin en Schols 2011 voor Nederland). Of men kijkt naar de moeders, de vaders, of de leeftijd van het jongste kind, de kinderopvangtijd is niet veranderd. Wel vergt de zorg voor jonge kinderen meer tijd dan die voor schoolgaande kinderen. Overeind blijft dat in 2011 moeders (11,5 uur) bijna twee keer zo veel tijd 'kwijt zijn' aan de zorg voor kinderen dan vaders (5,9 uur).

Tabel 3.4

Tijd besteed aan de zorg voor kinderen, ouders met een jongste kind tot 18 jaar, naar geslacht en leeftijd jongste kind, 2006-2011 (in uren per week)

	2006	2011
totaal	9,0	8,7
vrouwen	11,5	11,5
jongste kind 0-3 jaar	18,2	18,0
jongste kind 4-11 jaar	8,6	11,1
jongste kind 12-17 jaar	2,1	2,1
mannen	6,3	5,9
jongste kind 0-3 jaar	10,6	10,5
jongste kind 4-11 jaar	4,3	5,0
jongste kind 12-17 jaar	0,9	1,4

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Multitasken

Veelgehoorde kritiek in vooral de internationale literatuur is dat het heel moeilijk is om tijd besteed aan kinderen en huishouden goed in kaart te brengen, zelfs met tijdsbestedingsonderzoek. Dat type activiteiten zou bij uitstek 'tussen de bedrijven' door plaatsvinden en zich kenmerken door een grote mate van afwisseling. Daardoor zou de werkelijke tijd niet goed in beeld worden gebracht en daarmee vooral de inzet van vrouwen in het huishouden en kinderopvang worden onderschat (o.a. Craig 2007; Milkie et al. 2009). Met het tijdsbestedingsonderzoek van 2006 en van 2011 is het mogelijk aan deze kritiek tegemoet te komen. Anders dan voorheen konden mensen in hun tijdsbestedingsdagboek allerlei activiteiten als nevenactiviteit noteren, dat wil zeggen activiteiten die tegelijk met een andere activiteit of even snel tussendoor plaatsvinden.

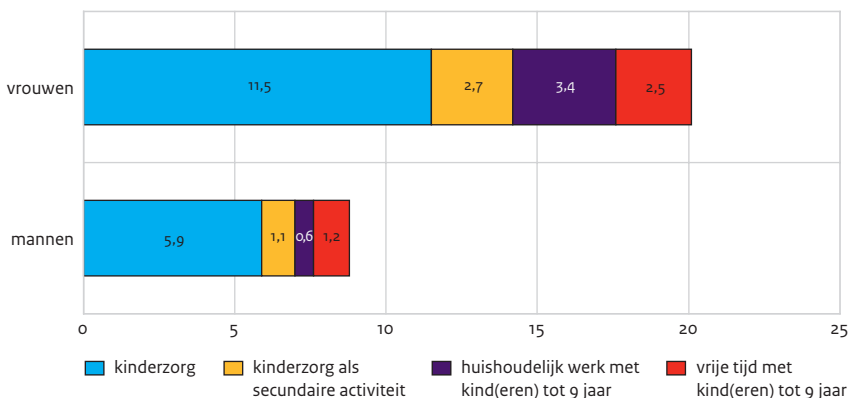

Denk bijvoorbeeld aan ouders die hun kind meenemen als zij boodschappen gaan doen, in hun vrije tijd met de kinderen eropuit trekken, of koken of tv kijken terwijl ze op een spelend kind letten. Ook is het mogelijk na te gaan in wiens/wier gezelschap men tijd doorbrengt, omdat gezamenlijk met kinderen doorgebrachte tijd een beslag legt op de tijdsbesteding van de ouder(s). Hierbij is alleen de tijd meegenomen die men uitsluitend met kinderen doorbrengt (dus niet met eventuele partner of anderen en kinderen), omdat men in dergelijke situaties primair de verantwoordelijkheid voor de kinderen draagt.

De optelsom van de tijd voor kindzorg als hoofdactiviteit, de tijd waarbij kindzorg als nevenactiviteit is gerapporteerd en de tijd die ouders alleen in het gezelschap van kinderen doorbrengen (huishouden en vrije tijd) laat zien dat de verschillen tussen moeders en vaders verder oplopen (figuur 3.2). Moeders nemen naast de 11,5 uur aan directe zorg nog eens 8,6 uur aan indirecte zorg voor hun rekening. Bij vaders is de toename veel geringer. De gegevens wijzen er dus op, dat de 'onzichtbare' tijd besteed aan kindzorg bij vrouwen groter is dan bij mannen, waardoor de verschillen tussen hen in de tijd besteed aan de kinderen eveneens verder oplopen (vgl. Sayer 2007).

Figuur 3.2

Tijd besteed aan zorg voor kinderen (als primaire en nevenactiviteit), huishouden en vrije tijd in het bijzijn van kinderen (tot 9 jaar), naar geslacht, ouders met een jongste kind tot 18 jaar, 2011 (in uren per week)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

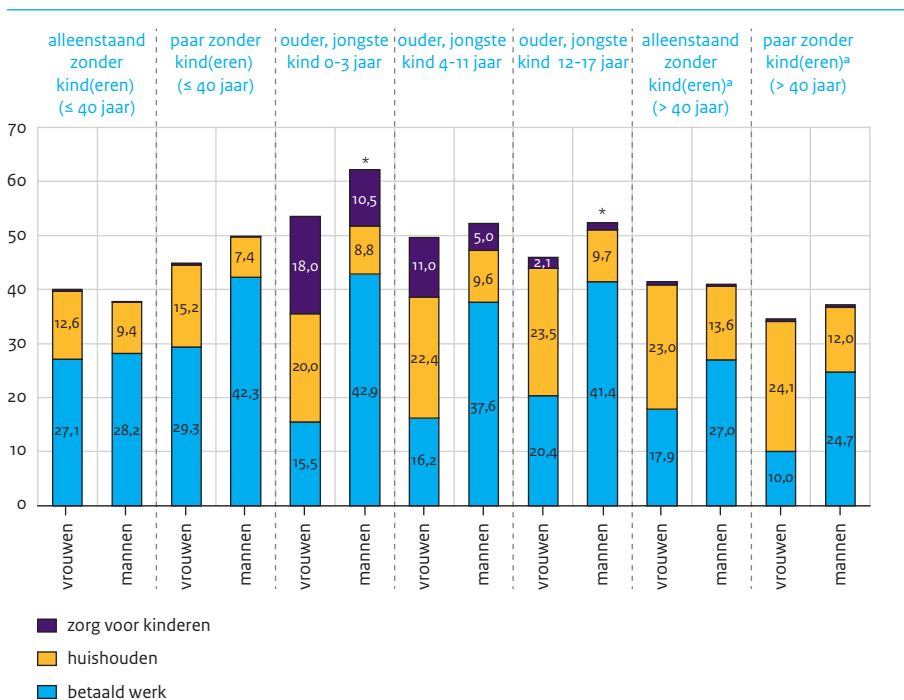
3.3 De verdeling van verplichtingen in de samenleving

Het hebben van kinderen heeft een grote weerslag op de tijdsbesteding en de verschillen tussen vrouwen en mannen vergroten doorgaans als er kinderen komen (o.a. Pouwels 2011; in internationaal vergelijkend perspectief o.a. Baxter et al. 2008; Milkie et al. 2009). Het drukt zijn onmiskenbaar ouders met jonge kinderen (tot 4 jaar). Het totaal aan arbeid en zorgtaken bedraagt in 2011 voor mannen in die levensfase ruim 62 uur per week, voor vrouwen 54 uur (figuur 3.3, secundaire taken niet meegeteld). Mannen met kinderen tot 4 jaar zijn daarmee het drukst bezet van de onderscheiden groepen, drukker ook dan vrouwen in dezelfde levensfase. Vrouwen besteden minder tijd aan betaald werken dan in levensfasen daarvoor doordat deeltijdwerk bij hen aan populariteit wint. In Nederland komt deeltijdwerk echter ook onder jongere vrouwen zonder kinderen en in het bijzonder onder oudere vrouwen veelvuldig voor (Portegijs en Keuzenkamp 2009; Mars et al. 2012). Dit blijkt uit hun lagere betaalde arbeidstijd in vergelijking met mannen, in al de onderscheiden fasen in de levensloop. Vrouwen met jonge kinderen investeren fors in kindertijd en ook het huishouden vergt relatief veel tijd. Mannen besteden in de gezinsfase met zeer jonge kinderen juist de meeste tijd aan betaald werk: gemiddeld bijna 43 uur per week in 2011. Zij brengen niet in groten getale hun arbeidsduur structureel terug om tijd vrij te maken voor zorgtaken (Cloin en Bierings 2012). Die zorgtijd (huishouden en kinderen) van in totaal bijna 20 uur per week komt bovenop hun betaalde arbeidstijd. Voor mannen betekent de gezinsfase met jonge kinderen dan ook vooral dat zij minder vrije tijd hebben (Pouwels 2011).

Als kinderen ouder worden, neemt de optelsom van verplichtingen voor de ouder(s) geleidelijk af. Ouders waarvan het jongste kind tussen de 4 en 17 jaar is, zijn nog steeds veel tijd kwijt aan verplichtingen, maar minder dan ouders met kinderen tot 4 jaar. Daarna volgen in termen van het tijdsbeslag van verplichtingen, de vrouwen en mannen tot en met 40 jaar met een partner die (nog) geen kinderen hebben. Vrouwen werken in die levensfase gemiddeld de meeste uren betaald (ruim 29 uur per week), maar wel beduidend minder dan mannen (ruim 42 uur betaald werk per week). Zij doen echter meer in het huishouden; verschillen in tijdsbesteding aan betaald werk en huishoudelijke taken zijn dus al aanwezig voordat er kinderen komen.

Figuur 3.3

Tijd besteed aan betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht en huishoudenssamenstelling, 2011 (in uren per week)

a Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

* = verschil m/v significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

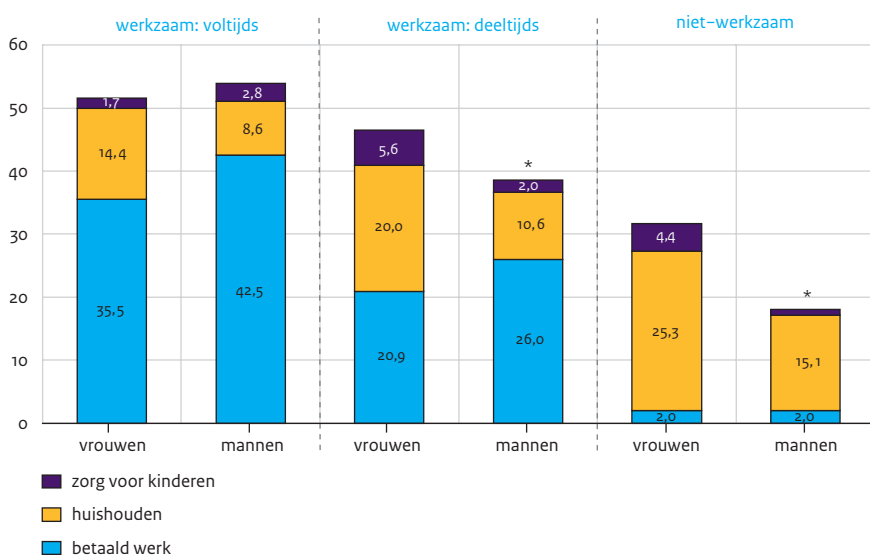
Voltijders zijn drukker dan deeltijders

Voltijdwerkers zijn het drukst bezet met hun taken. Mannen en vrouwen verschillen hierin niet van elkaar. Wel besteden voltijds werkende mannen meer tijd aan betaalde arbeid (42,5 uur) en minder tijd aan het huishouden (8,6 uur) dan voltijds werkende vrouwen (resp. 35,5 uur en 14,4 uur per week). Dat verschil is er niet (significant) voor kindverzorging. Vrouwen met jonge kinderen werken echter nauwelijks voltijds: een jaar na de geboorte van het eerste kind heeft slechts 10% van de moeders een voltijdbaai (Cloin en Bierings 2012: 92).

Vrouwen die in deeltijd werken zijn in de regel drukker bezet met de optelsom van verplichte taken dan mannelijke deeltijders en hetzelfde geldt voor niet-werkende vrouwen vergeleken met niet-werkende mannen.

Figuur 3.4

Tijd besteed aan betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht en positie, 2011 (in uren per week)

* = verschil m/v significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Hoger opgeleiden meer verplichtingen dan laagopgeleiden

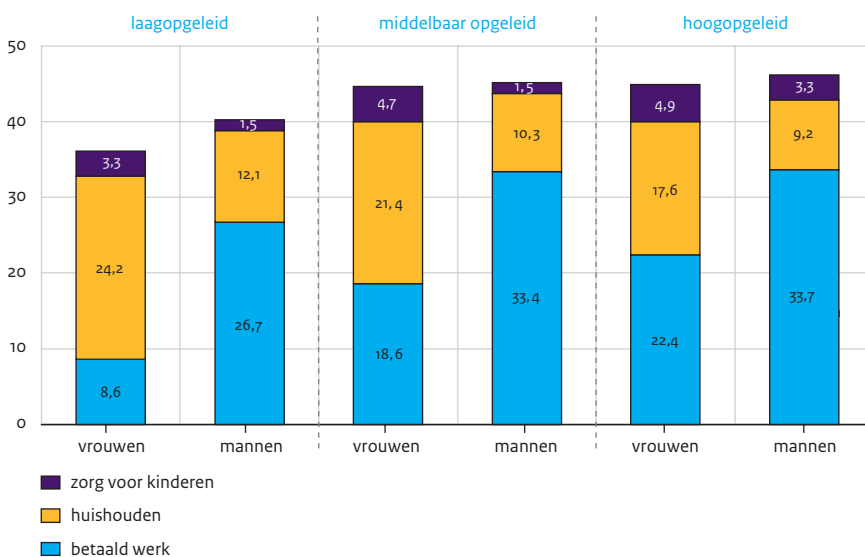
Hoger opgeleiden, zowel vrouwen als mannen, zijn drukker bezet met verplichte taken in het dagelijks leven dan laagopgeleiden. Onderling verschillen hoogopgeleide vrouwen en mannen niet van elkaar, en dat geldt ook voor laag- en middelbaar opgeleide vrouwen en mannen. De tijdsbesteding loopt tussen de opleidingsgroepen dus verder uiteen dan daarbinnen naar geslacht. Vooral de betaalde arbeidstijd neemt toe met het opleidingsniveau, in het bijzonder onder vrouwen. Bij laagopgeleide mannen blijft de betaalde arbeidstijd achter doordat de participatiegraad onder hen een stuk lager ligt (67% onder laagopgeleide mannen versus rond de 85% onder middelbaar en hoger opgeleide mannen, niet in de figuur).

Terwijl de tijdsinvestering in het huishouden afneemt met een hoger opleidingsniveau (het sterkst onder vrouwen), neemt de tijd voor kinderopvang juist toe. Dat stemt overeen met bevindingen uit ander (internationaal) onderzoek. Hoewel hoogopgeleide ouders gemiddeld meer uren betaald werken, besteden zij ook meer tijd aan kinderopvang (Craig 2006 (Australië); Guryan et al. 2008 (vs en tal van andere landen waaronder Nederland); Morrill en Pabilonia 2012 (vs)). Aangevoerde verklaringen zijn dat hoger opgeleiden (wat vaak gepaard gaat met een hoger inkomen) er vaker voor kiezen om huishoudelijke taken uit te besteden en tijdsbesparende apparaten te gebruiken, en dat zij interactieve

activiteiten mogelijk sterker beschouwen als een investering in hun kind(eren) (Guryan et al. 2008). Binnen de opleidingsgroepen is de genderongelijkheid in de tijdsbesteding het grootst onder laagopgeleiden en het kleinst onder hoogopgeleiden.

Figuur 3.5

Tijd besteed aan betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht en opleidingsniveau, 2011 (in uren per week)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

3.4 Het verdelen en combineren van arbeid en zorg

De overheid hecht eraan dat de verhouding arbeid en zorg gelijkmatig verdeeld is over mannen en vrouwen (TK 2010/2011a, TK 2012/2013b). De laatste decennia was van een dergelijke ontwikkeling sprake (Cloin en Bierings 2012), niet alleen in Nederland, maar in tal van westerse landen (Bianchi et al. 2006; Milkie et al. 2009; Treas en Drobnic 2010). Vrouwen investeren over de jaren meer tijd in betaald werk, terwijl de tijd voor huishoudelijke zorg iets terugloopt. Bij mannen zijn de veranderingen geringer: bij betaald werk blijft veel bij het oude en zij gaan mondjesmaat meer thuis doen. Hoe staat het in 2011 met die verdeling? Om dit in kaart te brengen is geanalyseerd hoeveel van de totale tijd die 20-64-jarigen aan betaald werk besteden vrouwen voor hun rekening nemen. Tevens is bekeken hoeveel van de totale tijd die 20-64-jarigen aan huishouden en zorgtaken besteden mannen op zich nemen.³

3.4.1 Het aandeel van vrouwen in betaald werk

Sinds 1975 was er lange tijd sprake van herverdeling van betaald werk. Het aandeel van vrouwen steeg van 17% in 1975, naar 31% in 2000 en 34% in 2005. In 2011, zo bleek hiervoor, blijft het tijdsbeslag van betaald werk vrijwel ongewijzigd vergeleken met 2006. Het resultaat is dat het relatieve aandeel van vrouwen en mannen in de totale betaalde arbeidstijd in die periode niet is veranderd. In zowel 2006 als 2011 nemen vrouwen in de leeftijd van 20-64 jaar 36% van het totaal aan betaalde arbeid voor hun rekening. Van een verdere herverdeling van betaalde arbeid is dus geen sprake.

Tabel 3.5

Aandeel van vrouwen 20-64 jaar in betaald werk (t.o.v. mannen), naar huishoudenssamenstelling, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal	17	21	24	26	28	31	34	36	36 ^a
alleenstaand zonder kind(eren)									
(≤ 40 jaar)	–	45	45	48	43	42	46	42	49
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	28	39	43	42	38	41	45	40	41
ouder, jongste kind 0-3 jaar	.	8	13	8	18	22	24	29	27
ouder, jongste kind 4-11 jaar	.	12	12	17	20	24	28	30	30
ouder, jongste kind 12-17 jaar	.	18	16	21	23	36	37	37	33
alleenstaand zonder kind(eren) ^b									
(> 40 jaar)	–	43	26	27	20	26	40	37	40
paar zonder kind(eren) ^b (> 40 jaar)	11	11	17	19	24	25	29	36	29

a Leesvoorbeeld: van de totale tijd die in 2011 aan betaalde arbeid is besteed door 20-64-jarigen, is 36% door vrouwen verricht en het overige deel (64% van de totale tijd) door mannen.

b Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

– = te weinig waarnemingen; . = gegevens ontbreken (voor 1975 was het niet mogelijk onderscheid te maken naar de leeftijd van het jongste kind)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De verdeling van betaald werk is ook in 2011 het meest scheef in huishoudens met jonge kinderen. Daarna volgen degenen met wat oudere kinderen en de 40-plussers die deel uitmaken van een paar zonder (minderjarige) kinderen. Het meest gelijk is de situatie onder alleenstaande vrouwen en mannen tot en met 40 jaar. Om te spreken over de verdeling bij alleenstaanden komt wellicht vreemd over; het betekent hier dat alleenstaande vrouwen in 2011 ongeveer evenveel tijd besteden aan betaald werk als alleenstaande mannen.

3.4.2 Het aandeel van mannen in huishoudelijke zorgtaken

Zoals bij vrouwen het aandeel in betaalde arbeid lange tijd toeneemt, stijgt bij mannen het aandeel in huishouden en zorgtaken, zij het in bescheiden mate. In 1975 verrichtten

mannen 20% van alle onbetaalde zorgtaken, in 2000 is dat opgelopen tot 31%, om vervolgens op dat percentage te blijven steken in 2005. Dit is zoals gezegd het gevolg van het feit dat vrouwen minder doen, het heeft niet of nauwelijks te maken met mannen die meer aan huishouden en zorgtaken doen (Craig 2007; Cloin en Bierings 2012; zie tabel 3.6). Tussen 2006 en 2011 is het aandeel van mannen opnieuw vrijwel onveranderd: in 2006 bedroeg dat 35%, in 2011 34%. Dit betekent dat mannen ruim een derde van alle huishoudelijke zorgtaken voor hun rekening nemen, vrouwen twee derde. Er is dus geen sprake van een ontwikkeling richting gelijke verdeling van huishoudelijke zorgtaken tussen vrouwen en mannen. Tot vergelijkbare conclusies komen Bianchi en Milkie (2010) voor de Verenigde Staten.

Grote verschillen in het aandeel van mannen in zorgtaken naar huishoudenssamenstelling doen zich niet voor. Anders dan wellicht verwacht, is het aandeel van vaders met jonge kinderen niet veel lager of hoger dan in andere fasen van de levensloop. De verdeling is eerder (iets) schever in huishoudens met wat oudere kinderen, maar de verschillen zijn zoals opgemerkt klein. In het algemeen blijft het zorgaandeel van mannen met een partner (met en zonder minderjarige kinderen) wel achter bij alleenstaande jongere en oudere mannen. Dat bevestigt dat het hebben van een partner bijdraagt aan een traditionelere verdeling van huishoudelijke zorgtaken (Treas en Drobic 2010).

Tabel 3.6

Aandeel van mannen 20-64 jaar in huishoudelijke en zorgtaken (t.o.v. vrouwen^a) naar huishoudenssamenstelling, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal	20	22	25	25	29	31	31	35	34 ^b
alleenstaand zonder kind(eren)									
(≤ 40 jaar)	–	39	41	44	44	45	46	47	43
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	24	33	39	33	37	39	35	36	33
ouder, jongste kind 0-3 jaar	.	20	25	26	27	29	30	34	34
ouder, jongste kind 4-11 jaar	.	18	20	21	27	26	29	30	30
ouder, jongste kind 12-17 jaar	.	22	20	19	23	33	29	31	30
alleenstaand zonder kind(eren) ^c									
(> 40 jaar)	–	49	41	41	40	39	38	40	37
paar zonder kind(eren) ^c (> 40 jaar)	19	22	26	25	29	29	31	34	34

a Exclusief eventuele bijdragen van derden, zoals een huishoudelijke hulp.

b Leesvoorbeeld: van de totale tijd die in 2011 aan huishouden en zorgtaken is besteed door 20-64-jarigen, is 34% door mannen verricht en het overige deel (66% van de totale tijd) door vrouwen.

c Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

– = te weinig waarnemingen; . = gegevens ontbreken (voor 1975 was het niet mogelijk onderscheid te maken naar de leeftijd van het jongste kind)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

3.4.3 Taakcombinatie

Sinds de jaren 1990 is er een sterke afname in het aandeel kostwinnershuishoudens waarbij de man het gezinsinkomen verdient op de arbeidsmarkt en de vrouw thuis voor het huishouden en de kinderen zorgt. Als alternatief voor taakspecialisatie maakte het fenomeen taakcombinatie opgang (Knulst en Van Beek 1990). Met die term worden mensen aangeduid die zich niet volledig toeleggen op betaald werk of op het huishouden, maar aan beide een substantieel aantal uren besteden (in onze berekeningen minstens twaalf uur per week). De tijdsindeling is in dat geval minder gedomineerd door één afzonderlijke taak en kenmerkt zich door de stapeling of combinatie van taken, vandaar het woord taakcombinatie.

Tegelijk met de toename van de arbeidsdeelname van vrouwen neemt ook het aandeel taakcombineerders toe. In eerste instantie houdt die ontwikkeling bij vrouwen en mannen gelijke tred, maar vanaf 1990 zijn er meer vrouwelijke dan mannelijke taakcombineerders. Tot 2005 groeit dit verschil. Opmerkelijk is dat in 2006 het aandeel taakcombineerders met 44% een behoorlijk stuk hoger ligt dan in zowel 2005 als 2011 (tabel 3.7). Vooral mannen voldoen in 2006 vaker aan de definitie van taakcombineerder. Dit doet vermoeden dat er eerder sprake is van een meetartefact dan van een werkelijke piek in 2006. Mogelijk speelt de andere opzet van de steekproef hierbij een rol (zie hoofdstuk 1). Nadere bestudering leert dat een groot deel van de mannelijke taakcombineerders in 2006 maar net boven de ondergrens van twaalf uur huishouden per week uitkomt, die in combinatie met minstens twaalf uur per week betaald werk bepaalt of iemand al dan niet taakcombineerder is. In 2011 komen veel mannen net niet boven die twaalf-uursgrens uit. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen in welke richting de ontwikkelingen verder gaan.

Net als in eerdere jaren combineren vrouwen vaker taken dan mannen. In 2011 is het verschil 15 procentpunten. Het verschil in taakcombinatie tussen vrouwen en mannen lijkt, opnieuw 2006 uitgezonderd, verder toe te nemen.

Tabel 3.7

Taakcombinatie (minstens 12 uur per week betaald werk en huishouden/zorgtaken), bevolking 20-64 jaar, naar geslacht, 1980-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1980	1990	2000	2005	2006	2011
totaal	16	22	34	38	44	36
vrouwen	16	25	39	44	48	44
mannen	16	19	29	32	40	29
						*

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'80-05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

3.5 Nieuwe werktijden door het nieuwe werken?

De laatste jaren is meer aandacht ontstaan voor het idee om werkenden meer individuele speelruimte te geven bij de invulling van de werktijden. In 2011 is een wetsvoorstel tot 'flexibel werken' gedaan, waarmee men naast de mogelijkheid om de arbeidsduur te wijzigen (Wet aanpassing arbeidsduur) ook het recht om te verzoeken tot specifieke arbeidstijden en arbeidsplaats wil regelen (TK 2010/2011b). Tot een wettelijk kader (modernisering verlofregelingen en arbeidstijden) is het medio 2013 nog niet gekomen, maar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) onderschrijft wel het belang van flexibiliteit in arbeidsduur, -tijden en het belang van de sociale partners daarbij (SER 2011; TK 2011/2012b). Het thema maakt eveneens onderdeel uit van het in april 2013 bereikte Sociaal Akkoord. Het kabinet roept daarin de sociale partners op 'een versterkte inzet te doen op cao-afspraken die de combinatie van arbeid en zorg ondersteunen' (TK 2012/2103a: 12). In dat kader worden onder meer zelfroosteren en flexibel werken genoemd. Afspraken over thuiswerken en flexibele werktijden komen in toenemende mate in cao-onderhandelingen aan de orde (Beeksma en Junger-Van Hoorn 2010) en bijvoorbeeld de arboregels voor het werken op andere plekken zijn versoepeld.⁴ Vanuit het emancipatiebeleid wil men de afstemming van werk en privé faciliteren 'via de mogelijkheden die flexibel werken biedt' (TK 2010/2011a: 8), zoals meer zeggenschap over de werktijden.

Waarschijnlijk zal flexibiliteit ook de komende jaren in de belangstelling blijven staan. Nieuwe technologie maken plaats- en tijdonafhankelijk werk meer dan voorheen mogelijk en terminologie als het nieuwe werken raakt steeds meer ingeburgerd. Maar in hoeverre resulteren dergelijke ontwikkelingen daadwerkelijk in verschuivingen in de tijden waarop mensen werken? Tot 2005 waren de effecten van meer liberalisering van de arbeidstijden beperkt, bijvoorbeeld door de Arbeidstijdenwet van 1996, evenals die van de toegenomen toepassingen van ICT op het werk (o.a. Breedveld et al. 2006; Attema et al. 2007; Cloin et al. 2010). In hoofdstuk 2 bleek reeds dat ook in 2011 betaald werk hoofdzakelijk op standaardkantoortijden tussen 9:00 en 17:00 uur plaatsvindt. Wel werken er ten opzichte van 2006 iets meer mensen doordeweeks 's avonds en op zaterdag, zij het in bescheiden mate. Is er een relatie tussen die bescheiden verschuiving en zeggenschap over de werktijden?

Mensen hebben niet in dezelfde mate zeggenschap over de plaats en tijd waarop zij werken, en degenen die dat wel hebben, benutten die mogelijkheden verschillend. Daarom komt eerst aan bod hoe vaak thuiswerken en zeggenschap over de arbeidstijden voorkomt en vervolgens in hoeverre een bepaalde mate van autonomie in werkplek (thuiswerken) en -tijden ook daadwerkelijk samengaat met het werken op andere tijden. Dat hoeft immers niet noodzakelijkerwijs zo te zijn: mensen kunnen er gegeven de vrijheid die zij hebben toch voor kiezen om nog vooral tussen 9:00 en 17:00 uur op kantoor te werken (vgl. Baaijens 2006).

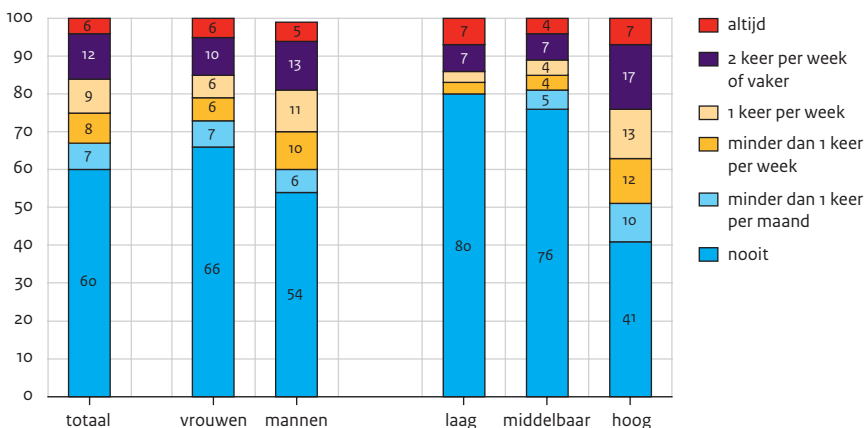
3.5.1 Thuiswerken en zeggenschap over de werktijden: wie en hoe vaak?

Over de mate waarin thuiswerken voorkomt, bestaat geen eenduidig beeld. Dit komt vooral door de verschillende definities die in onderzoeken worden gehanteerd. Volgens de enquête van het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) werkt 40% wel eens thuis (overwerk niet meegerekend) en dat is meer dan in ander onderzoek (bv. Peters et al. 2008; Kösters et al. 2012; Koppes et al. 2012) waar het bijvoorbeeld om 'regelmatig' thuiswerken gaat. Andere aspecten vertonen wel overeenkomsten, bijvoorbeeld het verschil dat uit het TBO naar voren komt tussen mannen (66%) en vrouwen (54%). De verschillen in thuiswerken naar opleidingsniveau zijn groot, vooral die tussen laag- en middelbaaropgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds. Thuiswerken komt duidelijk het meest voor onder hogeropgeleiden (vgl. Koppes et al. 2012).

Hoe vaak mensen thuiswerken varieert: sommigen incidenteel (hoogstens een paar keer per maand of minder), anderen regelmatig (een dag per week of meer). Standaard vanuit huis werken doet 6% (freelancers, praktijk aan huis, enz.). Een kwart van de mannen en 16% van de vrouwen werkt minstens een keer per week thuis.

Figuur 3.6

Thuiswerken (exclusief overwerk) onder werkenden, bevolking 20-64 jaar, naar geslacht en opleidingsniveau, 2011 (in procenten)^a

a Verschillen significant: mannen werken vaker thuis dan vrouwen en thuiswerken komt vaker voor naarmate het opleidingsniveau hoger is.

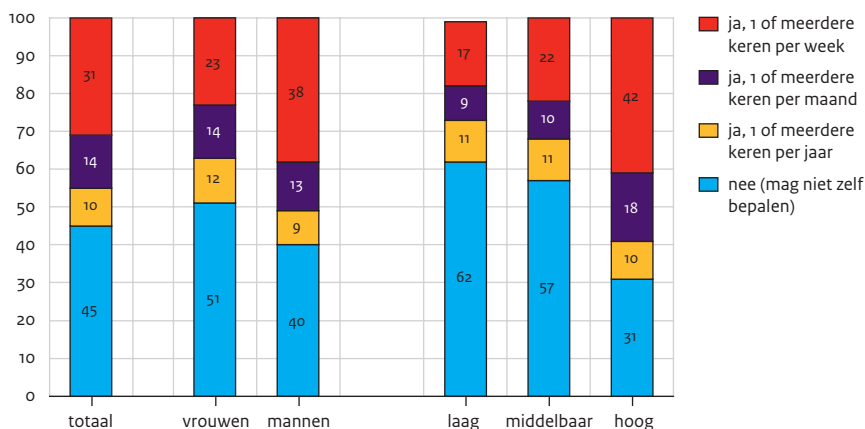
Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Een andere vorm van flexibiliteit betreft het (binnen zekere grenzen) zelf bepalen van de werktijden. Op de vraag of zij zelf in enige mate de dagelijkse of wekelijkse tijdstippen kunnen bepalen waarop zij hun werk uitvoeren, antwoord ongeveer 45% daar zelf geen invloed op te hebben. Iets meer dan de helft heeft hierin wel een bepaalde mate van

vrijheid, mannen vaker (60%) dan vrouwen (49%). Ook maken mannen vaker gebruik van de mogelijkheid om zelf de werktijden in te delen dan vrouwen. Van de mannen begint of eindigt 38% minstens eens per week eerder of later, van de vrouwen 23%. Net als bij de mogelijkheden tot thuiswerken blijkt dat de opleidingsverschillen bij de zeggenschap over de arbeidstijden fors zijn, vooral tussen laag en middelbaar opgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds. Rond de 60% van de werkenden met een laag of middelbaar opleidingsniveau kan niet zelf, ook niet in enige mate, bepalen wanneer ze hun werk doen, tegenover slechts 31% van de hoogopgeleiden.

Figuur 3.7

Mate en frequentie waarin men zelf de dagelijkse of wekelijkse werktijden kan en mag bepalen, 2011 (in procenten)

- a Verschillen significant: mannen hebben vaker mogelijkheden en maken daar ook vaker gebruik van dan vrouwen en zeggenschap komt vaker voor naarmate het opleidingsniveau hoger is.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

3.5.2 Relatie met de tijden waarop mensen werken

Gaat het hebben van inspraak op de plek en de tijd van het werk samen met een minder of niet-regulier (kantoor)arbeidstijdenpatroon? Om dit in kaart te brengen, zijn de tijdstippen waarop degenen met flexibiliteit betaald werken (minstens een keer per week thuiswerken, een of meerdere keren per week in enige mate de dagelijkse of wekelijkse tijdstippen bepalen, of beide) afgezet tegen de werktijden van degenen die dat niet of in mindere mate (mogen) doen. Het onderscheid is bij 'wekelijks' gelegd omdat anders de te verwachten effecten op tijdsbesteding in een gemiddelde week klein zijn. Een andere reden is dat werknemers die 'af en toe' thuiswerken, ook wel marginale thuiswerkers genoemd, dat vaak alleen (mogen) doen wanneer bijvoorbeeld deadlines moeten wor-

den gehaald (Attema et al. 2007; Peters et al. 2010), terwijl het doel is om een beeld te krijgen van degenen die hier echt zelf zeggenschap over hebben.

Op doordeweekse dagen

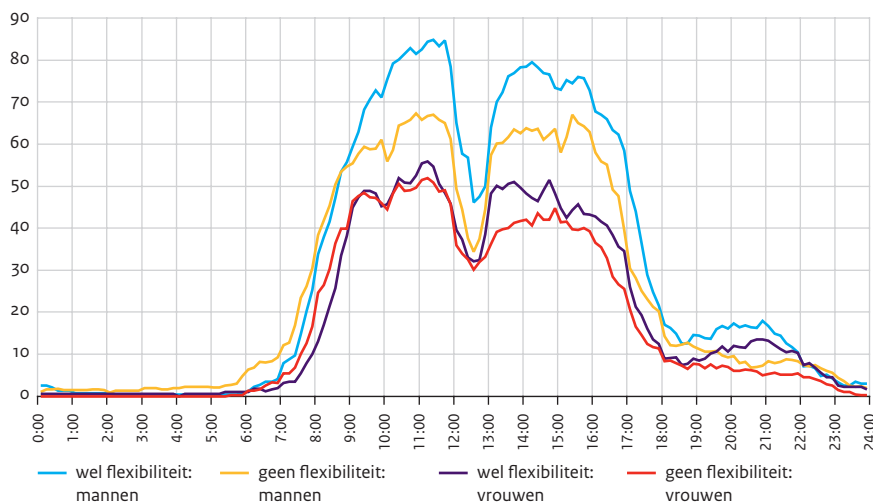
Op dinsdag overdag tussen 9:00 en 17:00 uur zijn veel mannen met flexibele arbeidstijden aan het werk. Analyses van andere doordeweekse dagen geven hetzelfde beeld te zien. Dit geeft de hoge arbeidsparticipatie van hoogopgeleide mannen weer, niet dat zij op heel andere tijden werken. De kleine verschillen die er in werktijden zijn, laten zien dat mannen die thuiswerken en/of flexibele begin- en eindtijden hebben hoogstens iets later beginnen en eindigen met hun werk. Ter illustratie: om 7:30 uur 's ochtends is 15% van de mannen met en 23% van de mannen zonder flexibiliteit in de arbeidstijden aan het werk. Tegen 9:00 uur is dat verschil verdwenen. Aan het einde van de dag gebeurt iets vergelijkbaars als om 17:00 uur de helft van de mannen met een zekere vrijheid in werktijd en -plek nog aan het werk is, tegenover 30% van de mannen die dat niet hebben. Rond 18:30 uur is ook dat verschil verdwenen. Tegen 21:00 uur 's avonds is 18% van de mannen met flexibiliteit en 7% van de mannen zonder flexibiliteit aan het werk. Voor mannen geldt dus dat degenen die de plaats en het tijdstip waarop ze werken vrijer kunnen kiezen, hun werkdag iets naar achter schuiven en dat zij 's avonds vaker (thuis) werken.

Voor vrouwen geldt hetzelfde, al zijn er gedurende de hele dag minder vrouwen aan het werk (door hun lagere arbeidsparticipatie) en beginnen zij 's ochtends iets later dan mannen. Om 8:00 uur is 13% van de vrouwen met en 25% van de vrouwen zonder zeggenschap over werkplek en/of -tijden aan het werk. Vrouwen met flexibiliteit in hun arbeidstijden stoppen wat later en gaan in de loop van de avond (weer) vaker weer aan het werk (13% versus 5%, om 21:00 uur 's avonds).

Doordeweeks geldt dus dat de lichte toename van het aandeel werkenden in de (vroeg) avond vooral veroorzaakt wordt door mensen met zeggenschap over hun arbeidstijden, iets vaker betreft het mannen dan vrouwen. Er is geen sprake van een ander arbeidspatroon, wel van accentverschillen.

Figuur 3.8

Tijdstippen van betaald werk op dinsdag, werkenden 20-64 jaar, met en zonder flexibiliteit (thuiswerken en zeggenschap over werktijden), naar geslacht, 2011 (in procenten)

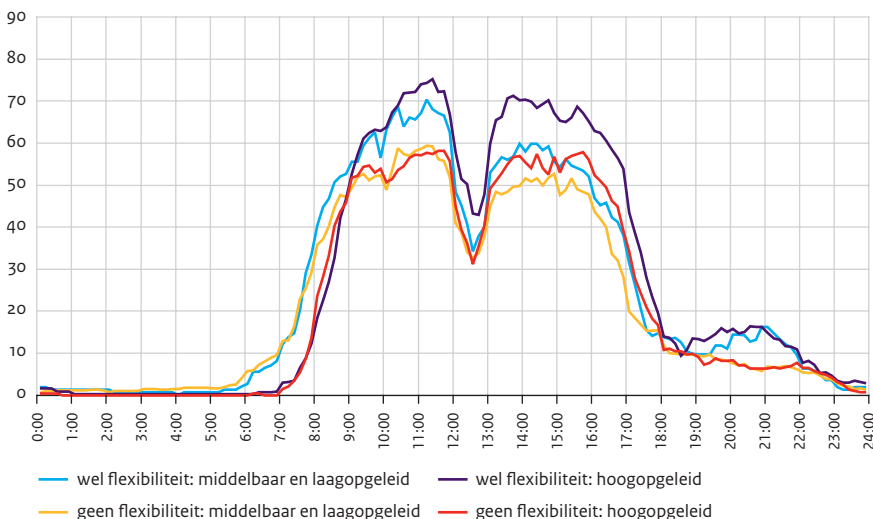

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Hoogopgeleiden beginnen doorgaans wat later met werken, ongeacht of zij wel of niet thuis (mogen) werken of zeggenschap over hun werktijden hebben (figuur 3.9 laag- en middelbaaropgeleiden zijn samengenomen). Aan het einde van de werkdag is het beeld diffuser en blijkt dat voornamelijk de laagopgeleiden zonder flexibiliteit gemiddeld eerder stoppen dan de rest. Daarna volgen de laagmiddelbaar opgeleiden met en de hoogopgeleiden zonder flexibiliteit. Hoogopgeleiden met flexibiliteit eindigen de werkdag het laatst. Om 17:00 uur bijvoorbeeld werkt nog 20% van laag- en middelbaaropgeleiden zonder veel vrijheid in hun arbeidspatroon, terwijl van de hoogopgeleiden die niet gebonden zijn aan een vaste werkplek of vast arbeidstijdenpatroon dan nog 43% aan het werk is. Na het avondeten gaat een deel van degenen met flexibiliteit (weer) aan de slag, zowel onder de hoog- als de laag- en middelbaar opgeleiden. Tijdens de piek om 21:00 uur is 16% van hen aan het werk, versus 6% van degenen met minder inspraak. Het blijkt dus vooral degenen met een bepaalde mate van flexibiliteit en vrijheid in hun arbeidspatroon te zijn die doordeweeks 's avonds wel eens werken, hun opleidingsniveau maakt daarbij niet vreselijk veel uit.

Figuur 3.9

Tijdstippen van betaald werk op dinsdag, werkenden 20-64 jaar, met en zonder flexibiliteit (thuis-werken en zeggenschap over werktijden), naar opleidingsniveau, 2011 (in procenten)

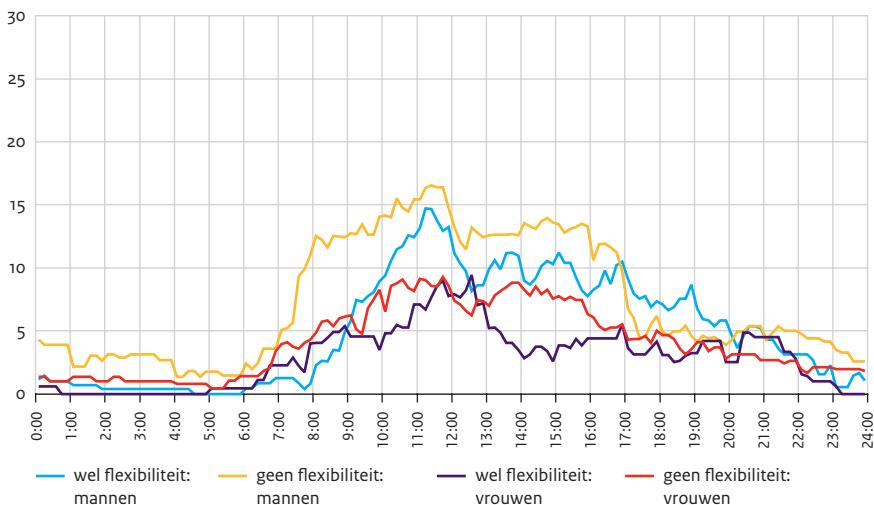
Bron: SCP en CBS (TBO'11)

En in het weekend...

Op zaterdag wordt in het algemeen veel minder vaak betaald gewerkt dan doordeweeks. Onder degenen die dat wel doen, zijn (net als op dinsdag) meer mannen dan vrouwen. Vrouwen zijn dus niet oververtegenwoordigd als het om werken in het weekend gaat. Uitgesplitst naar flexibiliteit in de werktijden blijkt dat op zaterdag procentueel meer mannen aan het werk zijn die niet of nauwelijks thuis kunnen werken of zeggenschap over hun arbeidstijden hebben. Dat geldt met name op de zaterdagochtend (maar ook in de avond en de nacht, al is het aandeel werkenden dan erg bescheiden). Mannen die wel enige mate van autonomie hebben in plek en tijd, zijn eveneens aan het werk op zaterdag, maar dan vooral later op de zaterdagochtend, rond 11:00-12:00 uur. Waarschijnlijk gaat het hier om andere typen werk (zie ook figuur 3.11). Vrouwen werken zoals gezegd minder vaak op zaterdag dan mannen, en vrouwen zonder flexibiliteit in waar en wanneer zij hun werk verrichten werken meer op zaterdag dan vrouwen die wel invloed daarop hebben. Opnieuw zijn de verschillen klein. Anders dan doordeweeks 's avonds zijn er dus op zaterdag meer mensen aan het werk die weinig tot geen autonomie hebben in hun arbeidspatroon.

Figuur 3.10

Tijdstippen van betaald werk op zaterdag, werkenden 20-64 jaar, met en zonder flexibiliteit (thuiswerken en zeggenschap over werktijden), naar geslacht, 2011 (in procenten)

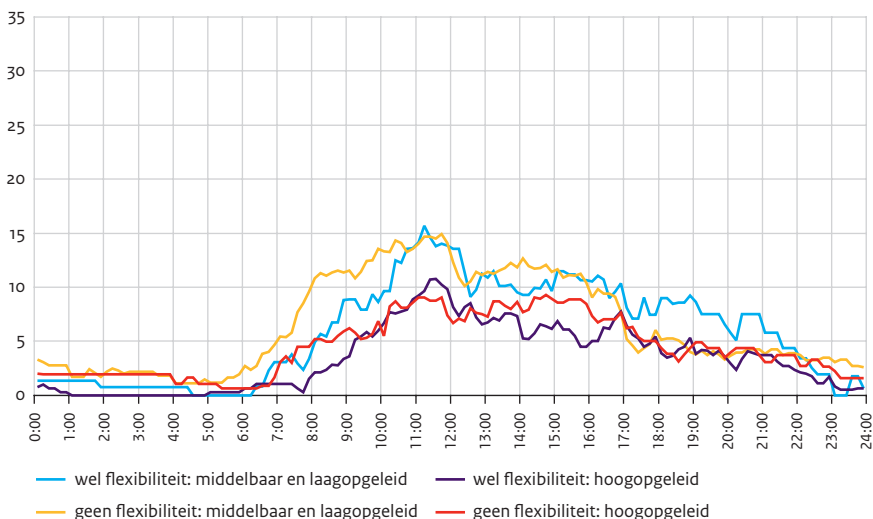

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Tot slot blijkt dat laag- en middelbaaropgeleiden iets vaker aan het werk zijn op zaterdag dan hoogopgeleiden, en dan op zaterdagochtend vooral de laag- en middelbaaropgeleiden die weinig tot geen autonomie hebben in hun arbeidspatroon. Kortom: op zaterdag werken veel minder mensen dan doordeweeks, onder degenen die werken zijn lager opgeleiden licht oververtegenwoordigd en dan in het bijzonder degenen die weinig tot geen autonomie hebben in hun arbeidspatroon. Dat kan komen door de (onregelmatige) weekenddiensten waarmee zij te maken hebben; zij hebben zelf weinig invloed daarop. Op zaterdag in de (vroeg) avond zijn er juist wat meer laag- en middelbaaropgeleiden met flexibiliteit aan het werk.

Figuur 3.11

Tijdstippen van betaald werk op zaterdag, werkenden 20-64 jaar, met en zonder flexibiliteit (thuiswerken en zeggenschap over werktijden), naar opleidingsniveau, 2011 (in procenten)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

3.6 Conclusies

Vrouwen en mannen besteden hun tijd van oudsher verschillend. Mannen werken doorgaans meer betaalde uren buitenshuis, terwijl vrouwen een groter aandeel van de huishoudelijke taken op zich nemen. Hoewel deze verschillen over een langere periode bezien zijn afgenomen, is er in de periode 2006-2011 niet of nauwelijks ontwikkeling op dat terrein. Uit de cijfers over de herverdeling van betaald werk, huishouden en zorgtaken blijkt dat er in 2011 geen sprake (meer) is van verandering in de verdeling van deze taken tussen vrouwen en mannen. Daarmee is dus in het algemeen ook geen sprake (meer) van een ontwikkeling richting meer gelijkheid in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen.

Bij sommige mensen stapelen verplichtingen zich op doordat ze betaald werk met zorgtaken combineren. Omdat dit met name gebeurt in de beroepsactieve leeftijd (20-64 jaar) is het hoofdstuk op deze leeftijdsgroep toegespitst. Vooral bij mensen met (jonge) kinderen neemt het totale tijdsbeslag van verplichte taken toe. Degenen met een jongste kind tot 4 jaar zijn wekelijks de meeste tijd kwijt aan verplichtingen (de optelsom van betaald werk, huishoudelijke taken en kinderopvang). De tijd die ouders wekelijks aan kinderopvang besteden verandert niet tussen 2006 en 2011. Uiteraard kost de zorg voor jongere kinderen veel meer tijd dan die voor schoolgaande kinderen. Vrouwen besteden bijna twee keer zo veel tijd aan de zorg voor kinderen dan mannen. Wanneer

ook de indirecte tijd voor kinderopvang meetelt (een oogje in het zeil houden tijdens een andere activiteit, gezamenlijke vrijetijdactiviteiten), loopt het verschil tussen moeders en vaders verder op. De agenda van voltijds werkenden (zowel vrouwen als mannen) is voller met verplichtingen dan die van degenen die niet of in deeltijd betaald werken. Lager opgeleiden besteden minder tijd aan verplichtingen dan hoger opgeleiden. Hoewel de tijd waarop mensen betaald werken doorgaans geconcentreerd was tussen 9:00 en 17:00 uur, is in de periode 2006-2011 sprake van een geringe verschuiving naar werken in de avonden en op zaterdag. Vooral de hoogopgeleiden hebben enige vrijheid in het bepalen van hun werkplek en -tijden. Dit zorgt op doordeweekse avonden voor een bescheiden toename van het aandeel werkenden. Op zaterdag zijn daarentegen in 2011 iets meer lageropgeleiden aan het werk dan in 2006. Dit zijn tevens iets vaker de werkenden zonder flexibiliteit in hun arbeidstijden.

Noten

- 1 De 65-plussers zijn niet meer tijd gaan besteden aan betaald werk (3,1 uur in 2006 en 2,5 uur in 2011).
- 2 Er is dus een behoorlijke groep van vooral vrouwen die wel tijd aan betaald werk besteedt, maar voor minder dan twaalf uur in de week. De reden kan zijn dat hun officiële arbeidsduur minder dan twaalf uur per week is, of dat in de onderzoeksweek minder is gewerkt dan in het arbeidscontract staat vanwege bijvoorbeeld ziekte of verlof.
- 3 Tot in 2005/2006 is het streven in het emancipatiebeleid, dat het aandeel van mannen aan onbetaalde zorgtaken in 2010 40% zou zijn. In de emancipatienota van 2007/2008 is geen streefcijfer meer gehanteerd voor het zorgaandeel van mannen (TK 2005/2006; TK 2007/2008).
- 4 Die aanpassing is bedoeld om verdere groei van telewerken te stimuleren, omdat het naleven van deze wetgeving kosten voor organisaties met zich kan meebrengen. Zie ook <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/werktijden/nieuws/2011/10/10/werken-op-elke-plek-waar-het-kan.html>

4 Mediagebruik en sociale contacten

Jos de Haan en Nathalie Sonck

4.1 Onderscheid vervaagt

Lange tijd bestond er een duidelijk onderscheid tussen enerzijds het tot zich nemen van informatie via de media (massacommunicatie via televisie, radio, krant enz.) en anderzijds communicatie met anderen (een gesprek voeren, elkaar ontmoeten, telefoneren). Dit onderscheid tussen massamediale en interpersoonlijke communicatie is vager nu het mogelijk en ook steeds gebruikelijker is om via pc's, laptops, tablets en smartphones toegang tot media-inhoud (televisie, radio, krant, nieuwssites) te krijgen en met anderen te communiceren (bellen, sms'en, sociale netwerksites bezoeken). Internet integreert verschillende vormen van massacommunicatie en biedt ook verschillende platforms voor sociaal contact. Werd internetgebruik in eerder tijdsbestedingsonderzoek nog gezien als een containerbegrip, met het stijgende gebruik groeit het belang om naar de diverse onderdelen van dit gebruik te kijken. In dit hoofdstuk beschrijven we het gebruik van massamedia en het onderhouden van sociale contacten (met gezinsleden en derden), met bijzondere aandacht voor de vraag in hoeverre massamediale en interpersoonlijke communicatie via oude en nieuwe kanalen verloopt.

De convergentie van massamedia, telecommunicatie en datacommunicatie had aanvankelijk vooral betrekking op apparatuur. Zo is de smartphone inmiddels een foto- en videocamera, radio-ontvanger, muziekspeler, nieuwsdienst en je kan er nog mee bellen ook. De laatste jaren gaat convergentie echter steeds vaker over content die via verschillende platforms verspreid raakt, waardoor het medialandschap uitgebreider en gevarieerder is dan ooit tevoren. Met name internet maakt steeds meer informatie en vormen van vermaak uit een groeiend aantal bronnen beschikbaar. Hebben deze ontwikkelingen ertoe geleid dat de totale tijd besteed aan mediagebruik aan het oprekken is na lange tijd constant te zijn geweest en dat Nederlanders meer tijd aan nieuwe media zijn gaan besteden en minder aan oude media? En zijn er veranderingen zichtbaar in de manier waarop we contact onderhouden? Hebben mensen misschien minder sociale contacten in *real life*, en veelvuldig contact met een uitgebreid netwerk via sociale netwerksites?

In dit hoofdstuk presenteren we gegevens over de tijd besteed aan mediagebruik en sociale contacten naast elkaar, omdat door convergentie de grenzen tussen informatiemedia en communicatiemedia vervagen. Massamedia zoals televisie, radio en gedrukte media zijn traditioneel gericht op *one-to-many* communicatie. Zij zenden inhoud via hun mediakanalen naar een massapubliek. Bij interpersoonlijke communicatie daarentegen gaat het primair om *one-to-one* communicatie. Hierbij is directe feedback tussen zender en ontvanger mogelijk. De eerste internetapplicaties zoals e-mail waren gericht op dit soort communicatie, waarbij individuen onderling contact houden op een gemedieerde manier. Websites daarentegen volgen het traditionele massamediale principe van *one-to-many* communicatie. Door de interactieve (Web 2.0) internetmogelijkheden als

blogs, Wiki's en sociale netwerksites is een nieuwe vorm van *many-to-many* communicatie ontstaan, waarbij iedereen zender en ontvanger kan zijn.

Mediagebruikers beperken zich inderdaad al lang niet meer tot het ontvangen van media-inhoud. Ze zijn ook steeds meer zelf actief als producent van informatie. Dit zet het traditionele communicatiemodel van zender, boodschap, ontvanger op zijn kop. Ook verdwijnen hierdoor de traditionele scheidslijnen tussen het gebruik van massamedia om informatie te raadplegen en het gebruik van communicatiemediën om met anderen te communiceren. Vooral sociale media zijn uitgegroeid tot belangrijke kanalen om informatie te verspreiden en tegelijkertijd te communiceren, maar ook op platforms als blogs zijn gebruikers op deze manier actief. Hoewel in brede kring wordt aangenomen dat dit 'prosumerschap' de komende jaren flink zal groeien, zijn vooralsnog de meeste Nederlanders consument op internet en niet productief (Sonck en De Haan 2012).

We bekijken de tijdsbesteding aan communicatie, waarbij het onderscheid tussen massacommunicatie (mediagebruik) en interpersoonlijke communicatie (sociale contacten met naasten) de voornaamste invalshoek vormt. Enkele vragen die we willen beantwoorden zijn: Hoe ontwikkelt het overig mediagebruik zich naast het stijgende internetgebruik? Neemt de tijd voor sociale contacten nog steeds af (Breedveld en Van den Broek 2001)?

Zowel bij massamediale als bij interpersoonlijke communicatie brengen we een onderscheid aan. Bij het gebruik van massamedia beschrijven we in hoeverre een verschuiving plaatsvindt van oude media (gedrukte en audiovisuele media) naar nieuwe media (internet en mobiele media). Bij de interpersoonlijke communicatie gaat het om de verhouding tussen face-to-face contacten en gemedieerde contacten. Om een beeld te krijgen van de mate waarin sociale contacten via oude en nieuwe media plaatsvinden, ligt de nadruk op hoe vaak en op welke wijze mensen contacten onderhouden met naasten (uitwonende kinderen, ouders, broers/zussen, vrienden). Bij de veranderingen in mediagebruik en interpersoonlijke communicatie gaan we tevens na in hoeverre deze samenhangen met relevante achtergrondkenmerken.

4.2 Bezit communicatiemiddelen

De snelle groei van het internetverkeer doet een sterk beroep op de ontwikkeling van de infrastructuur. Dat geldt ook voor de mobiele netwerken nu het mobiele dataverkeer aan een sterke opmars bezig is. Mede door de compacte geografische kenmerken is de infrastructuur van vaste verbindingen in Nederland goed verzorgd. Nederland had in 2012 na Zwitserland het hoogste aantal breedbandaansluitingen per 100 inwoners van de OESO-landen (OECD 2013). Een van de speerpunten van het ICT-beleid van eurocommissaris Neelie Kroes is breedbandvoorziening voor ieder huishouden om economische groei te bestendigen. Erg veel zorgen lijkt Kroes zich om Nederland niet te hoeven maken. Volgens de vereniging van kabelbedrijven kan 95% van alle huishoudens vandaag al internetten met een snelheid van 100 Mbps of meer (CAIW et al. 2012). Onderzoek van TNO (2010) bracht aan het licht dat er voldoende mogelijkheden zijn om de technische capaciteit van de netwerken te vergroten en dat de bestaande kabelnetwerken tot ver

na 2020 kunnen blijven voldoen aan de vraag naar supersnel internet, mits de kabel-bedrijven afdoende blijven investeren in hun netwerken. Inmiddels meld Reggefiber, de grootste aanbieder van glasvezelnetwerken in Nederland, dat in oktober 2012 de mijlpaal van een miljoen aangesloten huishoudens is bereikt. Men verwacht dat het aantal huishoudens met een glasvezelaansluiting zal oplopen tot ruim drie miljoen eind 2016 (Telecompaper 2012). Naast de vaste en mobiele netwerken neemt ook het aantal plaatsen met wifi-toegang snel toe. Steeds meer gemeenten, onderwijsinstellingen en bedrijven bieden langs deze weg gratis toegang tot internet.

De verspreiding van internettoegang onder de Nederlandse bevolking heeft ongeveer een kwart eeuw in beslag genomen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw verkende een academische voorhoede de mogelijkheden van het nieuwe medium. In de periode 2002-2011 is het percentage van Nederlandse huishoudens met een internetaansluiting gestegen van 63% naar 94% (CBS 2009, 2012b). In laatstgenoemd jaar had 83% van de huishoudens een breedbandinternetaansluiting. Al geruime tijd loopt Nederland mondiaal hierin voorop, gevolgd door de Scandinavische landen. Vrijwel overal in Nederland is voldoende signaal voor mobiel internet met hoge snelheid. Alleen in de zogenoemde buitengebieden laat snel internet nog te wensen over.

Toegang tot internet betekende aanvankelijk dat tamelijk logge desktop computers via kabels en met piepende inbelverbindingen verbonden waren met het Net. Tegenwoordig zijn velen via elegante, draagbare apparatuur als smartphone of tablet altijd en overal verbonden. Eind 2012 had ruim de helft (61%) van de Nederlanders hun oude mobiele telefoon ingeruild voor een smartphone (CBS StatLine 2012). Nederlanders beschikken over steeds meer gadgets en die stroom is nog lang niet opgedroogd getuige de recente introductie van de iPad mini of Google Glass. In een periode van groeiende variëteit in apparatuur van verschillende schermgrootte is ook de diversiteit aan toepassingen snel toegenomen. We kunnen dus steeds meer met die uitdijende media-uitrusting.

De druk op de infrastructuur neemt niet alleen toe omdat steeds meer Nederlanders internet gebruiken maar ook omdat zij dit steeds frequenter doen. Het percentage internetgebruikers dat dagelijks of bijna iedere dag online gaat, steeg van 68% in 2005 naar 86% in 2011 (CBS 2012b). Bij dat gebruik is mobiele apparatuur sterk in opmars. Het gebruik van de laptop steeg van 32% van de huishoudens met internet in 2006 naar 74% in 2011, en dat van de smartphone in dezelfde periode van 12% naar 50%. Dit ging ten koste van het gebruik van de desktop, dat daalde van 91% in 2006 naar 76% in 2011 (CBS 2012b). De opmars van internet zorgde voor veel verandering in het medialandschap en in de mogelijkheden om sociale contacten te onderhouden. De digitalisering van het medialandschap volgt op eerdere veranderingen. In het laatste kwart van de twintigste eeuw was het zendtijdvolume door de uitbreiding van het televisie- en radioaanbod met commerciële zenders al fors vergroot. Verder kwamen er nieuwe dagbladtitels bij, maar verdwenen er ook veel en in het special-interestsegment veranderden tijdschrifttitels. De eerste gevolgen van de digitalisering waren de komst van audio-cd's en cd-rom's (Huysmans en De Haan 2001). De echt radicale verandering kwam toen het world wide web in 1993 het internet voor brede lagen van de bevolking toegankelijk maakte. Toch zou het nog bijna tien jaar duren voordat een meerderheid van de Nederlandse bevolking

online was. Informatie zoeken en e-mailen waren aanvankelijk de triggers om internet te gaan gebruiken. Naarmate het bereik van internet groeide, werd het voor media-partijen aantrekkelijk om aanbod digitaal aan te bieden. Alle oude media kregen een digitale vorm, de communicatiemogelijkheden groeiden en de interactieve mogelijkheden maakte van de ontvangers ook zenders, getuige het grote aanbod van filmpjes op YouTube. De recente opkomst van mobiele dragers als smartphones en tablets en de toegang tot online aanbod via apps zorgen wederom voor een transformatie in de manier waarop mensen nieuws raadplegen en communiceren.

4.3 Mediatijdbudget en sociale contacten

Gezien de vervagende grenzen tussen informatiemedia en communicatiemedia door de toenemende interactiviteit en convergentie, beschrijven we in deze paragraaf de ontwikkelingen in de tijd die Nederlanders aan media en aan sociale contacten besteden. Met zo'n parallelle beschrijving kunnen we consequenties van technologische innovatie beter zichtbaar maken. We richten ons op de periode 1975-2005 en 2006-2011, met een nadruk op de periode 2006-2011. Daarbij dient wel een kanttekening gemaakt te worden over de trendbreuk tussen de jaren 2005 en 2006. In 2006 is voor het tijdsbestedingsonderzoek de overstap gemaakt naar de HETUS-richtlijnen (zie hoofdstuk 1). Deze beperken de mate van detail waarmee over mediagebruik wordt gerapporteerd. Zo kunnen mensen aangeven dat ze internet gebruikten, zonder daarbij te specificeren of ze bijvoorbeeld een televisie-uitzending op een later moment bekeken, sociale netwerksites bezochten of een andere activiteit deden online.

Om het mediagebruik gedetailleerder in kaart te brengen, voert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in samenwerking met de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) en andere mediaorganisaties in het najaar van 2013 nieuw mediaonderzoek uit. In dit onderzoek zal in het dagboek een onderscheid worden gemaakt tussen de activiteiten (lezen, kijken, luisteren, communicatie) en de dragers (televisie, tablet, pc, boek enz.), waardoor zeer veel combinaties onderzocht kunnen worden. Bovendien is de opzet toekomstbestendig, want de lijst kan aangevuld worden met nieuwe apparaten. Ook het multimediataken zal aan bod komen doordat mensen meerdere media-activiteiten tegelijkertijd kunnen registreren. Daarmee komt bijvoorbeeld het gebruik van het tweede scherm in beeld. Naast het dagboek is er in de vragenlijst aandacht voor kortdurende media-activiteiten; veel sociale media worden tegenwoordig verschillende keren kort op een dag gebruikt.

4.3.1 Veranderingen in mediatijd

Ondanks de aanzienlijke veranderingen in het medialandschap bleef het totale tijdsbudget voor mediagebruik in de vrije tijd lang constant. In de periode 1975-2005 bleef de omvang stabiel met zo'n 19 uur per persoon per week (tabel 4.1; Breedveld et al. 2006). Dit decennialange constante mediatijdbudget is sinds 2006 in beweging. Het is mogelijk dat de stijging tussen 2005 en 2006 voor een uur van het verschil is toe te schrijven aan het verschil in methode door het toepassen van de HETUS-richtlijnen.¹ Dat neemt echter

niet weg dat de stijging tussen 2006 en 2011 aanzienlijk is. In paragraaf 4.4 gaan we dieper in op de mediatijd en gaan we na in hoeverre het internetgebruik gestegen is en of dit ten koste is gegaan van de tijd die aan gedrukte en audiovisuele media is besteed. Het kan immers zo zijn dat mensen zaken als tv-kijken en lezen nu voor een deel online doen.

Tabel 4.1

Mediagebruik en sociale contacten als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)^a

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
media- en ictgebruik (excl. online communicatie)	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	18,9	19,6	20,9	107
sociale contacten (incl. online communicatie)	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3	8,5	7,5	8,6	7,2	84

a Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie Kamphuis et al. 2009. vet = verschil in tijdsbesteding tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Twee opmerkingen bij de gegevens in tabel 4.1 zijn relevant. Ten eerste rekenen we online communicatie in de metingen van 2006 en 2011 niet tot internetgebruik maar tot sociale contacten. Tot 2005 is online communicatie (toen nog beperkt tot in totaal 1,1 uur per week besteed aan e-mail, msn en chat) wel meegeteld als mediagebruik. Het is aanmerkelijk dat de grens tussen online en offline communicatie sindsdien is vervaagd en in de toekomst nog verder geïntegreerd zal raken. Dit maakt de nieuwe indeling meer toekomstbestendig. Uiteraard heeft iedere indeling zo zijn mogelijkheden en beperkingen. Bij de huidige indeling stellen we de activiteit voorop (lezen, luisteren, kijken, communiceren enz.) en is het gebruik van media of dragers daaraan ondergeschikt (e-reader, iPod, tablet, telefoon enz.) omdat dit niet altijd bekend is, maar ook omdat het relevant is wat mensen doen, niet op welk apparaat. Activiteiten als gedrukte media lezen, radio luisteren en televisiekijken beschouwen we als mediagebruik, ongeacht de drager (internet of via de klassieke mediakanalen). Met iemand praten, of dit nu face-to-face, via internet of mobiele telefoon gebeurt, brengen we onder bij sociale contacten. Gegeven deze herindeling kunnen we concluderen dat de gesignaleerde stijging van het mediagebruik nog aan de conservatieve kant is, want de online sociale contacten zijn hierbij niet meegeteld.

Een tweede opmerking betreft dat uitsluitend de tijd is meegerekend waarop iemand het mediagebruik als belangrijkste activiteit in het dagboek registreerde. Op de achtergrond naar de radio luisteren terwijl men iets anders aan het doen is, is niet meegeteld als radio

luisteren. Ook het kijken naar de televisie is alleen meegeteld als het op dat moment de hoofdactiviteit is. Het zogenoemde secundaire mediagebruik (op de achtergrond) is vooral bij het luisteren naar de radio aanzienlijk (Huysmans en De Haan 2010: 43). Het totale mediagebruik is niet alleen groter dan het mediatijdbudget in tabel 4.1 doordat Nederlanders media gebruiken naast andere activiteiten, maar ook omdat zij verschillende media-activiteiten tegelijkertijd uitvoeren (mediamultitasken). In paragraaf 4.4 gaan we nader in op het gebruik van radio en televisie als hoofd- en nevenactiviteit.

4.3.2 Veranderingen in sociale tijd

De tijd die mensen aan sociale contacten besteden is tussen 2006 en 2011 gedaald van 8,6 uur naar 7,2 uur per week. Gezet naast de gestegen mediatijd komt wederom een constante boven drijven: de totale tijd die Nederlanders aan media en sociale contacten besteden bedroeg 28,2 uur in 2006 en 28,1 uur in 2011. Dit wekt de suggestie van een uitruil, maar dat hoeft niet zo te zijn. Reden om wat dieper op het onderlinge verband in te gaan.

Ontwikkelingen op het gebied van communicatietechnologie hebben consequenties voor hoe we onze sociale contacten onderhouden. Nu we gebruik kunnen maken van mobiele telefonie, sms, e-mail, chat en sociale netwerken is face-to-face contact minder noodzakelijk geworden voor de communicatie tussen mensen. In de afgelopen tien jaar is de diversiteit aan mogelijkheden om contact te hebben groter geworden. Vooral online sociale netwerken als Hyves, Facebook en Twitter hebben grote aantallen gebruikers getrokken. Nog steeds is e-mail de toepassing die de meeste internetgebruikers benutten. Volgens cijfers van het CBS (2012b) gaat het om 95% en dat is al jaren het geval. De groei in online communicatie zit vooral bij het sociaal contact via internet (waaronder Facebook, Twitter en Skype), dat steeg van 12% in 2006 naar 25% in 2011. Dit droeg bij aan het dalend gebruik van chatdiensten door internetgebruikers: van 40% in 2006 naar 29% in 2011 (CBS 2012b: 111).

De tijd die besteed wordt aan face-to-face sociaal contact daalt al geruime tijd (Breedveld en Van den Broek 2001). Deze afkalving van het sociale leven is veelvuldig onderwerp van onderzoek, met het boek *Bowling Alone* van Putnam (2000) als een belangrijke inspiratiebron. Hoewel vooral de deelname aan geïnstitutionaliseerde verbanden hierin veel aandacht krijgt, kijkt hij ook naar de neergang in de informele sociale contacten. In Nederland is de tijd die aan sociale contacten in het algemeen (dus off- dan wel online) wordt besteed eveneens in de afgelopen decennia teruggelopen. Tabel 4.1 laat zien dat die daling al vanaf de jaren zeventig en dus ruim voor de verspreiding van internet is waar te nemen. De oorzaak van de daling dient dan ook bij andere factoren gezocht te worden dan de nieuwe communicatiemogelijkheden. Van den Broek (2001: 64) noemt als oorzaak individualisering die gevoed wordt door krimp in de omvang van huishoudens, grotere en luxere huisvesting en meer elektronische apparatuur. Opvallend is echter dat de krimp in de tijd besteed aan sociale contacten heeft doorgezet, zelfs als we online communicatie meetellen.² Internet kan in tijdsbesteding uitgedrukt dus geen volledige compensatie bieden voor de dalende tendens in de sociale contacten.

Wel moet daarbij worden opgemerkt dat kortdurende contacten of berichten in het tijdsbestedingsonderzoek buiten beschouwing blijven, omdat die niet in het dagboek zijn geregistreerd wanneer ze minder dan tien minuten in beslag nemen. In paragraaf 4.5 gaan we dieper in op het contact met huisgenoten en met derden. Dit vormt een eerste indicatie van waar we de afbrokkeling in de sociale sfeer kunnen lokaliseren.

Wat voor de bevolking als geheel geldt, hoeft nog niet op te gaan voor bepaalde groepen. Toch volgen mannen en vrouwen en verschillende leeftijds- en opleidingsgroepen in belangrijke mate de trends die voor de gehele bevolking zijn beschreven, bij zowel het mediagebruik als de sociale contacten. Er is eigenlijk maar een echte uitzondering en dat zijn de hoger opgeleiden die hun mediagebruik niet uitgebreid hebben. Personen met een lage of middelbare opleiding hebben hun mediagebruik juist meer dan gemiddeld opgevoerd, waarbij de personen met een middelbare opleiding een relatief sterke daling in de sociale contacten laten zien. Minder geprononceerd maar toch zichtbaar is een iets grotere afname dan gemiddeld van de sociale contacten onder tieners en 50-64-jarigen. Mannen en vrouwen onderscheiden zich niet door een afwijking van de trend onder de gehele bevolking.

Tabel 4.2

Mediagebruik en sociale contacten als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	mediagebruik		sociale contacten	
	2006	2011	2006	2011
totaal	19,6	20,9	8,6	7,2
leeftijd				
12-19 jaar	19,3	21,5	8,2	6,3
20-34 jaar	16,9	17,1	8,5	7,5
35-49 jaar	16,2	17,4	7,9	6,5
50-64 jaar	21,4	22,0	8,9	7,1
≥ 65 jaar	27,2	28,4	9,8	8,5
		*		*
geslacht				
vrouwen	17,9	18,9	9,6	8,3
mannen	21,6	22,9	7,5	6,1
		*		*
opleidingsniveau				
laag	21,8	24,4	8,6	7,7
midden	18,2	20,9	8,8	6,9
hoog	19,3	18,4	8,3	7,2
		*		*

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

4.4 Van oude naar nieuwe media

Uit eerdere SCP-publicaties bleek al dat twee vormen van mediagebruik in de loop der jaren terrein verloren: het lezen van gedrukte media en het luisteren naar de radio en naar geluidsdragers (meestal muziek) als hoofdactiviteit (Huysmans en De Haan 2001, 2010). Desondanks bleef de omvang van het mediatijdbudget constant. In de periode 1975-1995 werden die dalingen namelijk gecompenseerd doordat Nederlanders meer televisie gingen kijken. Sinds 2000 verloor de kijktijd juist terrein door de opkomst van pc- en internetgebruik. Uit de peilingen van het tijdsbestedingsonderzoek blijkt dat tussen 2000 en 2005 het aantal uren dat Nederlanders televisie kijken met ruim anderhalf uur per week is gedaald. In die jaren groeide het computergebruik met 2 uur per week. In 2005 was het nog de vraag of dit een eenmalige inzinking van de kijktijd was of het begin van een structurele neergang als gevolg van de opkomst van nieuwe media. Deze vraag kan nu nog wat nader gespecificeerd worden. Is het een kwestie van vervanging: worden gedrukte en audiovisuele media ingeruild voor digitale media om andere activiteiten uit te voeren? Of is er sprake van verplaatsing: gebruiken mensen voor dezelfde activiteit in plaats van een analoge vorm een digitale vorm, bijvoorbeeld de krant niet meer van papier lezen maar vanaf een scherm (pc, laptop, tablet)? Aan de hand van de nieuwe gegevens kunnen we op deze vragen ingaan, al zullen de antwoorden door de beperkingen van de data niet volledig zijn. De respondenten kunnen hun mediagedrag in eigen bewoordingen rapporteren. Bij het gebruik van een bepaald medium hoeft niet een activiteit genoemd te zijn. Vooral internetgebruik dekt een brede waaier aan activiteiten. Dus als iemand alleen heeft genoteerd 'internetten' dan is niet duidelijk wat die persoon online precies gedaan heeft. Een deel van de respondenten heeft wel met grote precisie hun mediagedrag beschreven. Op basis van die gegevens kunnen we een indicatie geven van het soort online activiteit. Ook gegevens over verplaatsing van activiteiten, bijvoorbeeld lezen van papier of van een scherm blijven indicatief.

De aantrekkingskracht van de internetmogelijkheden wordt door steeds meer Nederlanders onderkend. Tussen 2006 en 2011 groeide het percentage mensen dat in de onderzoekswEEK minstens tien minuten een computer en/of internet heeft gebruikt van 66% naar 75% (tabel 4.3). Aangezien het internetgebruik voor communicatie hier niet is meegeteld, is de recente ontwikkeling niet goed te vergelijken met de meetmomenten van 2005 en eerder, al was communicatie via internet toen nog beperkter dan nu. Desalniettemin laat de ontwikkeling na 2006 een forse stijging van de omvang van het internetgebruik zien. Deze toename komt geenszins als een verrassing. De jaarlijkse metingen van het CBS (2012b) toonden ook al een voortgaande stijging van het internetgebruik.

Het meest opvallend aan de gegevens in tabel 4.3 is de revival van het televisiekijken. Niet alleen is de televisie het medium met de meeste gebruikers (99% keek ten minste tien minuten in de onderzoekswEEK), maar ook het gemiddeld aantal uur kijktijd per week nam spectaculair toe van 12,7 uur in 2006 naar 14 uur in 2011. Voor een deel heeft het uitgesteld kijken en het kijken via mobiele apparaten hieraan bijgedragen. Uit kijkcijferonderzoek van SKO (2013a) weten we dat het aandeel uitgesteld kijken 4% van de

totale kijktijd bedroeg in januari 2013. Daarnaast kijkt 38% van de Nederlanders (13-plus) wel eens via smartphone naar audiovisueel materiaal en 24% via tablet. Beide wegen voor 3% door in het totale kijkvolume. Het klassieke televisietoestel blijft echter nog steeds het meest gebruikte scherm om televisie te kijken (77% van het kijkvolume; SKO 2013b). De meting van 2005 blijkt voorsn nog een incidentele dip te zijn geweest. Het lijkt erop dat de televisie een antwoord heeft gevonden op de digitale uitdagingen. Het is nog altijd het medium dat de meeste Nederlanders gebruiken.

Tabel 4.3

Mediagebruik: televisiekijken, radio luisteren, lezen van gedrukte media, internet- en computer-gebruik als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en in procenten, index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
media en ICT: tijdsbesteding										
(uren per week)	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	18,9	19,6	20,9	107
televisiekijken (incl. video/dvd)	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	10,8	12,7	14,0	110
audio luisteren (radio en geluidsdragers)	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	0,5	0,3	0,3	100
gedrukte media lezen	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	3,8	3,9	2,5	64
internet en computer gebruiken (excl. online communiceren)			0,1	0,5	0,9	1,8	3,8	2,8	4,0	143
media en ICT: participanten (%)	99	100	100	100	99	99	99	100	100	100
televisiekijken (incl. video/dvd)	94	96	98	97	96	97	95	98	98	100
audio luisteren (radio en geluidsdragers)	68	60	52	50	41	36	28	21	22	105
gedrukte media lezen	96	95	94	91	89	84	81	85	67	79
internet en computer gebruiken (excl. online communiceren)			4	13	23	45	68	66	75	114

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Naar de radio wordt nog zelden geluisterd als hoofdactiviteit. Slechts een op de vijf Nederlanders doet dit wel eens. Uitgedrukt in tijd gaat het dan om zo'n 20 minuten per week. Dat is wel een gemiddelde over de gehele bevolking. Onder de luisteraars is dat zo'n 1,5 uur (niet in tabel). Vaak luisteren Nederlanders naar de radio tijdens andere activiteiten (zie verder tabel 4.4 met radio als nevenactiviteit).

De markt van gedrukte media staat al een tijd onder druk door de opkomst van internet-gebruik. Het bereik van gedrukte dagbladen daalt al geruime tijd gestaag en sinds kort daalt ook de verkoop van tijdschriften en boeken. Volgens de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (KVB) was 2008 een topjaar in de boekenverkoop en daalt sindsdien het aantal verkochte boeken in Nederland. Werden er in 2008 nog 51 miljoen papieren boeken verkocht, drie jaar later waren dat er nog maar 46 miljoen. De gegevens van het

tijdsbestedingsonderzoek bevestigen dat er minder van papier gelezen wordt. Tussen 2006 en 2011 daalde het bereik van gedrukte media zelfs sneller dan tussen voorgaande meetmomenten. Een derde van de Nederlanders had in 2011 niet eens tien minuten in de onderzoekswEEK gelezen (in krant, tijdschrift of boek). Ook het aantal uren dat Nederlanders lezen laat een versnelde neergang zien. Badinerend wordt over gedrukte media wel eens gesproken als dode bomen. Het einde van de houtkap voor dit doel lijkt nabij. De maker van de e-reader Kindle, Merkoski, voorspelt in *Burning the pages* dat het papieren boek over twintig jaar niet meer bestaat en dat digitale vormen, zoals mobiele apps, deze rol overnemen. Verder in deze paragraaf geven we een indicatie van het digitaal lezen op basis van ander onderzoek.

Het televisiekijken en het luisteren naar de radio is niet altijd de hoofdactiviteit en wordt vaak gedaan in combinatie met andere activiteiten. De radio staat bijvoorbeeld op de achtergrond aan terwijl iemand werkt, studeert of het huishouden doet. Met 3,5 uur in 2011 (tabel 4.4) was met deze nevenactiviteit veel meer tijd gemoeid dan met de hoofdactiviteit (0,3 uur, zie tabel 4.3). Bij televisie is het aandeel als nevenactiviteit met bijna 2 uur relatief bescheiden. In de periode 2006-2011 is het televisiekijken als nevenactiviteit gedaald van 74% naar 64% (tabel 4.4). Het luisteren naar de radio als nevenactiviteit kende in dezelfde periode juist een groei: van 38% naar 51%. Mogelijk komt dit door het toenemend gebruik van digitale platformen. De combinatie van radio luisteren als hoofd- en nevenactiviteit levert nog altijd een groot bereik op. Nieuwe platforms zorgen er zelfs voor dat de populariteit van de radio groeit. Luisteraars weten via het internet en mobiele apparaten de radio nog makkelijker te vinden. Uit het *RAB Platformonderzoek 2011* blijkt dat de luistertijd is toegenomen tot gemiddeld drie uur en twintig minuten per dag. De traditionele platformen zoals de radio/stereo-installatie, de autoradio en de wekkerradio vormen nog altijd de basis van het luisteren naar de radio, maar de groei zit overduidelijk bij de nieuwe, digitale platformen (laptop, iPod/mp3-speler en de mobiele telefoons/smartphones).

Tabel 4.4

Deelname en tijdsbesteding aan televisiekijken en radio luisteren als nevenactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten en in uren per week)

	2006	2011
participanten (%)		
televisiekijken (incl. video/dvd)	74	64
audio luisteren (radio en geluidsdragers)	38	51
tijdsbesteding (uren per week)		
televisiekijken (incl. video/dvd)	1,9	1,7
audio luisteren (radio en geluidsdragers)	1,5	3,4

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Verschillen tussen leeftijdsgroepen trekken nog immer scherpe scheidslijnen in het mediagebruik (hoofdactiviteiten). Ouderen houden het meest vast aan traditionele media; zij lezen, luisteren en kijken relatief veel televisie (tabel 4.5). De leeftijd daalt onder alle leeftijdsgroepen, maar het sterkst onder de 50-64-jarigen. Jongeren hebben lange tijd vooropgelopen bij de tijd besteed aan pc/internetgebruik en dat is nog steeds zo. Wel wordt de virtuele ruimte wat minder exclusief het terrein van tieners. Naast de 12-19-jarigen gebruiken ook de 20-34-jarigen vaker dan gemiddeld internet. Dat neemt niet weg dat ook de ouderen aan een voorzichtige inhaalslag zijn begonnen. De opmars van internet heeft de dominantie van de televisie in de mediatijsbesteding nog niet kunnen verstoren. De revival van het televisiekijken is zowel bij mannen als bij vrouwen waar te nemen en het meest onder personen met een lage of middelbare opleiding. Daardoor is de ongelijkheid in de kijktijd tussen opleidingsgroepen alleen maar groter geworden.

Tabel 4.5

Mediagebruik: televisiekijken, radio luisteren, lezen van gedrukte media, internet- en computergebruik als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	tv		audio		print		pc+internet	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
totaal	12,7	14,0	0,3	0,3	3,9	2,5	2,8	4,0
leeftijd								
12-19 jaar	11,1	13,0	0,2	0,5	1,4	0,5	6,5	7,6
20-34 jaar	11,5	11,3	0,1	0,2	2,1	1	3,1	4,6
35-49 jaar	10,8	12,4	0,2	0,2	2,9	1,7	2,3	3,1
50-64 jaar	13,5	15,1	0,4	0,3	5,2	3,0	2,3	3,7
≥ 65 jaar	17,3	18,8	0,7	0,7	7,5	5,7	1,7	3,2
		*		*		*		*
geslacht								
vrouwen	11,5	13,1	0,3	0,3	4,0	2,5	2,0	3,0
mannen	14,0	15,0	0,3	0,4	3,7	2,5	3,6	5,0
		*						*
opleidingsniveau								
laag	14,4	17,0	0,5	0,4	4,5	2,4	2,4	4,6
midden	12,3	14,3	0,2	0,4	3,0	2,3	2,7	3,8
hoog	11,6	11,7	0,2	0,3	4,2	2,7	3,3	3,8
		*		*				

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Bij andere media worden de verschillen tussen opleidingsgroepen juist kleiner. De lichte daling in het totale mediatijsbudget bij hoogopgeleiden komt vooral door een daling van de leestijd. Hoger opgeleiden hebben altijd relatief veel tijd besteed aan lezen, maar zijn al enige tijd bezig met een inperking van die tijd. Hoger opgeleiden liepen voorop bij het internetgebruik, maar worden ingehaald door met name de lage opleidingsgroep. De lager opgeleiden leveren relatief veel leestijd in.

Mannen kijken nog steeds meer tv en gebruiken vaker pc/internet dan vrouwen. Wel hebben vrouwen een half uur van hun achterstand in kijktijd ingelopen.

4.4.1 Verschillen tussen jaren?

Internet en de digitalisering hebben bij de massamedia tot ingrijpende veranderingen geleid. Via internet is inmiddels elke radiozender te beluisteren en kranten hebben een eigen website met aanvullende informatie, archieven en mogelijkheden voor lezers om te reageren. Op internet is echter veel meer concurrentie van andere partijen die ook muziek, nieuws en amusement aanbieden. Ook het televisieaanbod is door internet sterk uitgebreid. Er kwamen digitale (thema)kanalen bij en via uitzending gemist kan op elk gewenst moment gekeken worden. De mogelijkheden om te lezen, luisteren en kijken zijn verder uitgebreid door de mobiele media. Via laptop, smartphone en tablet doen we dat op steeds meer plaatsen. In het TBO van 2006 en 2011 heeft een deel van de respondenten hun internetgebruik in meer detail beschreven. Ervan uitgaande dat de mate van precisie op die meetmomenten ongeveer hetzelfde was, geven de gebruikscijfers weliswaar geen goed beeld van de totale omvang van het online mediagebruik maar wel van de richting waarin het zich ontwikkelt. In de periode 2006-2011 verdubbelde de tijd besteed aan streaming video, streaming audio, het bezoeken van nieuwssites en gericht informatie zoeken van gemiddeld 0,3 uur naar 0,6 uur per week. Tegelijkertijd daalde de tijd die Nederlanders zomaar wat surfen van 0,7 uur naar 0,5 uur. Deze cijfers blijven wel nog ver achter bij de tijd die wordt besteed aan het klassieke mediagebruik (zoals televisiekijken via televisietoestel). Uit andere bronnen weten we dat het lezen van gedrukte media, luisteren naar de radio en kijken naar televisie via digitale kanalen toeneemt, maar dat het gebruik van mobiele apparaten hiervoor (nog?) niet zo wijdverspreid is. Volgens CEBUCO bijvoorbeeld, las 35% van alle Nederlanders van 13 jaar en ouder in de eerste helft van 2011 wel eens de krant op de computer. Omgerekend zijn dat 4,8 miljoen nieuwsconsumenten (CEBUCO 2011). Daarmee vergeleken is het gebruik van mobiele platforms bescheiden te noemen. Op een mobiele telefoon komt het bereik van kranten niet verder dan 9,1%, ruim 4% gebruikt een tablet en het lezen van een krant op een digitale e-reader is nog beperkter van omvang. Dat neemt niet weg dat het bereik van het lezen op digitale platformen snel aan het groeien is. Mobiele telefoons en smartphones zijn een populair platform voor jongere doelgroepen (13-34 jaar). Op de tablet worden kranten vooral door de groep 35-49 jaar gelezen.

Het beluisteren van radio via internet is in de periode tussen 2005 en 2010 gegroeid van 19% naar 34% van de Nederlandse bevolking (RAB 2011). Ook hier komt het groeiend gebruik van digitale kanalen vooral door jongeren, terwijl 50-plussers juist trouw blijven aan traditionele platformen.

Uit de *Media Standaard Survey* (MSS 2012) van SKO, NLO, JIC STIR en NOM (2013) blijkt ten slotte dat 76% van de huishoudens op één of meer toestellen digitaal televisie kan kijken. Meestal gebeurt dat via de kabel (50% van de huishoudens), minder vaak via Digi-tenne (12%), een schotel (6%) of glasvezel (4%). Inmiddels is live tv ook op smartphones en tablets te ontvangen. Door de integratie van televisie en internet is er op het televisiescherm nog veel meer mogelijk. Zowel televisiefabrikanten als grote internetbedrijven werken aan platforms voor de zogenoemde smart-tv of connected-tv (zoals Google TV of Apple TV). Via deze slimme televisie kunnen kijkers films, tv-series en muziek kopen of huren, en tegelijkertijd browsen op internet, YouTube-filmpjes bekijken en via apps veel extra zien en doen. Door complexiteit en beperkt aanbod is de opkomst van smart-tv tot op heden beperkt van de grond gekomen.

4.5 Van face-to-face contact naar gemedieerd contact

De opkomst van internet heeft tot een discussie geleid over de gevolgen voor het sociale leven. Aan de ene kant en vooral in de vroege dagen van internetgebruik zagen onderzoekers vereenzaming (Kraut et al. 1998) of een verdringing van face-to-face contact door gemedieerd contact (Nie en Erbring 2000). Aan de andere kant werd gewezen op de vorming van nieuwe gemeenschappen (Rheingold 1993). Later bleek dat er vooral sprake was van een vervlechting van offline en online netwerken en dat internet een aanvullend karakter heeft (Wellman et al. 2001; Baym 2010). Mensen blijven elkaar gewoon zien, al komen die ontmoetingen steeds vaker via internet tot stand. Dat neemt niet weg dat de vraag gesteld kan worden of de daling in de sociale contacten (zie tabel 4.1) veroorzaakt of gecompenseerd wordt door gemedieerd contact. Eerder werd al duidelijk dat Nederlanders in de periode van de opkomst van internet (1995-2005) gemiddeld 1,7 uur minder aan sociale contacten zijn gaan besteden (tabel 4.6; zie ook De Haan 2008).³ Die daling is vooral waarneembaar bij het contact met derden (–1,3 uur) en in mindere mate bij contact met gezinsleden (–0,4 uur). In huis wordt iets minder gepraat met huisgenoten, maar tot 2005 kregen de kinderen juist iets meer aandacht (voorlezen, spelletjes; Breedveld et al. 2006) en tussen 2006 en 2011 bleef die kindertijd constant (zie hoofdstuk 3). De afname van sociaal contact zit dus bijna geheel in het ontvangen van visite en het op visite gaan, en daarbij zijn uitwonende kinderen meegeteld. De conclusie in 2006 was dat Nederlanders steeds minder bij elkaar over de vloer komen. Die daling in het onderhouden van sociale contacten heeft zich echter ruim voor de komst van internet ingezet. Het is dan ook moeilijk vol te houden dat internet de oorzaak van de daling is. Mogelijk heeft het internet wel voor enige compensatie kunnen zorgen, zeker na 2005 toen allerlei communicatiediensten op grote schaal gebruikt werden, en is het evenwicht verschoven van sociale contacten in *real life* naar tijd besteed aan gemedieerde sociale contacten (mensen ontmoeten elkaar minder vaak, maar houden wel meer via andere wegen contact).

De nieuwe gegevens kunnen hier enig licht op werpen. In tabel 4.6 is voor 2006 en 2011 bij de gemedieerde sociale contacten onderscheid gemaakt tussen telefonie en sociaal internetverkeer. Onder telefonie vallen ook sms en WhatsApp, terwijl bij contact via internet e-mail, chat, instant messaging, sociale netwerken (Facebook, Twitter, enz.) en

Skype is meegeteld. Op basis daarvan blijkt dat de reeds lang zichtbare trend van minder sociale contacten zich tussen 2006 en 2011 heeft doorgezet (zie ook tabel 4.1). Tabel 4.6 leert verder dat de tijd besteed aan zowel face-to-face als gemedieerde contacten is gedaald tussen 2006 en 2011, met uitzondering van de online contacten. In huis praten Nederlanders steeds minder met elkaar en ook met derden heeft men minder contact. Binnen de gemedieerde sociale contacten is vooral de tijd die we aan de telefoon doorbrengen afgenomen. Verdere inspectie van de data leert ons dat gesprekken via de vaste telefoon zijn gedaald van bijna een uur per week (0,9 uur) in 2006 naar nog geen halve minuut per week (0,004 uur) in 2011. Maar ook de gesprekken via mobiele telefoon blijven op een erg laag niveau (0,03 uur in 2006; 0,01 uur in 2011). Als enige categorie is het onderhouden van contact via internet licht toegenomen tussen 2006 en 2011 van 0,6 naar 0,8 uur per week. Gezien het gebruik van sociale netwerksites zou een grotere stijging verwacht kunnen worden. Mogelijk had ook een deel van het niet-gespecificeerde computer- en internetgebruik (dat 0,9 uur per week in 2006 bedraagt en 1,5 uur per week in 2011) betrekking op online communicatie, maar op basis van de beschikbare gegevens kunnen we hier geen uitsluitsel over geven. Bovendien is het gebruik van sociale media niet in het dagboek opgenomen als het minder dan tien minuten duurde. Veel sociaal mediagebruik (zoals het versturen van een Tweet, lezen van een WhatsApp-bericht of checken van de laatste updates op sociale netwerksites) neemt minder tijd in beslag en komt daardoor niet op de radar in dit tijdsbestedingsonderzoek.

Tabel 4.6

Sociale contacten face-to-face en gemedieerd als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
sociale contacten	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3	8,5	7,5	8,6	7,2
face-to-face contact ^a	11,3	10,6	9,5	9,2	8,5	7,8	6,8	6,9	5,7
met huisgenoten (praten)	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	1,3	1,2	0,7	0,6
met derden (visite)	8,4	8,0	7,4	7,2	6,9	6,5	5,6	5,5	3,8
gemedieerd contact								1,7	1,5
via (mobiele) telefoon (bellen, sms'en)		0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7	1,1	0,8
via internet (e-mailen, chatten)								0,6	0,8

a De totale uren per week besteed aan face-to-face contact, bevatten naast het praten met huisgenoten en visites (op visite gaan en ontvangen, maaltijd nuttigen bij anderen thuis) ook de overige en ongespecificeerde tijd besteed aan sociaal leven (wat niet uitgesplitst kan worden naar contact met huisgenoten of derden).

vet = verschil in tijdsbesteding tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Daarmee is echter nog niet alle sociale activiteit in beeld gebracht. In huis wordt samen gegeten en televisie gekeken en in gezinsverband trekken velen eropuit om gezamenlijk de vrije tijd door te brengen (zie hoofdstuk 2 en Cloin en Schols 2011). Met derden hebben Nederlanders ook contact tijdens het werk, op school en bij het sporten, uitgaan en uitstapjes. Het is mogelijk dat een uitruil heeft plaatsgevonden van de gemeten tijd aan sociale activiteiten naar andere activiteiten die wel een sociaal karakter hebben, maar waarvan niet expliciet de mate van sociaal contact is onderzocht. Wellicht is de daling van de tijd besteed aan sociale contacten deels toe te schrijven aan het toegenomen internetgebruik of heeft sociaal contact plaatsgemaakt voor een meer of minder frequente uitwisseling van berichten via e-mail, sms of WhatsApp. Om dit precies vast te stellen, zijn van dezelfde personen op meerdere tijdstippen gegevens over hun tijdsbesteding nodig. Deze gegevens zijn helaas niet beschikbaar.

Tabel 4.7

Sociale contacten: face-to-face met huisgenoten en derden, gemedieerd via telefoon en internet, als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	face-to-face contact met huisgenoten		face-to-face contact met derden		contact via telefoon/mobiel		contact via internet		face-to-face contact		gemedieerd contact	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
totaal	0,7	0,6	5,5	3,8	1,1	0,8	0,6	0,8	6,9	5,7	1,7	1,5
leeftijd												
12-19 jaar	0,8	0,5	4,1	2,8	0,6	0,5	1,6	0,7	6,0	5,1	2,3	1,2
20-34 jaar	0,7	0,6	5,7	3,8	0,8	0,6	0,5	0,8	7,1	6,0	1,3	1,5
35-49 jaar	0,9	0,8	4,7	3,0	1,1	0,7	0,6	0,7	6,2	5,0	1,7	1,4
50-64 jaar	0,7	0,5	5,8	3,8	1,2	0,8	0,6	0,8	7,1	5,5	1,8	1,6
≥ 65 jaar	0,5	0,4	7,0	5,3	1,5	1,0	0,3	0,7	8,1	6,8	1,8	1,7
		*		*		*				*		
geslacht												
vrouwen	0,8	0,6	6,0	4,2	1,5	1,1	0,6	0,8	7,6	6,5	2,0	1,9
mannen	0,6	0,6	4,9	3,3	0,6	0,5	0,7	0,7	6,2	4,9	1,3	1,2
				*		*				*		*
opleidingsniveau												
laag	0,6	0,4	5,8	4,4	1,2	0,8	0,5	0,7	7,0	6,3	1,6	1,5
midden	0,7	0,5	5,9	3,8	0,9	0,7	0,6	0,6	7,3	5,6	1,5	1,3
hoog	0,9	0,8	4,8	3,3	1,1	0,8	0,8	1,0	6,3	5,4	1,9	1,8
		*		*				*		*		*

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

In de tijd besteed aan sociaal contact bestaan aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen. De leeftijdsgroep 35-49 jaar onderhoudt de meeste face-to-face communicatie met huisgenoten, maar de groep 65-plussers heeft de meeste face-to-face communicatie met derden (tabel 4.7). Dit heeft uiteraard te maken met de fase in de levensloop. De 35-49-jarigen leven voor een groot deel in gezinnen met opgroeiende kinderen waarmee ze in huis veel contact hebben, terwijl 65-plussers vaker alleenstaand zijn en voor sociaal contact van derden afhankelijk zijn. Vooral ouderen onderhouden contact via de telefoon, ondanks het gebruik van de mobiele telefoon onder jongeren. Het onderhouden van online contact is in tegenstelling tot 2006, in 2011 niet meer leeftijdsafhankelijk. Vrouwen besteden meer tijd aan het onderhouden van sociale contacten face-to-face en via de telefoon dan mannen. Verder zien we dat hoogopgeleiden meer contact via internet onderhouden dan laagopgeleiden.

De tijd besteed aan sociale contacten is tussen 2006 en 2011 onder alle bevolkingsgroepen gedaald, maar het minst onder de 20-34-jarigen en laagopgeleiden, en het meest onder tieners en personen met een middelbare opleiding.

4.6 Sociaal contact nader bekeken

Na de aanvankelijke vrees dat digitale mogelijkheden zouden leiden tot een verschrapping van de sociale contacten overheerst tegenwoordig toch de opvatting dat het gemedieerde contact vooral een aanvulling is op bestaande relaties (Hampton en Wellman 2003; Baym 2010). Uit nadere analyse blijkt ook een positief verband tussen face-to-face contacten en gemedieerde contacten (via telefoon en internet): naarmate Nederlanders meer face-to-face communiceren, onderhouden zij ook meer gemedieerde contacten. Dit verband blijkt in 2011 nog wat duidelijker dan in 2006 (tabel 4.8).

Tabel 4.8

Sociale contacten: face-to-face, naar frequentie van gemedieerd contact, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

	2006			2011		
	gemedieerd contact			gemedieerd contact		
face-to-face contact	weinig	gemiddeld	veel	weinig	gemiddeld	veel
weinig	28,5	36,4	35,1	44,5	32,0	23,5
gemiddeld	26,8	41,6	31,6	33,0	30,1	36,9
veel	24,4	37,2	38,4	32,9	28,3	38,7

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Deze positieve samenhang duidt erop dat mensen die veel communiceren, dat op verschillende manieren doen, waarbij media een extra middel zijn naast persoonlijke gesprekken. Om meer inzicht te krijgen in de mate waarin men contact onderhoudt met familieleden en vrienden en via welke communicatiemiddelen, presenteren we in tabel 4.9 gegevens uit de vragenlijst. Deze schetsen aanvullend aan de dagboekgegevens een beeld van de wijze waarop met de *inner circle* contact wordt onderhouden. Het kan echter wel zo zijn, dat een deel van het sociaal contact nog niet in beeld is gebracht en dat gegevens over activiteiten langer dan een e-mail, sms of WhatsApp-bericht niet het hele verhaal vertellen. Mogelijk compenseren Nederlanders met weinig face-to-face contact juist via kortdurende veelvuldige contacten.

Opnieuw blijkt dat over het algemeen ontmoetingen in het echt met kinderen die buitenshuis wonen, ouders, broer/zus en vrienden de meest frequente manier van contact onderhouden blijft. Dit gebeurt vaker dan iedere gemedieerde vorm van communicatie. Alleen met kinderen kan het contact via oude communicatiemiddelen (zoals vaste telefoon) zich meten met face-to-face contact. Met buitenshuis wonende kinderen hebben ouders zelfs iets vaker dagelijks of wekelijks contact via de vaste telefoon dan in het echt. Uit vergelijking met gegevens uit 2006 blijkt evenwel dat de telefoon in 2011 minder wordt ingeschakeld om kinderen te bellen, en dat dit contact via e-mail juist sterk is gestegen. Bij het contact met vrienden is een prominente positie van contact via nieuwe communicatiemiddelen (bv. via internet) waar te nemen, maar anno 2011 kunnen we dus niet stellen dat gemedieerde contacten de ontmoetingen in *real life* hebben overgenomen als belangrijkste vorm van communicatie met naasten.

De uitruil tussen gemedieerde en real life sociale contacten door naar correlaties te kijken moet in de toekomst nader worden bekeken. Gaat veel van het een samen met weinig van het ander, of juist niet?

Tabel 4.9

Frequentie van sociale contacten met buitenshuis wonende familieleden en vrienden in het echt en via communicatiemiddelen, bevolking 12 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	kind 1 (jongste) (n=576)	kind 2 (middelste) (n=458)	kind 3 (oudste) (n=189)	vader (n=621)	moeder (n=771)	broer/zus (meeste contact) (n=1333)	vriend 1 (n=1628)	vriend 2 (n=1523)
ontmoeting in het echt								
dagelijks	9,2	6,5	7,3	6,7	8,3	3,4	14,6	11,1
wekelijks	50,3	46,5	43,2	43,3	51,2	29,6	46,2	35,9
maandelijks	26,8	33,6	28,1	30,7	27,4	32,3	24,7	32,4
enkele keren per jaar	10,5	9,5	17,4	12,0	10,6	30,2	13,7	18,8
nooit	3,2	3,9	4,1	7,4	2,5	4,4	0,8	1,8
contact via oude communicatie- middelen (vaste telefoon, brief)								
dagelijks	9,7	10,5	6,1	7,2	11,1	2,2	3,0	1,7
wekelijks	51,5	49,2	54,6	31,3	42,3	25,0	22,6	16,3
maandelijks	9,7	14,4	10,2	15,0	13,1	21,7	19,1	21,4
enkele keren per jaar	5,0	4,8	8,9	12,0	6,0	17,9	12,1	14,9
nooit	24,0	21,1	20,3	34,5	27,5	33,3	43,3	45,8
contact via nieuwe communicatie- middelen (mobiel, online)								
dagelijks	15,2	7,9	4,7	8,5	9,2	7,4	18,4	12,4
wekelijks	40,5	40,9	34,3	33,4	34,2	31,2	35,2	36,0
maandelijks	12,3	14,7	15,0	16,5	12,7	22,6	16,3	20,2
enkele keren per jaar	9,8	11,6	12,7	8,0	5,9	12,4	7,8	8,6
nooit	22,3	24,8	33,3	33,6	38,0	26,5	22,3	22,8

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

4.7 Conclusies

Een opvallende constante is doorbroken. Het mediatijdsbudget was decennia lang stabiel met zo'n negentien uur per persoon per week. In de periode tussen 2006 en 2011 is het toegenomen tot gemiddeld bijna 21 uur per week. De groei van het aantal pc- en internetgebruikers (van 66% naar 75% in een gemiddelde week gedurende het jaar) heeft hieraan bijgedragen, maar het meest opvallend is toch de revival van het televisiekijken. Niet alleen bleef de televisie het meest gebruikte medium, de kijktijd nam na een aanvankelijke daling enkele jaren geleden, tussen 2006 en 2011 toe van 12,7 uur naar 14 uur. Tegelijkertijd is het bereik van gedrukte media versneld gedaald. In 2011 kreeg al een derde van de Nederlanders in de onderzoekswEEK geen krant, tijdschrift of boek onder ogen. Daar komt nog bij dat men de radio steeds meer op de achtergrond beluistert en dit niet als hoofdactiviteit beschouwt.

De uitbreiding van het mediatijdsbudget vond plaats onder alle bevolkingsgroepen, met als uitzondering de hoger opgeleiden. Personen met een lage of middelbare opleiding hebben hun mediagebruik juist meer dan gemiddeld opgevoerd.

Tegenover de gestegen mediatijd staat een voortgaande daling van de tijd voor sociale contacten. Zelfs als we online communicatie meetellen is de tijd besteed aan sociale contacten verder gekrompen. De daling is vooral waarneembaar bij het contact met derden en in mindere mate bij contact met gezinsleden. Nederlanders gaan dus minder op visite en ontvangen ook minder visite. Daarnaast spreken ze elkaar minder via de vaste telefoon. De tijd besteed aan sociale contacten tussen 2006 en 2011 is onder alle bevolkingsgroepen gedaald, het minst onder de 20-34-jarigen en het meest onder personen met een middelbare opleiding. Verder hebben vrouwen wat meer tijd aan sociaal contact ingeleverd dan mannen, waardoor de verschillen tussen de seksen iets kleiner geworden zijn.

Noten

- 1 De gegevens uit 2006 zijn gedurende het gehele jaar verzameld en het is goed mogelijk dat buiten de oktoberweken waarin voorgaande metingen plaatsvinden gemiddeld een iets hoger mediagebruik is waar te nemen.
- 2 Het ongespecificeerde gebruik van pc en internet bedroeg in 2006 0,9 uur en in 2011 1,5 uur, en is in dit hoofdstuk bij het media- en ICT-gebruik ondergebracht. Op basis van de beschikbare gegevens is onbekend of een deel hiervan online communicatie betreft, dan wel andere internet- of computeractiviteiten. Zelfs wanneer we (een deel van) het ongespecificeerde internet- en computergebruik bij sociale contacten in plaats van mediagebruik onderbrengen, blijft er sprake van een daling in sociale contacten.
- 3 Cijfer wijkt iets af van dat in eerdere rapporten (Breedveld et al. 2006; De Haan 2008) aangezien daar in het blok sociale contacten ook de tijd besteed aan feestjes en partijen is meegerekend (deze activiteiten zijn nu bij het maken van uitstapjes gerekend, zie hoofdstuk 5).

5 Recreatieve en ontspannende activiteiten

Remko van den Dool en Annet Tiessen-Raaphorst

5.1 De diversiteit van de vrije tijd

Nederlanders hebben iedere week bijna 48 uur vrije tijd. Daarvan wordt 13,5 uur besteed aan recreatieve activiteiten en ontspanning (zie hoofdstuk 2), die bestaan uit een grote diversiteit aan activiteiten. We gaan uit van vier hoofdcategorieën: eropuit gaan zoals bezoek aan horeca of een feestje, uitstapjes (wandelen- of fietstocht, naar een pretpark, dierentuin, sportwedstrijd of ander evenement), bezoek aan een culturele instelling (museum, theater of bioscoop); sportdeelname, het zelf beoefenen van een of meerdere sporttakken; overige liefhebberijen, zoals hobby's (bv. handwerken) en spelletjes (bordspelen en denksporten), verzorgen van dieren, tuinieren of klussen en het beoefenen van amateurkunst (beeldhouwen, muziek maken enz.); uitrusten en ontspannen.¹

Welke activiteiten mensen ondernemen, met wie en hoeveel tijd zij hieraan besteden, is van vele factoren afhankelijk (o.a. Crawford et al. 1991). Oorzaken voor verschillen zijn onder andere persoonlijke voorkeuren en mogelijkheden (zoals tijd, geld, huishoudenssamenstelling en gezondheid), maar ook factoren uit de omgeving beïnvloeden de keuzes die gemaakt worden. Voor actieve uitstapjes zoals een wandelen- of fietstocht speelt nabijheid van een natuurlijke omgeving een belangrijke rol (Goossen en Langers 2006). Op recreatieve activiteiten heeft het weer grote invloed: de beslissing om op een vrije middag te gaan fietsen of binnen een spelletje te spelen, zal samenhangen met de temperatuur of de kans op regen (De Jonge 2008; Spinney en Millward 2011).

De vrije tijd, waaronder recreatieve activiteiten vallen, is tot op zekere hoogte naar eigen inzicht in te vullen. De overheid neemt wel een faciliterende rol in om deze vrije keuze mogelijk te maken: zij zorgt mede voor het in stand houden van vrijetijdsvoorzieningen zoals musea, sportaccommodaties, parken en natuurgebieden, en stimuleert de toegankelijkheid hiervan (Verbeek en De Haan 2011). Op een aantal terreinen wordt specifiek beleid ontwikkeld. Aan cultuurbezoek en -beoefening ziet de overheid het liefst een zo groot mogelijk deel van de bevolking deelnemen, vanuit de idee dat het bijdraagt aan culturele ontplooiing, kennis en vaardigheden (Van den Broek et al. 2009). Bewegen en sporten wordt gestimuleerd vanuit de mogelijke sociale voordelen en de preventieve gezondheidswaarde (vws 2011a; vws 2011b), bijvoorbeeld door stimulering van sport- en beweegaanbod in de eigen buurt. Verder wil de overheid dat meer mensen vaker van de groene omgeving gaan genieten (TK 2008/2009). Het bezoek aan groene omgevingen als natuurgebieden of parken in het stedelijk gebied stimuleert zij vanwege de gezondheid, de sociale samenhang en het opdoen van kennis over de natuurlijke omgeving. Ook tuinieren wordt gezien als een bron van deze zogenaamde Vitamine-G (Maas 2009). De overheidsuitgaven aan natuur, recreatie en cultuur zijn de laatste paar jaar als gevolg van bezuinigingen afgenomen, niet alleen op landelijk niveau, maar ook op

gemeentelijk niveau (OCW 2011). Overheidsuitgaven voor sport blijven op landelijk niveau stabiel, maar lokaal lijkt sport zich niet te kunnen onttrekken aan bezuinigingen (Hoekman 2013). Het huidige overheidsbeleid laat daarmee een kentering zien in het jarenlange gevoerde stimulerings- en ondersteuningsbeleid. De recreant zelf ondervindt daarnaast ook de gevolgen van de crisis. Het consumentenvertrouwen is afgenomen en dit leidt tot minder uitgaven (CBS 2013b) aan onder meer bestedingen in de vrije tijd en tijdens de vakantie (periode 2008-2012, zie NBTC-NIPO 2012a,b).

We gaan hier eerst in op de ontwikkelingen en verschillen tussen groepen in de Nederlandse samenleving bij de deelname aan recreatieve activiteiten en ontspanning. Daarna besteden we aandacht aan de specifieke kenmerken van recreatieve activiteiten. Vrije tijd is de tijd die overblijft na verplichtingen en persoonlijke tijd (zie hoofdstuk 2, figuur 2.9). Daarbinnen zijn de tijdstippen die men voor uiteenlopende recreatieve activiteiten reserveert variabel, in de zin dat ze plaatsvinden op verschillende momenten van de dag of gedurende de week. Recreatieve activiteiten zijn niet zelden 'buitenactiviteiten'; of, hoeveel en wanneer mensen hier tijd aan besteden, is meer dan bij andere activiteiten gevoelig voor weersomstandigheden en seizoenen. Recreatieve activiteiten kennen een dualiteit in sociale contacten: ze zouden prima alleen gedaan kunnen worden, maar vaak is het gezelschap van anderen juist een belangrijke reden iets te ondernemen (Verbeek en De Haan 2011). Een specifieke groep in de samenleving zijn vitale ouderen. Met de toename van het aantal jaren goede gezondheid zou verwacht mogen worden dat ouderen langer actief blijven, ook in actieve vormen van recreatie. Of dat zo is en wat zij dan doen, krijgt speciale aandacht aan het eind van dit hoofdstuk.

5.2 Ontwikkelingen in recreatieve activiteiten en ontspanning

De tijdsbesteding aan recreatieve activiteiten en ontspanning is tussen 2006 en 2011 niet veranderd. In 2011 wordt er 13,5 uur per week hieraan besteed (tabel 5.1). Wel zijn er verschillen te zien bij de onderliggende activiteiten. Zo is de tijdsbesteding aan eropuit gaan² toegenomen van 3,8 naar 5 uur per week. Een belangrijk deel hiervan vormt de tijd die mensen in horecagelegenheden en op privéfeestjes doorbrengen, wat groeide van 1,7 naar 2,7 uur. Nadere analyse laat zien dat vooral feestjes en etentjes bij mensen thuis populairder zijn geworden (+ 0,7 uur) en eten in restaurants in mindere mate (+ 0,2 uur, niet in de tabel). Cijfers van de horeca laten in de periode 2006-2011 een daling zien van 4 procentpunten in het restaurantbezoek (Bedrijfschap Horeca en Catering 2013). Supermarkten varen daarentegen wel bij de groeiende populariteit van etentjes aan huis; de omzet van de sector steeg van 27,4 miljard euro naar 33 miljard euro tussen 2006 en 2011 (CBL 2012). Dit sluit aan bij de trend dat mensen graag bij elkaar thuis zijn in gezelschap van vrienden of familie. Dit wordt ook wel aangeduid met de term 'cocoonen 3.0' (De Bruijn et al. 2012).

De tijdsbesteding aan uitstapjes, het tweede onderdeel van eropuit gaan, is tussen 2006 en 2011 niet veranderd. Nederlanders zijn in de afgelopen vijf jaar evenveel tijd blijven besteden aan uitstapjes als recreatief wandelen en fietsen, naar dierentuinen, pretparken, kermissen en sportwedstrijden. Als derde onderdeel van het eropuit gaan

zijn mensen meer tijd gaan besteden aan het bezoeken van culturele instellingen zoals musea, theaters of bioscopen (+ 0,2 uur). Deze ontwikkeling wordt deels bevestigd door bezoekcijfers uit de sector zelf. Zo hebben musea tussen 2005 en 2009 meer bezoekers binnengehaald (CBS 2011), kennen de bioscopen in 2011 een record aan bezoekers (NVB en NVF 2012), maar neemt het bezoek aan voorstellingen en concerten in de periode 2006-2011 af (VSCD 2012).

Ook de tijdsbesteding aan sport is in de afgelopen vijf jaar licht toegenomen, er is een stijging te zien van 1,4 naar 1,7 uur per week. Dit is opvallend omdat ander onderzoek geen stijging in de sportdeelname laat zien (Collard en Hoekman 2012; Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012). Nadere bestudering leert echter dat Nederlanders die actief zijn in een sport, daar meer tijd aan besteden in 2011 (zie tabel 5.2) waardoor de totale tijdsbesteding wel iets is toegenomen maar het aandeel sporters niet.

Overige liefhebberijen laten een daling in de bestede tijd te zien: van 5,6 uur in 2006 naar 5,2 uur per week in 2011. Deze daling blijkt voornamelijk voor rekening te komen van hobby's en spelletjes (– 0,7 uur), zoals handwerken, bordspelen, maar ook denksporten als dammen, schaken en bridge.³ De beoefening van amateurkunsten als toneelspelen, muziek maken of beeldende kunst heeft in 2011 evenveel tijd ingenomen als in 2006, evenals het klussen in en om het huis, tuinieren en het verzorgen van huisdieren. Uitrusten, ontspannen en luieren gedurende de dag doet men in 2011 minder lang dan in 2006. In 2011 rust men gemiddeld 1,7 uur per week uit en doet men dus verder op dat moment helemaal niets. Zoals eerder vermeld, bedroeg in 2006 de tijd voor slapen ongeveer een uur minder dan in 2011. Het is dus niet uitgesloten dat een andere manier van rapporteren of coderen hier een rol speelt. Ook kan het zijn dat mensen gedurende dag inderdaad minder expliciete rustmomenten nemen, maar gemiddeld genomen wel wat langer slapen (zie hoofdstuk 2).

De aandelen die diverse recreatieve activiteiten in het totaal innemen, zijn nogal verschillend. In 2011 nemen de liefhebberijen 39% van de bestede tijd aan recreatieve activiteiten in, uitrusten 13%. Sportdeelname heeft een aandeel van 13% en het eropuit gaan neemt 37% van de tijd in.

Tabel 5.1

Tijd besteed aan recreatieve activiteiten en ontspanning, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)^a

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
totaal	13,7	14,0	15,2	13,7	14,0	12,9	13,1	13,3	13,5	102
eropuit gaan	4,4	4,1	4,7	4,5	5,0	4,6	5,2	3,8	5,0	132
horeca/ feesten	2,5	2,2	2,4	2,7	2,8	2,8	2,9	1,7	2,7	157
uitstapjes	1,6	1,5	2,0	1,5	1,9	1,4	2,0	1,7	1,8	104
cultuurbezoek	0,4	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,5	149
sportdeelname	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4	1,2	1,6	1,4	1,7	123
overige liefhebberijen	7,2	8,0	8,2	6,8	6,4	5,7	5,0	5,6	5,2	91
hobby en spel	3,6	4,3	4,3	3,2	2,6	2,3	1,7	2,2	1,5	69
klussen, tuinieren, dieren verzorgen	3,1	3,0	3,2	3,1	3,2	2,9	2,8	2,8	3,2	111
amateurkunst	0,6	0,7	0,6	0,5	0,6	0,5	0,4	0,6	0,5	80
uitrusten	1,3	1,0	1,1	1,2	1,3	1,3	1,3	2,5	1,7	68

a Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie Kamphuis et al. 2009.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Bijna alle Nederlanders vanaf 12 jaar doen in een week minstens tien minuten aan recreatieve activiteiten en ontspanning: in alle jaren ligt dit percentage rond 99% (tabel 5.2). Dat wil niet zeggen dat iedereen aan alle afzonderlijke activiteiten deelneemt. Eropuit gaan doen de meeste mensen wel: in 2011 ging 83% van de respondenten in hun dagboekweek eropuit, een stijging van 4 procentpunten ten opzichte van 2006. 62% van hen bezocht een horecagelegenheid om iets te drinken of te eten, ging naar een feestje of bezocht andere mensen voor een etentje. Dit wordt in 2011 door veel meer mensen gedaan dan in 2006: er is een stijging te zien van 11 procentpunten. Vooral het aandeel mensen dat bij iemand thuis aan een feestje of etentje deelneemt, stijgt in die periode (15 procentpunten), maar ook het eten in een restaurant kent een grotere deelname (5 procentpunten). Dit laatste is in tegenspraak met de eerdergenoemde cijfers van de horecasector (Bedrijfschap Horeca en Catering 2013).

Culturele instellingen worden ook door meer mensen bezocht: in 2011 is dit 16%, terwijl in 2006 13% van de bevolking een museum, theater of bioscoop bezoekt (NVB en NVF 2012; VSCD 2012; CBS 2011). De toename is echter gering en de toekomst zal uitwijzen of deze ontwikkeling ook op langere termijn doorzet. Het kabinet-Rutte I bezuinigde per 1 januari 2013 fors op met name de podiumkunsten en de beeldende kunsten. De daarbovenop komende verhoging van het btw-tarief zou kunnen leiden tot een verhoging van de prijs die bezoekers moeten betalen voor culturele uitstapjes. De vraag is of

Nederlanders, die toch al moeten bezuinigen (Madem en Van der Werf 2013), bereid zullen zijn dit te betalen.

De sportdeelname is de afgelopen vijf jaar nagenoeg gelijk gebleven, wat de uitkomsten van ander onderzoek naar sportdeelname van Nederlanders bevestigt (Collard en Hoekman 2012; Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012). Dat de tijdsbesteding aan sport de afgelopen vijf jaar is toegenomen (tabel 5.1) betekent dus dat de mensen die aan sport doen, dit langer zijn gaan doen (zie tabel 5.4).

In 2011 waren de overige liefhebberijen minder populair dan in 2006 (81% resp. 89%). De daling in bestede tijd door de bevolking (tabel 5.1) kan dus vooral geïnterpreteerd worden als een daling in aantal deelnemers. Vooral hobby's en spel kennen minder deelnemers: van 63% naar 40% (zie ook noot 3), maar ook de amateurkunst kent een lagere deelname.

60% van de Nederlanders doet aan uitrusten, luieren en ontspannen gedurende de week. Dit is een lager percentage dan in 2006.

Tabel 5.2

Deelname aan recreatieve activiteiten en ontspanning (participatie), bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten).

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal	99	99	100	99	99	99	99	100	99
eropuit gaan	82	77	79	78	82	79	81	79	83
horeca/feesten	60	57	55	58	64	63	62	51	62
uitstapjes	53	50	56	47	51	42	51	58	54
cultuurbezoek	16	14	13	14	13	14	14	13	16
sportdeelname	26	30	35	38	40	39	45	45	46
overige liefhebberijen	94	93	93	88	88	84	82	89	81
hobby en spel	73	71	71	63	55	52	45	63	40
klussen, tuinieren, dieren verzorgen	77	79	78	74	75	68	68	67	64
amateurkunst	20	20	18	15	16	15	14	19	16
uitrusten	66	57	60	59	61	59	52	83	60

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Ontwikkelingen in de bevolking als geheel kunnen er heel anders uitzien voor bepaalde groepen. Geen enkele van de onderscheiden groepen in tabel 5.3 is echter meer of minder tijd gaan besteden aan recreatie en ontspanning in het algemeen, wel zijn er verschuivingen te zien in de tijdsbesteding aan de afzonderlijke activiteiten en blijven verschillen bestaan tussen groepen. Zo besteden vrouwen minder tijd aan recreatieve activiteiten dan mannen. Dit komt vooral doordat mannen meer tijd steken in sport en in liefhebberijen. Vrouwen daarentegen besteden meer tijd aan uitrusten. Eropuit gaan deden mannen en vrouwen in 2011 evenveel. Bij de mannen is tussen 2006 en 2011 een

verschuiving te zien van activiteiten: meer tijd voor eropuit gaan en sport is ten koste gegaan van liefhebberijen en uitrusten.

Onderscheid naar verschillende gezinsvormen laten geen verschil zien in het totaal aan recreatieve activiteiten tussen beide meetpunten, wel zijn er duidelijke verschillen in de hoeveelheid tijd die aan specifieke activiteiten wordt besteed. Ouders met baby's, peuters of kinderen op de basisschool en paren ouder dan 40 jaar zijn in 2011 vooral meer eropuit gegaan dan in 2006. Dit heeft bij deze groepen verband met minder tijd voor uitrusten. Maar ook paren van 40 jaar of jonger zijn in 2011 minder gaan luieren. Thuiswonende kinderen zijn tussen 2006 en 2011 vooral veel minder tijd gaan besteden aan liefhebberijen.³

Thuiswonende kinderen, paren zonder kinderen, zowel jonger als ouder dan 40 jaar, en alleenstaanden ouder dan 40 jaar besteden de meeste tijd aan recreatieve activiteiten; ouders met kinderen en alleenstaanden tot en met 40 jaar het minste. Ze doen ook niet allemaal hetzelfde even lang: thuiswonende kinderen besteden naar verhouding meer tijd aan sport, mensen zonder kinderen ouder dan 40 jaar besteden meer tijd aan liefhebberijen. Alleenstaanden van 40 jaar of jonger gaan relatief veel eropuit, maar besteden weinig tijd aan liefhebberijen. Ook ouders met een baby of peuter besteden weinig tijd aan liefhebberijen, aan eropuit gaan komen zij eveneens beperkt toe. Binnen de categorie eropuit gaan, laten verschillende gezinssituaties verschillende ontwikkelingen zien. Zo hebben vrijwel alle gezinsvormen meer tijd doorgebracht in horecagelegenheden of op feestjes, maar namen alleen ouders met kinderen tussen 0 en 3 jaar meer tijd voor uitstapjes (niet in de tabel). Cultuurbezoek heeft meer aandacht gekregen van ouders met kinderen tussen 4 en 11 jaar (niet in de tabel).

Hoger opgeleiden besteden minder tijd aan recreatieve activiteiten en ontspannen dan middelbaar opgeleiden, en die weer minder dan lager opgeleiden. Wel zijn alle opleidingsgroepen meer tijd gaan besteden aan eropuit gaan, bij de lager opgeleiden heeft dit de afname in tijdsbesteding aan liefhebberijen gecompenseerd. Hoger opgeleiden zijn daarnaast meer tijd gaan besteden aan sport en minder aan uitrusten. Overigens zijn er geen verschillen te zien in tijdsbesteding aan eropuit gaan en sporten naar opleidingsniveau (vgl. Verbeek en De Haan 2011; Breedveld 2006), maar wel bij de tijdsbesteding aan liefhebberijen en uitrusten. Dit laatste blijven lager opgeleiden meer doen dan middelbaar of hoger opgeleiden.

Tabel 5.3

Tijd besteed aan recreatieve activiteiten en ontspanning, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	totaal		eropuit gaan		sport-deelname		liefhebberij		uitrusten	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
totaal	13,3	13,5	3,8	5,0	1,4	1,7	5,6	5,2	2,5	1,7
geslacht										
mannen	14,6	14,5	4,1	5,2	1,5	2,2	6,6	5,8	2,5	1,4
vrouwen	12,1	12,5	3,5	4,8	1,3	1,2	4,8	4,6	2,6	1,9
		*				*		*		*
huishoudenssamenstelling										
thuiswonend kind	14,1	14,4	4,7	6,0	2,5	3,1	5,1	3,7	1,8	1,5
alleen zonder kind(eren)	10,0	10,9	4,5	5,5	1,3	1,9	2,6	2,4	1,6	1,1
(≤ 40 jaar)										
paar zonder kind(eren)	13,5	12,9	4,2	5,9	1,4	1,6	5,8	4,6	2,1	0,8
(≤ 40 jaar)										
ouder, jongste kind 0-3 jaar	8,8	9,3	2,7	4,5	1,1	1,5	3,4	2,6	1,6	0,8
ouder, jongste kind 4-11 jaar	11,2	11,6	3,2	4,7	1,3	1,6	4,8	4,0	2,0	1,3
ouder, jongste kind 12-17 jaar	13,4	11,5	3,4	4,4	1,5	1,3	5,4	4,4	3,0	1,4
alleen zonder kind(eren) ^a	14,3	14,5	3,4	4,2	,8	1,1	5,8	6,1	4,2	3,0
(> 40 jaar)										
paar zonder kind(eren) ^a	15,6	15,7	4,1	4,9	1,1	1,3	7,6	7,5	2,9	1,9
(> 40 jaar)										
		*				*		*		*
opleidingsniveau										
laag	15,0	14,5	3,2	4,6	1,2	1,3	7,2	5,9	3,4	2,7
middelbaar	13,0	13,4	4,0	4,9	1,4	1,6	5,2	5,4	2,4	1,6
hoog	12,0	12,9	4,1	5,4	1,4	2,0	4,6	4,4	1,8	1,0
		*						*		*

a Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil binnen categorie significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

5.3 Duur van de activiteit en moment op de dag, in de week en in het seizoen

Hoe lang duurt een gemiddeld bezoek aan een culturele instelling? En hoelang is een sporter per keer actief? In tabel 5.4 wordt niet de tijd van de Nederlander centraal gesteld, maar de gemiddelde tijdsduur van de activiteiten.⁴ Een recreatieve activiteit duurt in 2011 gemiddeld 1,8 uur. Hierbij is, net als in de rest van het hoofdstuk, de reistijd niet meegenomen (zie voor de vrijetijds mobiliteit hoofdstuk 7). De gemiddelde duur van de activiteiten is weinig veranderd. Wel bestaan er verschillen tussen de activiteiten

onderling. Zo duren uitgaansactiviteiten gemiddeld langer dan sportdeelname of overige liefhebberijen. Bezoek aan horeca/feestjes en cultuurbezoek neemt gemiddeld 2,5 uur per bezoek in beslag. Uitstapjes duren gemiddeld 1,8 uur per keer, maar dit betreft een grote diversiteit aan activiteiten. Zo duurt een bezoek aan een dierentuin of pretpark met ruim 3 uur gemiddeld langer dan een wandeling of fietstocht (circa 1,5 uur). Aan sportbeoefening is men gemiddeld 1,6 uur kwijt. De overige liefhebberijen nemen gemiddeld 1,4 uur per keer in beslag, waarbij hobby's, spelletjes en amateurkunst gemiddeld per keer iets langer worden gedaan dan klussen, tuinieren en dieren verzorgen.

Tabel 5.4

Duur van een activiteit^a, recreatieve activiteiten van deelnemers 12 jaar en ouder, 2006-2011
(in uren en per activiteit)

	2006	2011
totaal	1,5	1,8
eropuit gaan	1,9	2,2
horeca /feesten	2,2	2,5
uitstapjes	1,5	1,8
cultuurbezoek	2,1	2,4
sportdeelname	1,5	1,6
overige liefhebberijen	1,3	1,4
hobby en spel	1,3	1,5
klussen, tuinieren, dieren verzorgen	1,2	1,3
amateurkunst	1,5	1,6

a Activiteiten die door een pauze van maximaal een half uur zijn onderbroken worden beschouwd als dezelfde activiteit (pauzetijd niet meegeteld in de duur).

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

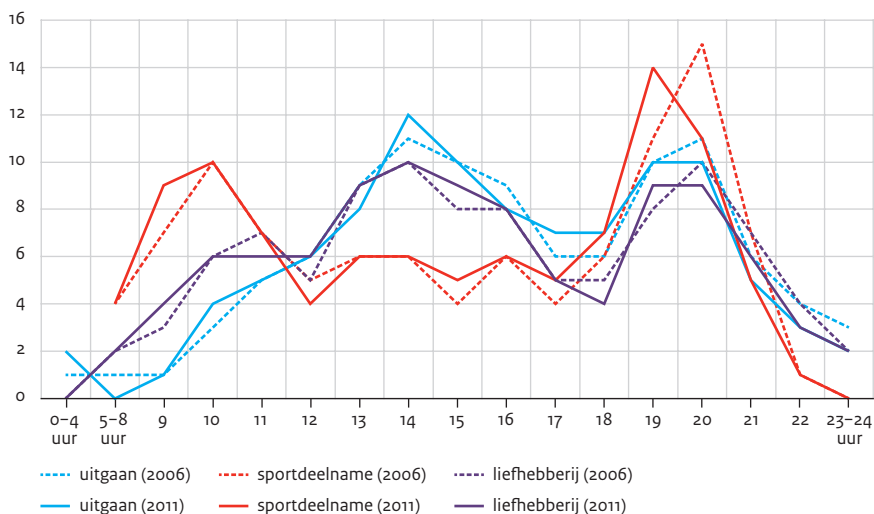
Recreatieve activiteiten kennen hun eigen ritme op een dag, gedurende de week en over het jaar bezien, waarbij weinig verschil is waar te nemen tussen 2006 en 2011 (figuur 5.1; zie figuur 2.9 voor de verdeling over de dag van vrije tijd als geheel). Sportbeoefening kent twee pieken: 's ochtends tussen 8.30 uur en 11.30 uur (26% van het totaal) en 's avonds tussen 18.30 uur en 21.30 uur (25% van het totaal). In 2006 lag het accent wat sterker op de (vroeg)e avonduren en wat minder op de ochtend. Van oudsher sporten mensen in het weekend vaker 's ochtends en doordeweeks in de vroege avond, al lijkt hier enige beweging te zitten richting de ochtend (Knol et al. 2008).

Eropuit gaan komt wat later op de dag op gang en kent pieken in de middag en in de avond. Uitstapjes zoals recreatief wandelen of een bezoek aan de dierentuin ondernemen mensen vooral midden op de dag: twee derde start tussen 10.30 uur en 16.30 uur. Cultuurbezoek (niet in figuur) vindt zowel 's middags als 's avonds plaats: tussen 12.30 uur en 15.30 uur (23% van het totaal) en in de avond (tussen 18.30 uur en 20.30 uur 35% van het totaal). Overdag zal het accent op zaken als museumbezoek liggen en in

de avond op het bezoek van voorstellingen. Bezoek van horeca en feestjes kent een gelijkmatiger verloop en vindt grofweg plaats tussen 13.30 uur en 22.30 uur. In overige liefhebberijen steken mensen ook vooral in de middag en in de avonduren tijd, veelal onderbroken door het avondeten (zie hoofdstuk 2). Ook hier is er verband tussen het moment van de dag en het type activiteit. Klussen, tuinieren en dieren verzorgen doet men vooral 's ochtends en 's middags. 70% van deze werkzaamheden vindt plaats tussen 8.30 uur en 16.30 uur. Hobby's en spelletjes en amateurkunst vinden daarentegen vaker in de avonduren plaats. Amateurkunst kent een nog grotere piek in de avond dan sportdeelname: 40% van de kunstbeoefening vindt plaats tussen 18.30 uur en 22.30 uur.

Figuur 5.1

Tijdstippen waarop recreatieve activiteiten starten, alle activiteiten van deelnemers 12 jaar en ouder (in procenten per dag en over een hele week)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Recreatieve activiteiten vinden niet alleen op verschillende tijdstippen van de dag plaats, maar variëren ook over de dagen van de week (tabel 5.5). Het grootste deel van de recreatieve vrijetijdsbesteding vindt logischerwijs plaats in het weekend (48%) als de meeste mensen vrije tijd hebben (zie ook hoofdstuk 2). Hierbij is er geen verschil tussen 2006 en 2011.

Vooral eropuit gaan is een weekendactiviteit (59%). Wanneer men toch op een doordeweekse dag eropuit gaat, zijn het overdag vooral uitstapjes (32% in 2011), 's avonds gaat het vaker om bezoek aan horeca/feesten en cultuurbezoek (vgl. figuur 5.1).

Sportdeelname kent een gelijke verdeling over doordeweekse dagen, avonden en weekenddagen. Sport is vaak een geagendeerde activiteit, zeker als sportbeoefening in verenigingsverband of in een vaste groep plaatsvindt. Op de langere termijn lijkt sport steeds

meer een activiteit te worden die overdag op doordeweekse dagen plaatsvindt in plaats van in de avonden (niet in tabel). Flexibelere arbeidstijden en een groeiende sportdeelname onder gepensioneerden zijn daarvoor een verklaring (Knol et al. 2008). Overige liefhebberijen, zoals hobby's of klussen vinden vaker door de week overdag plaats en relatief minder in het weekend. Bij de afzonderlijke activiteiten ligt dit voor amateurkunst anders, die wordt wel vaker op een doordeweekse avond beoefend (vgl. figuur 5.1). Hobby en spel wordt vooral in het weekend gedaan, terwijl de activiteit klussen, tuinieren en dieren verzorgen zowel doordeweeks overdag als in het weekend plaatsvindt.

Tabel 5.5

Verdeling van recreatieve activiteiten over een week, alle activiteiten van deelnemers 12 jaar en ouder, 2006-2011 (gebaseerd op het tijdstip van aanvang en aandeel in procenten)

	door de week, overdag ^a	2006 door de week avond/ nacht ^b	weekend ^c	door de week, overdag ^a	2011 door de week avond/ nacht ^b	weekend ^c
totaal	31	23	46	32	20	48
eropuit gaan	25	17	58	27	14	59
horeca/feesten	22	19	58	24	15	60
uitstapjes	27	14	59	32	9	58
cultuurbezoek	24	21	55	17	23	60
sportdeelname	32	36	31	35	35	30
overige liefhebberijen	35	25	39	38	21	41
hobby en spel	30	32	39	27	26	46
klussen, tuinieren, dieren verzorgen	42	15	43	46	13	40
amateurkunst	32	40	28	32	36	32

a Door de week overdag is maandag t/m vrijdag 7:00-18:00 uur.

b Door de week avond/nacht is zondag t/m donderdag 18:00-7:00 uur.

c Het weekend loopt van vrijdag 18:00 uur tot zondag 18:00 uur.

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Nu het tijdsbestedingsonderzoek continu gedurende een heel jaar is uitgevoerd, is het mogelijk uitspraken te doen over tijdsbesteding aan recreatieve activiteiten in verschillende seizoenen. Weersinvloeden en verschillen in aanbod gedurende het jaar zullen immers hun weerslag hebben op de tijdsbesteding. Zoals verwacht besteden in de lente en de zomer Nederlanders de meeste tijd aan recreatieve activiteiten (tabel 5.6), vooral aan eropuit gaan en overige liefhebberijen. Sportdeelname daarentegen kent juist in de zomer een dip qua tijdsbesteding. In die periode organiseren sportverenigingen geen activiteiten en een derde van de sporters is actief in een sportvereniging (Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012).

Tabel 5.6

Tijd besteed aan recreatieve activiteiten per week naar seizoen, bevolking 12 jaar en ouder, 2011
(in uren per week)

	lente	zomer	herfst	winter
totaal	12,9	12,8	11,1	10,2
eropuit gaan	5,5	5,7	4,7	4,0
sportdeelname	1,9	1,4	1,7	1,7
overige liefhebberijen	5,5	5,7	4,8	4,5

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Regen of zon kan de deelname aan recreatieve activiteiten beïnvloeden en is vooral voor horeca- en pretparkondernemers een bron van zorg of blijdschap (Snel 2011). Apps zoals buienradar op de mobiele telefoon geeft steeds meer mensen de mogelijkheid te beslissen op welk moment naar buiten te gaan. Vooral op korte termijn geplande activiteiten, zoals een bezoek aan het strand of een wandel- of fietstocht zullen hiervan gevolgen ondervinden. Reeds langer geleden geagendeerde activiteiten, zoals een theatervoorstelling, zullen naar verwachting minder hinder ondervinden van een natte of juist zeer warme dag. Om de relatie met het weer nauwkeuriger in beeld te brengen, zijn de tijdsbestedingsdata gekoppeld aan KNMI-gegevens over de neerslag op een dag.⁵ Tabel 5.7 laat de deelnamepercentages zien verdeeld over de hoeveelheid neerslag op die dag. Ter vergelijking met de hoeveelheid neerslag in het algemeen, is als referentie de waarneming van de hoeveelheid neerslag in De Bilt opgenomen: 68% van de dagen valt er minder dan 1 millimeter neerslag, 19% van de dagen 1-5 millimeter en slechts 13% van de dagen is de neerslag 5 millimeter of meer.

Uitstapjes en cultuurbezoek worden wat vaker ondernomen als het droog is (72%). Veelal vinden dit soort activiteiten binnen plaats en heeft men alleen bij het reizen eventueel last van het weer. Het bezoek aan horeca of feesten ondergaat geen duidelijke invloed van de hoeveelheid regen die valt. Ook deze activiteiten vinden meestal binnen plaats. Het bezoek aan het terras van een café heeft uiteraard wel te lijden van slecht weer, maar een deel van dit soort bezoek zal bij slecht weer binnen plaatsvinden. Hobby's en spelletjes vinden vaak thuis plaats en kunnen juist een alternatief zijn als het regent. Dit vinden we dan ook terug in de resultaten, deze activiteiten kennen een toename op relatief natte dagen (34%).

In het algemeen is de invloed van regen op het gedrag gering. Hoewel bijna driekwart van de recreatieve activiteiten buitenshuis plaatsvindt, heeft slechts de helft daarvan daadwerkelijk buiten plaatsgevonden. Activiteiten buiten vinden vaker bij droog weer plaats (72%, niet in de tabel), dan activiteiten die thuis plaatsvinden (en binnen, 66%). Bij activiteiten waarvoor men naar buiten moet, maar die over het algemeen binnen plaatsvinden, gebeurt dit bij 68% van de activiteiten op droge dagen.

Tabel 5.7

Dagen met neerslag per uithuizige activiteit, alle activiteiten van deelnemers 12 jaar en ouder, 2011 (in procenten)^a

	<1 mm	1 tot 5 mm	≥5 mm
waarneming referentie ^a	68	19	13
totaal	70	18	12
eropuit gaan	70	18	12
horeca/feesten	68	19	13
uitstapjes	72	17	11
cultuurbezoek	72	17	11
sportdeelname	71	18	11
overig liefhebberijen	69	18	13
hobby en spel	66	19	15
klussen, tuinieren, dierenverzorging	71	17	12
amateurkunst	69	18	14

a Zie voor een toelichting noot 5.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

5.4 Het sociale karakter van recreatieve activiteiten

Samen met anderen of juist alleen; recreatieve activiteiten bieden door hun karakter (deels) vrijheid om te bepalen met wie een activiteit ondernomen wordt. Jaren werd gedacht dat toenemende individualisering van de maatschappij ertoe zou leiden dat mensen minder vaak samen met anderen activiteiten ondernemen (SCP 1994). Dit idee staat steeds meer ter discussie. Het lijkt erop dat mensen toch deel uit blijven maken van groepen, al is de samenstelling van die groepen minder geïnstitutionaliseerd (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Kleine, lichte, flexibele gemeenschappen zijn de laatste decennia een belangrijke vorm van sociaal leven geworden (Van den Berg et al. 2011, zie ook hoofdstuk 6). Analyses op basis van vragenlijsten uit het tijdsbestedingsonderzoek tussen 1975 en 2005 (Van Ingen en Dekker 2011) bevestigen dat er in die periode geen afname te zien is in de sociale betrokkenheid bij recreatieve activiteiten. De deelname aan activiteiten in verenigingsverband blijft gelijk, terwijl de deelname aan activiteiten in zelfgeorganiseerde informele groepen toeneemt (Van Ingen en Dekker 2011). Hoewel sommige, in principe individuele activiteiten, zoals hardlopen of wielrennen, sinds 2000 aan populariteit hebben gewonnen (Kamphuis en Van den Dool 2008), blijkt dat veel mensen ook voor dit soort activiteiten een groep opzoeken om te trainen of tijdens evenementen mee samen te lopen (Van Bottenburg en Hover 2009).

Vanaf 2006 is mensen gevraagd in hun tijdsbestedingsdagboek te noteren, wie bij een activiteit aanwezig waren. Onderscheid wordt gemaakt tussen alleen iets doen, met huisgenoten (partner, kind(eren), met andere personen die men kent, of met een combinatie

van beide. In tabel 5.8 staan deze gegevens gepresenteerd voor 2011. De ene activiteit is socialer van karakter dan de andere. Met name het eropuit gaan is een sociale activiteit; slechts 13% van de bezoeken aan het café, de bioscoop of het museum onderneemt men alleen. Daarbinnen bezoekt men horecagelegenheden, feestjes en culturele voorzieningen het minst alleen (niet in de tabel). Zowel met huisgenoten (34%) als met kennissen (36%) gaat men ongeveer even vaak op pad.

Sporten kent enerzijds een sociale kant: 43% van de sportactiviteiten doet men samen met kennissen. Niet bekend is of men elkaar treft in verenigingsverband of in een meer informele samenstelling; denk daarbij aan met een vriendin naar de sportschool gaan of met een groep afspreken om te gaan wielrennen. Anderzijds is sport ook een solitaire activiteit: 36% van de sportactiviteiten wordt alleen gedaan, het gaat dan met name om sporten als hardlopen, fietsen of zwemmen.

De overige liefhebberijen zijn het vaakst solitair van karakter: 56% van die activiteiten doet men alleen. Dit geldt vooral voor klussen, tuinieren en dieren verzorgen (niet in de tabel). Huisgenoten worden betrokken bij hobby's en spelletjes, kennissen vormen de kring voor beoefening van amateurkunst (niet in de tabel).

Tabel 5.8

Gezelschap per recreatieve activiteit, alle activiteitsmomenten van deelnemers 12 jaar en ouder die ondernomen zijn met hetzelfde gezelschap, 2011 (in procenten van alle activiteiten)

	totaal	eropuit gaan	sportdeelname	overige liefhebberijen
alleen	34	13	36	56
met huisgenoten ^a	28	34	14	26
met kennissen	28	36	43	13
met huisgenoten en kennissen	11	17	6	5

a Partner, ouder, kind tot 9 jaar en overige huisgenoten samengenomen.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

5.5 Meer vitale ouderen: meer tijd voor actieve recreatie?

Nederlanders worden gemiddeld ouder en het aandeel 65-plussers in de samenleving neemt toe. In 2011 is 16% van de Nederlanders 65 jaar of ouder, de verwachting is dat in 2030 24% van de bevolking tot deze leeftijdscategorie behoort (CBS StatLine 2013). Deze groei komt door demografische ontwikkelingen zoals de vergrijzing (meer ouderen met bovendien een langere levensduur) en de ontgroening van de samenleving. De gemiddelde leeftijd waarop mannen overlijden is in de periode 1975-2011 verschoven van 69 naar 74 jaar. Voor vrouwen is die gemiddelde leeftijd opgeschoven van 73 naar 80 jaar. Binnen de extra levensjaren is men steeds langer gezond: 65-jarige mannen hebben anno 2011 nog 10,9 gezonde jaren voor zich. Bij vrouwen zijn dit 11,3 jaren (CBS StatLine 2013). Die jaren vormen een periode waarin nog veel recreatieve activiteiten ondernomen kunnen worden en waarin mensen niet meer gebonden zijn aan de verplichtingen van

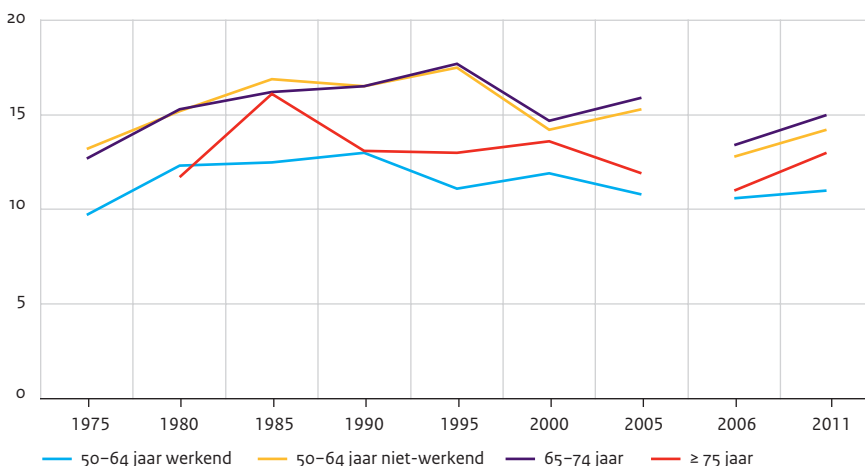
het arbeidzame leven. Daarnaast hebben de ouderen van nu meer te besteden dan de 65-plussers van 30 jaar geleden (Soede 2012) en zijn ze gemiddeld hoger opgeleid, zelfbewuster en zelfredzamer dan voorheen (Van der Maat en Van der Zwet 2009). Ouderen in deze zogenaamde derde leeftijd of levensfase (Laslett 1989), vanaf de pensioenering tot de periode dat de gezondheid achteruitgaat, hebben grote vrijheid hun leven naar eigen inzicht in te delen (Van der Maat en Van der Zwet 2009). Na de derde leeftijd treedt een kwetsbare periode in. Gobbens et al. (2011: 48) omschrijven deze kwetsbaarheid als 'een proces van het opeenstapelen van lichamelijke, psychische en/of sociale tekorten in het functioneren dat de kans vergroot op negatieve gezondheidssuitkomsten (functiebeperkingen, opname, overlijden)'. Bij de zelfstandig wonende ouderen neemt het percentage kwetsbaren toe met de leeftijd: met 75 jaar is 38% van de ouderen kwetsbaar, met 80 jaar geldt dit voor 50%. Verder is de kwetsbare oudere vaker vrouw, alleenwonend en heeft een lagere sociaaleconomische status (Den Draak en Van Campen 2011).

Met de tijdsbestedingsdata kijken we in hoeverre de tijdsbesteding aan recreatieve activiteiten van verschillende groepen 50-plussers varieert. We maken daarbij onderscheid tussen werkende en niet-werkende 50-64-jarigen, 65-74-jarigen en 75-plussers (figuur 5.2). Zien we een ontwikkeling naar een actiever recreatief tijdsbestedingspatroon binnen deze groepen gedurende de laatste jaren? Dat blijkt niet zonder meer het geval. In 2006 besteden 65-74-jarigen nog wel meer tijd aan recreatieve activiteiten dan 75-plussers. In 2011 is dit verschil echter verdwenen en besteden beide groepen hier evenveel tijd aan. Vooral de sportdeelname en het eropuit gaan van de 75-plussers is in de periode 2006-2011 toegenomen, waardoor in 2011 op beide activiteiten geen verschil meer in de tijdsbesteding is te zien tussen 65-74-jarigen en de 75-plussers (niet in de figuur). Het lijkt erop dat 75-plussers actiever zijn geworden. De toekomst zal moeten uitwijzen of deze trend zich doorzet en de zelfstandig wonende 75-plussers even recreatief actief blijven als de 65-74 jarigen, of dat door de vergrijzing en de babyboomers die vanaf 2011 massaal met pensioen gaan, het beeld zal veranderen.

Ter vergelijking is ook de tijdsbesteding aan recreatieve activiteiten door mensen tussen de 50 en 64 jaar in de figuur opgenomen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de werkenden en niet-werkenden. De 50-64-jarigen die niet (meer) werkzaam zijn, besteden evenveel tijd aan recreatieve activiteiten als de 65-74-jarigen. Deze groepen komen overeen in zowel de totale tijd die ze aan recreatie besteden, als de afzonderlijke gebieden van eropuit gaan, sporten en liefhebberijen (niet in de figuur). 50-64-jarigen die nog wel werkzaam zijn besteden veel minder tijd aan recreatieve activiteiten. Dit komt vooral doordat ze minder tijd vrij maken voor liefhebberijen. Aan eropuit gaan en sporten besteden zij evenveel tijd als leeftijdsgenoten die niet meer werken. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat zij veel meer tijd kwijt zijn aan verplichtingen van werk en huishouden (werkende 50-64 jarigen besteden in 2006 47 uur aan verplichtingen, niet-werkende 50-64-jarigen 30 uur; in 2011 gaat het om resp. 47 en 26 uur).

Figuur 5.2

Tijd besteed aan recreatieve activiteiten naar leeftijdsgroepen, 1975-2005 en 2006-2011
(in uren per week)^a

- a Significante verschillen binnen het jaar: in 2006 besteden 65-74-jarigen meer tijd aan recreatieve activiteiten dan 75-plussers, in 2011 is dit verschil verdwenen; in zowel 2006 als 2011 besteden niet-werkende 50-64-jarigen meer tijd aan recreatie dan werkende 50-64-jarigen. Binnen de leeftijdsgroepen: geen significante verschillen tussen beide meetjaren.

Bron: SCP (TBO '75-'05, TBO '06); SCP en CBS (TBO '11)

5.6 Conclusies

Vrijwel iedereen neemt deel aan een of meerdere recreatieve activiteiten. In 2011 wordt in een week gemiddeld 13,5 uur hiervoor vrijgemaakt. Tussen 2006 en 2011 is dit niet veranderd, wel zijn er verschuivingen te zien in de tijdsbesteding aan de verschillende activiteiten die onder recreatie zijn geschaard. Aan eropuit gaan en sport is men meer tijd gaan besteden, aan overige liefhebberijen (zoals hobby's, tuinieren, dieren verzorgen of amateurkunst) en uitrusten minder. Ook in de deelnamecijfers zijn verschuivingen te zien. Het aandeel mensen dat eropuit gaat in de dagboekweek neemt tussen 2006 en 2011 toe, de sportdeelname blijft gelijk en de deelname aan liefhebberijen en uitrusten neemt af.

De mate van deze ontwikkelingen verschilt tussen groepen. De hele bevolking is er bijvoorbeeld meer op uit gegaan, maar ouders met kinderen tussen 0 en 11 jaar nog wat meer. Liefhebberijen krijgen vooral minder aandacht van mannen, thuiswonende kinderen en laagopgeleiden. De sportdeelname neemt vooral toe bij mannen en hoger opgeleiden. Uitrusten doen de mannen daarentegen minder, evenals paren zonder kinderen en mensen met kinderen. Ook middelbaar en hoger opgeleiden rusten minder lang.

Naast verschillende persoonsgebonden aspecten hebben ook andere factoren een verband met de tijd die besteed wordt aan recreatieve activiteiten. Zo speelt de directe omgeving in meer of mindere mate een rol in het gezamenlijk iets ondernemen: eropuit gaan gebeurt vaker met familie of vrienden, terwijl liefhebberijen juist meer alleen worden uitgeoefend. Factoren als seizoen en neerslag hebben beperkt invloed; in de lente en de zomer besteedt men meer tijd aan recreatie, terwijl regen alleen maar iets meer tijd voor spelletjes tot gevolg heeft.

Verschuivingen tussen de populariteit van de activiteiten hebben eveneens effect op de ontwikkelingen. Dit lijkt het geval te zijn bij de afgenomen tijdsbesteding en deelname aan hobby's en spelletjes door de komst van digitale mogelijkheden op dit terrein (online gaming, offline spelcomputers, zie ook noot 3 en hoofdstuk 4). De digitalisering kan tevens andere liefhebberijen beïnvloeden, zoals het volgen van een online cursus voor kunstbeoefening (Van den Broek 2010). Relaties zijn niet een-op-een vast te stellen, maar een verband lijkt logisch.

Een externe factor die in de periode 2006-2011 invloed kan hebben is de economische crisis sinds 2008. Er zouden minder uithuizige activiteiten kunnen zijn omdat deze vaak geld kosten. Het effect lijkt echter beperkt: de gemiddelde tijdsbesteding en deelname aan recreatieve activiteiten is toegenomen. Er zijn genoeg uitstapjes die weinig geld kosten, zoals wandelen of fietsen, en deze activiteiten maken dan ook een belangrijk deel uit van de uitstapjes die mensen ondernemen. De crisis lijkt wel door te werken in de tijdsbesteding aan horeca, feestjes en etentjes. Daar laten de analyses zien dat mensen meer bij elkaar zijn gaan eten en in mindere mate naar restaurants zijn gegaan.

Noten

- 1 Uitrusten en ontspannen is alleen in de tweede paragraaf meegenomen. In de paragrafen daarna wordt het niet besproken, omdat het een minder actieve vorm van recreëren is.
- 2 Een verklaring voor de tijdelijke terugval in 2006 is niet gevonden. Wellicht is een onderzoekstechnisch aspect verantwoordelijk, zoals de andere soort steekproef die voor 2006 is gebruikt.
- 3 Hier ligt deels een methodologische verandering aan ten grondslag: in 2006 was er een categorie 'hobby's ongespecificeerd' waaronder waarschijnlijk veel computeractiviteiten geplaatst zijn, maar dit is niet te herleiden. In 2011 heet deze zelfde categorie 'computer ongespecificeerd' en is de inhoud dus wel duidelijk benoemd. Om die reden is de keuze gemaakt de hieraan bestede tijd niet bij hobby's en spelletjes mee te nemen, maar bij computergebruik (zie hoofdstuk 4).
- 4 Activiteiten die door een pauze van maximaal een half uur zijn onderbroken worden beschouwd als dezelfde activiteit (pauzetijd is niet meegeteld in de duur). Dit is relevant voor bijvoorbeeld sportwedstrijden en culturele voorstellingen met pauzes.
- 5 Het KNMI in De Bilt meet de hoeveelheid neerslag via 33 weerstations. Omdat het weer per regio kan verschillen, hebben we de respondent gekoppeld aan een van de 33 weerstations waar zij het dichtst bij wonen. Ter referentie wordt het weerbeeld van De Bilt weergegeven.

6 Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar

Pepijn van Houwelingen en Joep de Hart

6.1 Vormen van maatschappelijke participatie

Dit hoofdstuk gaat over slechts enkele uren van de in totaal 168 uur die een week rijk is. De moderne Nederlander besteedt namelijk gemiddeld iets meer dan 2 uur per week aan vrijwilligerswerk, informele zorg en religieuze praktisering bij elkaar. In dit hoofdstuk vallen deze uiteenlopende activiteiten gezamenlijk onder de noemer maatschappelijke participatie. Men kan zich voorstellen dat onze voorouders voor dit soort zaken meer tijd hadden. Immers: de tijd gaat tegenwoordig snel, gebruik haar wel. En dus worden deadlines en een tijdsplanning gehanteerd, tijdsdruk en tijdsstress ervaren, waartegen dan weer onthaasting als remedie wordt aanbevolen. Ook maatschappelijke participatie zal zich altijd tot op zekere hoogte moeten voegen naar het regime van de tijd. Tegelijk wordt er juist op dit terrein meer inzet van Nederlanders verwacht. De overheid kiest voor de ‘activerende verzorgingsstaat’: burgers worden aangespoord om een actievere bijdrage te leveren aan zorg en welzijn (WRR 2006; Verhoeven et al. 2013). In dat kader wordt ook gesproken over de wens van de overheid dat mensen zich steeds meer gaan gedragen als ‘affectieve burger’: mensen die betrokken zijn en bereid voor elkaar te zorgen (Verhoeven et al. 2013; De Boer en De Klerk 2013). Zo wil de overheid dat mensen vaker voor elkaar zorgen in plaats van een beroep te doen op collectieve zorgvoorzieningen. Op deze gedachte is bijvoorbeeld de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) gebaseerd. Ook via andere beleidsmaatregelen, zoals de decentralisatie van de AWBZ en andere zorgtaken naar de gemeente, hoopt het rijk te bewerkstelligen dat Nederlanders als familie, vrienden en burens eerst elkaar proberen te helpen voordat naar de overheid wordt gekeken (TK 2004/2005). In de meest recente Kamerbrief over de hervorming van de langdurige zorg staat dat het kabinet toe wil naar de situatie waarin de rol van de overheid groter wordt naarmate mensen meer zorg nodig hebben, minder inkomen hebben en hun sociale netwerk minder kan opvangen (TK 2012/2013C).

Vanuit het beleid wordt dus ingezet op meer eigen verantwoordelijkheid op het gebied van vrijwillige inzet, zorg en informele ondersteuning. Zien we dit ook terug in de cijfers? Zetten Nederlanders zich vaker vrijwillig in? Zijn Nederlanders de afgelopen jaren meer voor elkaar gaan zorgen? Tijdsbestedingsgegevens kunnen meer licht werpen op de plaats en inbedding van maatschappelijke participatie in het dagelijks leven. Het leeuwendeel van het onderzoek naar maatschappelijke participatie is gebaseerd op survey onderzoek. Tijdsbestedingsgegevens vormen hierop een belangrijke aanvulling. Ze leveren een betrouwbaardere inschatting van de tijdsinvestering die met (vooral regelmatige) participatie gemoeid is en brengen bijvoorbeeld factoren als de opeenstapeling van dagelijkse verplichtingen in beeld. Bovendien maken ze plaatsing van de participatie binnen het patroon van dagelijkse bezigheden mogelijk (en de concurrentie met andere activiteiten).

Dit hoofdstuk begint met een schets van de (ontwikkelingen in) de tijdsbesteding aan maatschappelijke participatie in het algemeen en van achtereenvolgens vrijwilligerswerk, informele ondersteuning en religieuze praktisering in het bijzonder. In de eerste plaats trekken we de lijn door van eerdere publicaties en maken we de balans op over deelname aan vrijwilligerswerk, recente veranderingen daarin en verschillen in dat opzicht tussen bevolkingsgroepen. Dat gebeurt aan de hand van zowel de vragenlijstgegevens (vrijwilligerswerk gedurende een jaar) als de uitkomsten van de dagboeken (dagboekweek). Tevens is er aandacht voor de sectoren waarin mensen als vrijwilliger actief zijn. Ook hierin doen zich mogelijk verschuivingen voor. Daarna verschuift de focus naar de vrijwillige inzet van groepen in de samenleving. Zijn er weinig jongeren die vrijwilligerswerk verrichten? Is het aandeel ouderen dat vrijwilligerswerk verricht gestegen? En hoe zit dat met verschillen tussen werkenden en niet-werkenden (de laatste groep heeft immers meer tijd tot zijn beschikking)? Vervolgens gaat de aandacht uit naar informele ondersteuning en religieuze praktisering. Wie verlenen er vooral informele ondersteuning? En klopt het beeld dat ouderen meer tijd kwijt zijn aan religieuze participatie dan jongeren? Ten slotte wordt nagegaan in hoeverre maatschappelijke participatie concurrentie ondervindt van andere vormen van tijdsbesteding. Dit gebeurt door te kijken in hoeverre er sprake is van concurrentie met andere vormen van tijdsbesteding zoals arbeid, onderwijs en een aantal media-activiteiten zoals radio luisteren en televisiekijken.

Tot slot gaan we in op een bijzondere vorm van participatie en wel op de deelname aan informele groepen. Daarbij gaat het om mensen die samen activiteiten ondernemen op basis van een eigen initiatief of zelforganisatie, zonder dat er direct een (lidmaatschap van een) vereniging bij komt kijken. Het idee van zichzelf organiserende burgers past bij het idee van individualisering en zelfredzaamheid, en daarmee bij het beeld van een moderne burger die het zelf wel regelt. Om een beeld te krijgen van de omvang en betekenis van dit soort informele groepen, is aan mensen gevraagd of zij van een dergelijk verband deel uitmaken (zoals een leesclub, een kookclub of een hobbygroep buiten organisaties om), hoe vaak men bij elkaar komt en wat de groep voor hen betekent. Vervolgens ligt de focus op de kenmerken van mensen in dergelijke informele verbanden, zoals hun leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, maar ook wat betreft hun overige tijdsbesteding (betaald werk, vrijwilligerswerk) en maatschappelijke participatie buiten de informele groep (zijn zij vaker of juist minder vaak lid van verenigingen?).

6.2 Maatschappelijke participatie door de tijd heen

Nederlanders hebben de afgelopen decennia in totaal gemiddeld ongeveer 2 uur per week besteed aan de diverse vormen van maatschappelijke participatie die in dit hoofdstuk zullen worden onderscheiden, namelijk vrijwilligerswerk, informele hulp (hieronder valt in dit rapport uitsluitend de hulp aan personen in andere huishoudens) en religieuze praktisering.

Tabel 6.1

Tijd besteed aan maatschappelijke participatie, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)^a

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	Index
totaal	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	1,8	2,0	2,3	112
vrijwilligerswerk	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9	0,7	0,6	0,7	0,8	123
informele hulp aan personen (familieleden) in andere huishoudens ^b	0,8	0,7	1,0	0,8	1,0	0,8	0,8	0,9	1,0	108
religieuze praktisering ^c	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	101

a Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie hoofdstuk 1 en Kamphuis et al. 2009.

b Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend geven.

c Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

De hoeveelheid tijd die Nederlanders gemiddeld per week aan vrijwilligerswerk besteden is de afgelopen decennia redelijk constant gebleven: een klein uur per week. Aan informele hulp voor personen in andere huishoudens waren Nederlanders in 2011 gemiddeld een uur per week kwijt. Wat minder tijd, maar eveneens constant in omvang, is gereserveerd voor religieuze praktisering, zoals bidden of naar de kerk gaan: een klein half uur per week. Tussen 2006 en 2011 deden zich noch in het totaal van de maatschappelijke participatie noch op onderdelen daarvan op hoofdlijnen noemenswaardige verschuivingen voor.

6.3 Deelname aan vrijwilligerswerk: het beeld gebaseerd op de vragenlijsten

Doorgaans wordt op basis van vragenlijsten vastgesteld hoeveel procent van de Nederlandse bevolking vrijwilligerswerk verricht. Ook in het tijdsbestedingsonderzoek is op deze wijze gevraagd of men als vrijwilliger actief is.¹ Deze resultaten vermelden we eerst (tabel 6.2), omdat zij de beste mogelijkheden bieden voor vergelijkingen met ander bronnen. Daarna volgt vergelijking en duiding met het beeld dat ontstaat op basis van de tijdsbestedingsgegevens.

Tabel 6.2

Deelname aan vrijwilligerswerk (naar sector), bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011^a

	2006	2011
vrijwilligerswerk totaal	35	40
voor jeugd- en buurthuiswerk of als leider van de scouting	5	4
op school zoals hulp op school, oudercommissie, schoolbestuur, werken in de bibliotheek of als leesmoeder of leesvader?	7	8
in de verzorging of verpleging, zoals bejaardenzorg, kinderopvang, zieken bezoeken, collecteren voor gezondheidsorganisaties, welzijnswerk in het ziekenhuis of assisteren bij stervensbegeleiding?	8	9
voor een sportvereniging, bijvoorbeeld in het bestuur of werken in kantine, organisatie, trainen of zaalbeheer?	11	14
voor hobby- of gezelligheidsverenigingen?	4	7
voor culturele verenigingen, zoals een muziek- of toneelvereniging of een tekenclub?	4	6
voor de kerk, moskee of een levensbeschouwelijke groepering zoals de kerkenraad, parochieraad, moskeevereniging, huisbezoek of het rondbrengen van blaadjes?	8	9
voor de vakbond of een bedrijfsorganisatie zoals de ondernemingsraad of personeelsvereniging?	3	2
voor een politieke partij of actiegroep?	3	2
op het gebied van sociale hulpverlening, rechtshulp, reclassering of slachtofferhulp?	3	2
op het gebied van wonen, woonomstandigheden of huurdersbelangen?	3	2
ten behoeve van de wijk of buurt?	6	7
voor organisaties op een ander gebied?	9	9

a De vraag is: Ik noem nu een aantal organisaties of verenigingen waarvoor men vrijwilligerswerk kan doen. Kunt u telkens aangeven of u in de afgelopen 12 maanden activiteiten heeft gedaan voor de betreffende organisaties of verenigingen?

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06), SCP en CBS (TBO'11)

Desgevraagd ligt het percentage vrijwilligers onder de bevolking van 12 jaar en ouder volgens de vragenlijst op 35%-40%. Het gaat hier om vrijwillige inzet gedurende een periode van (de afgelopen) twaalf maanden. Dit percentage komt aardig overeen met dat uit andere enquêtes (voor Nederlanders van 18 jaar en ouder). De POLS (Permanent onderzoek leefsituatie)-onderzoeken van het CBS laten voor de periode 1997-2008 een tamelijk stabiel percentage zien dat schommelt rond ruim 40%. Voor de periode 2004-2010 lag het percentage volgens het SCP-onderzoek *Culturele veranderingen in Nederland* nog iets hoger, namelijk rond de 45% (Van Houwelingen et al. 2011: 196). De verschillen worden waarschijnlijk veroorzaakt door verschillen in de vraagstelling (zie Dekker en De Hart 2010).

Tabel 6.3

Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011

	2006	2011
totaal participatie	35	40
geslacht		
vrouwen	35	38
mannen	35	42
		*
leeftijd		
12-19 jaar	23	18
20-34 jaar	31	36
35-49 jaar	38	44
50-64 jaar	40	43
≥ 65 jaar	36	46
		*
huishoudenssamenstelling		
thuiswonend kind	24	23
alleenstaand zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	40	41
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	27	32
ouder, jongste kind 0-3 jaar	30	41
ouder, jongste kind 4-11 jaar	47	53
ouder, jongste kind 12-17 jaar	34	37
alleenstaand zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	33	33
paar zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	40	51
		*
opleidingsniveau		
laag	33	28
middelbaar	33	42
hoog	39	47
		*
positie		
schoolgaand/studerend	21	16
werkend: voltijds ^b	33	41
werkend: deeltijds ^b	38	40
niet-werkzaam	39	41
		*

a Zonder kinderen of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Van alle sectoren telt die van de sportverenigingen de meeste vrijwilligers. Andere populaire terreinen voor vrijwilligers om zich in te zetten zijn het onderwijs, de zorg en godsdienstige organisaties. Net als het onderzoek *Culturele veranderingen* geeft het tijdsbestedingsonderzoek een lichte stijging van het percentage vrijwilligers te zien sinds 2006. Die komt vooral tot stand via een grotere animo voor inzet ten behoeve van recreatieve verenigingen (sport, hobby, cultuur).

Onder jongeren en laagopgeleiden zijn naar verhouding weinig vrijwilligers te vinden. Onder ouders van kinderen in de basisschoolleeftijd, ouderen en niet-werkenden is van het tegendeel sprake. Deze groepen verrichten verhoudingsgewijs vaak vrijwilligerswerk. De cijfers geven tevens een impressie van enkele veranderingen in het profiel van de vrijwilliger. Vergeleken met 2006 waren mannen, middelbaar en hoger opgeleiden, ouderen, Nederlanders in het 'lege nest' stadium van de gezinscyclus en voltijds werkenden duidelijk vaker actief in het vrijwilligerswerk.

6.4 Deelname aan vrijwilligerswerk: tijdsbestedingsgegevens

Op basis van de informatie uit de dagboeken – de tijdsbestedingsgegevens – komt een ander beeld naar voren (tabel 6.4). Het aandeel vrijwilligers ligt aanzienlijk lager en komt uit op zo'n 20%, ongeveer de helft van de meting volgens de vragenlijstmethode. Het invullen van het dagboek dwingt tot minder impulsieve antwoorden, maar wat zeker ook een rol zal spelen is dat het dagboek de participatie tijdens de onderzoeksweek meet, in plaats van participatie in het afgelopen jaar. Daardoor zullen veel incidentele vrijwilligers uit zicht verdwijnen; het beeld wordt sterker bepaald door hen die zich frequent, bijvoorbeeld iedere week, als vrijwilliger inzetten.

Op basis van de tijdsbesteding is wel meer te zeggen over de intensiteit van de vrijwillige inzet. In 2011 staken vrijwilligers gemiddeld ruim 4,5 uur per week in hun vrijwilligerswerk. Dat is een goed uur meer dan in 2006. Het percentage vrijwilligers is echter niet gestegen. Het lijkt erop dat een even groot aandeel vrijwilligers zich intensiever is gaan inzetten. Ook maakt het uit voor wat voor type organisatie men zich inzet: wie als vrijwilliger actief was binnen de sociale en culturele sector gebruikte daarvoor in doorsnee bijna twee maal zoveel tijd als vrijwilligers die op maatschappelijk-politiek gebied actief waren. De (licht) dalende tendens die op basis van de vragenlijstgegevens in tabel 6.2 viel waar te nemen voor het vrijwilligerswerk ten behoeve van politieke organisaties en belangengroepen, keert hier niet terug bij het percentage deelnemers. Dat is mogelijk wel het geval bij de tijd die men investeert in het vrijwilligerswerk. Dat laatste is een verschil met de sociale en culturele sector, waar minder vrijwilligers gemiddeld per persoon een duidelijk groter aantal uren zijn gaan steken in hun activiteiten.

Tabel 6.4

Tijd besteed aan vrijwilligerswerk naar sector, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in uren per week en in procenten)

	vrijwilligerswerk voor organisaties		w.v. politieke organisaties en belangengroepen ^a		w.v. sociale en culturele verenigingen ^b	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011
tijdsbesteding	0,7	0,8	0,2	0,2	0,5	0,6
participanten (%)	20	19	5	8	16	13
per week door deelnemers (in uren)	3,4	4,6	2,9	2,6	3,3	4,7

a Bijvoorbeeld milieuorganisaties, de kerk, politieke partijen en vakbonden.

b Bijvoorbeeld culturele verenigingen, sport- en hobbyverenigingen en scholen.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Zo'n 40% van de bevolking doet (volgens de vragenlijst van het tijdsbestedingsonderzoek, zie tabel 6.5) wel eens vrijwilligerswerk en dat is internationaal gezien een hoog percentage (o.a. Dekker en De Hart 2009: 20-21). Binnen het totale patroon van bezigheden – zo leert het dagboek – gaat het niet om een grote tijdinvestering. Vergeleken met het aantal uren dat Nederlanders in een doorsnee week gemiddeld besteden aan bijvoorbeeld persoonlijke verzorging, waaronder slapen (76 uur), betaalde arbeid (bijna 20 uur), het huishouden en zorgtaken (bijna 18 uur), is het gemiddelde van nog geen uur bescheiden. De mate van inzet voor het vrijwilligerswerk is ongelijk verdeeld onder de bevolking. Een betrekkelijk kleine groep neemt een groot deel van het vrijwilligerswerk op zich. Ongeveer 16% van de vrijwilligers verricht de helft van al het vrijwilligerswerk (Van Ingen 2009: 68).

Tabel 6.5

Trends in vrijwilligerswerk, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten en in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
dagboekweek (%)	17	21	19	20	22	18	16	20	19
vragenlijst (%)	–	–	42	38	44	31	32	35	40
tijd per vrijwilliger (in uren)	4,4	4,1	4,2	4,5	4,0	3,9	3,9	3,4	4,6
tijd per hoofd van de bevolking (in uren)	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9	0,7	0,6	0,7	0,8

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); – = te weinig waarnemingen

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Tabel 6.6

Tijd besteed aan vrijwilligerswerk, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011
(in uren per week)

	2006	2011
totaal	0,7	0,8
geslacht		
vrouwen	0,6	0,7
mannen	0,8	0,9
		*
leeftijd		
12-19 jaar	0,2	0,2
20-34 jaar	0,6	0,6
35-49 jaar	0,6	0,7
50-64 jaar	0,9	1,1
≥ 65 jaar	1,0	1,4
		*
huishoudenssamenstelling		
thuiswonend kind	0,2	0,2
alleenstaand zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	0,6	1,1
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	0,9	0,4
ouder, jongste kind 0-3 jaar	0,4	0,4
ouder, jongste kind 4-11 jaar	0,8	0,7
ouder, jongste kind 12-17 jaar	0,6	0,9
alleenstaand zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	0,6	0,8
paar zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	1,0	1,5
		*
opleidingsniveau		
laag	0,7	0,8
middelbaar	0,6	0,9
hoog	0,7	0,9
positie		
schoolgaand/studerend	0,2	0,9
werkzaam: voltijds ^b	0,6	0,5
werkzaam: deeltijds ^b	0,5	0,6
niet-werkzaam	1,1	1,2
		*

a Zonder kinderen of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Toegespitst op de jaren 2006 en 2011 lijken er behoorlijke fluctuaties te bestaan in het vrijwilligersprofiel. Deze verschillen zijn echter, met uitzondering van de toename onder de paren zonder kinderen die ouder dan 40 jaar zijn, niet significant. Dat kan komen doordat het doorgaans om een betrekkelijk kleine tijdsinvestering per week gaat: fluctuaties geven dan al snel het idee dat er veel verandert, terwijl ze niet op werkelijke, robuuste verschuivingen duiden maar op toeval. Wel kan worden opgemerkt dat hoewel hoger opgeleiden vaker vrijwilligerswerk doen, niet uit deze gegevens blijkt dat zij daarvoor per persoon ook meer tijd inruimen in hun agenda. Mannen besteden over het algemeen wat meer tijd aan vrijwilligerswerk dan vrouwen. Hetzelfde geldt voor ouderen vergeleken met jongeren.

Volgens een beroemd experiment van Daniel Batson c.s. speelt (naast andere factoren, zoals empathie, onze stemming of cultuurverschillen) tijdsdruk een rol bij de bereidheid ons in te zetten voor anderen. Het gevoel tijd tekort te komen, bleek een flinke barrière te vormen voor pro sociaal gedrag (Darley en Batson 1973; Batson et al. 1978). Dat geldt ook voor het doen van vrijwilligerswerk. Uit eerdere analyses weten we dat de hoeveelheid vrije uren waarover Nederlanders kunnen beschikken als aan alle verplichtingen (betaalde arbeid, onderwijs, huishouden en zorg voor kinderen) en persoonlijke verzorging is voldaan, in sterke mate bepalend is voor het actief zijn in het vrijwilligerswerk en het aantal uren dat men daarin investeert (Van Ingen 2009: 75-77; vgl. De Hart 1999: 159-161). Een belangrijke verklaring voor de relatief sterke inzet van ouderen vergeleken met andere leeftijdsgroepen vormt dan ook een geringere ervaren of objectieve tijdsdruk, die overigens samengaat met de grotere kerkelijkheid onder deze leeftijdsgroep (eveneens een kenmerk dat positief samenhangt met het doen van vrijwilligerswerk).

6.5 Informele hulp aan andere huishoudens

Het bleek reeds dat Nederlanders de afgelopen vijf jaar (tussen 2006 en 2011) niet meer maar ook niet minder tijd zijn gaan besteden aan het verlenen van informele hulp aan mensen buiten het eigen huishouden (tabel 6.1). Gemiddeld genomen trekt men zowel in 2011 als in 2006 een uur per week uit voor bijvoorbeeld het helpen van de burens, even op de kinderen passen in een ander gezin, op kleinkinderen passen, fysieke zorg, advisering, begeleiding bij een bezoek aan de dokter of helpen met boodschappen doen. Achter deze constant gebleven tijdsbesteding gaat echter een behoorlijke verschuiving schuil. De gegevens wijzen erop dat er in 2011 minder mensen zijn die in de onderzoeksweek van het tijdsbestedingsonderzoek informele hulp verlenen dan in 2006, maar dat degenen die dat doen wel meer tijd kwijt zijn aan hun zorgtaak. De fluctuatie is behoorlijk, in het bijzonder tussen 2006 en de overige meetjaren.

Diverse achterliggende verklaringen kunnen een rol spelen. Ook ander onderzoek wijst in de richting van intensivering van hulp aan anderen: hoewel niet exact vergelijkbaar, is bijvoorbeeld het aantal mantelzorgers tussen 2001 en 2008 iets afgenomen maar is de gemiddelde duur en intensiteit van diegenen die hulp verlenen juist toegenomen (Oudijk et al. 2010). In dat kader wijzen Oudijk et al. (2010) op de toenemende nadruk van het overheidsbeleid op de eigen verantwoordelijkheid van burgers om voor elkaar te zorgen,

en de toename van het aantal mensen met een intensievere hulpbehoefte dat thuis wordt verzorgd. Daarnaast deden zich in de loop der jaren reeds eerder fluctuaties voor – bijvoorbeeld tussen 1985 en 1990. Hierachter kan schuilgaan dat het bij informele hulp gaat om een categorie van de tijdsbesteding die betrekkelijk gering in omvang is: gemiddeld gaat het om ‘slechts’ 1 van de 168 uur per week en om pakweg een vijfde deel van de bevolking dat hier überhaupt tijd aan besteedt. Opvallende uitschieters (bijvoorbeeld mensen die vrijwel volledig voor een persoon buiten het eigen huishouden zorgen of het gevoel hebben dat zij dag en nacht hulp geven en nooit vrij zijn van deze zorg) leggen daardoor relatief veel gewicht in de schaal (vgl. De Boer et al. 2007: 39). Voortzetting van de metingen moet uitwijzen of het gaat om een steekproeffluctuatie in 2006, zoals die in steekproefonderzoeken met een omvang van ongeveer 2000 personen kunnen voorkomen, of dat er inderdaad sprake is van een ontwikkeling richting meer intensieve informele hulpverlening door een kleine groep mensen. Uit tabel 6.7 blijkt dat vrouwen, lager opgeleiden en ouderen relatief vaak informele hulp verlenen. Ook hier zijn opmerkelijke fluctuaties (in het bijzonder 2006 lijkt de uitbijter) zichtbaar. Wel constant is het beeld dat vrouwen vaker informele hulp verlenen dan mannen en dat er meer informele hulp wordt verleend door personen vanaf 50 jaar.

Tabel 6.7

Deelnemers die minstens een kwartier (1975-2005) of tien minuten (2006-2011) per week informele hulp^a bieden, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal participanten	21	22	25	19	22	18	19	34	23
geslacht									
vrouwen	23	24	27	22	25	22	21	40	27
mannen	19	19	24	16	18	14	16	28	19
									*
leeftijd									
12-19 jaar	15	8	14	-	-	-	-	24	8
20-34 jaar	18	21	23	13	15	9	10	34	15
35-49 jaar	25	27	32	24	28	20	20	29	16
50-64 jaar	26	30	34	29	32	26	29	42	33
≥ 65 jaar	21	19	24	24	25	28	24	39	37
									*
opleidingsniveau									
laag	20	21	27	23	24	19	20	36	29
middelbaar	21	21	21	15	19	17	17	37	24
hoog	30	23	26	17	22	20	19	29	18
									*

a Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend geven.
 vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Hoe ziet dit beeld eruit als we niet naar het percentage dat steun verleent kijken, maar naar het aantal uren dat men iemand in een ander huishouden helpt (tabel 6.8)? Ouderen verlenen niet alleen vaak informele hulp, in vergelijking met jongeren steken ze er ook veel meer tijd in. Dit is best opvallend, het gangbare beeld van de hulpbehoevende oudere is slechts een kant van het verhaal: ouderen hebben niet alleen relatief vaak hulp nodig maar ze geven ook relatief vaak ondersteuning aan anderen (tabel 6.8). Sinds 2006 zijn Nederlanders van 65 jaar of ouder meer tijd kwijt aan het verlenen van informele hulp, terwijl schoolgaande kinderen en studenten hieraan juist minder tijd zijn gaan besteden.

Tabel 6.8

Tijd besteed aan informele hulp^a, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	2006	2011
totaal	0,9	1,0
geslacht		
vrouwen	1,0	1,0
mannen	0,9	1,0
leeftijd		
12-19 jaar	0,6	0,2
20-34 jaar	0,7	0,8
35-49 jaar	0,6	0,5
50-64 jaar	1,6	1,5
≥ 65 jaar	1,1	1,9
		*
opleidingsniveau		
laag	1,1	1,2
middelbaar	1,1	1,1
hoog	0,6	0,8
positie		
schoolgaand/studerend	0,6	0,2
werkzaam: voltijds ^b	0,7	0,8
werkzaam: deeltijds ^b	0,7	0,7
niet-werkzaam	1,4	1,5
		*

a Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend geven.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Ook bij de mantelzorgers – niet hetzelfde als informele hulp uiteraard, maar wel een enigszins vergelijkbare categorie – is het aantal mantelzorgers van 65 jaar of ouder de laatste jaren gestegen van 13% in 2001 naar 20% in 2008 (Oudijk et al. 2010: 7). In de slotvragenlijst van het tijdsbestedingsonderzoek van 2011 geeft 20% van de volwassenen aan de afgelopen maand mantelzorg te hebben verleend aan een ziek of gehandicapt familielid, dan wel een zieke of gehandicapte kennis of buur. Dat is goed vergelijkbaar met de eveneens 20% die uit een ander onderzoek naar voren komt, waarbij het ging om meer dan acht uur per week en/of langer dan drie maanden mantelzorg (Oudijk et al. 2010: 3). Het percentage is eveneens goed vergelijkbaar met de 23% die uit de tijdsbestedingsgegevens van 2011 naar voren komt, waarbij nogmaals moet worden opgemerkt dat informele hulp en mantelzorg niet hetzelfde zijn. De niet-werkende informele hulpverleners geven langer hulp dan de werkenden. De omvang van de baan (voltijds of deeltijds) blijkt er weinig toe te doen (vgl. De Boer et al 2007). Dat hoogopgeleiden minder tijd aan informele hulp besteden, komt overeen met het beeld dat zij vaker helpen wanneer iemand minder intensieve en langdurige hulp nodig heeft (De Boer et al. 2007).

6.6 Religieuze praktisering

In religies is men geneigd de dingen *sub specie aeternitatis* (in het licht der eeuwigheid) te benaderen, maar het tijdsbestedingsonderzoek stelt ons in staat ook het religieuze praktiseren *sub specie temporis* te plaatsen. Daar staat niet de vraag of men zich tot God wendt als men bidt centraal, maar hoeveel tijd met dat bidden gemoeid is en hoe het is ingebed in het patroon van dagelijkse bezigheden. Binnen dat geheel van activiteiten lijken religieuze activiteiten een marginale plaats in te nemen, maar dat is toch alleen qua tijdsbeslag. Nog steeds gelden het geloof en kerkelijkheid voor omvangrijke minderheden als een belangrijke inspiratiebron, die niet alleen medebepalend is voor bijvoorbeeld de wijze waarop zij hun kinderen opvoeden, hun vrije tijd invullen of media gebruiken, maar ook voor hun maatschappelijke inzet. Onderzoek in binnen- en buitenland leert dat godsdienstige deelname aan de basis ligt van de oververtegenwoordiging van regelmatige kerkgangers bij onder andere het vrijwilligerswerk en de donaties aan goede doelen (o.a. Dekker en De Hart 2006).

In de onderstaande drie tabellen en figuur 6.1 zijn alle vormen van religieuze participatie meegenomen, van bidden en kerkgang tot het actief zijn als ouderling en ‘overig’. Een uitsplitsing naar bidden en kerkgang is eigenlijk pas sinds 2006 mogelijk. Zowel in 2006 als in 2011 heeft 10% procent van de bevolking in de dagboekweek een religieuze bijeenkomst bijgewoond. Het percentage bidders was respectievelijk 4% en 3%. In het laatste *God in Nederland* onderzoek gaf in 2006/2007 meer dan zes op de tien Nederlanders aan wel eens te bidden, waarvan 47% minstens een keer per week en 35% minstens een keer per dag (Bernts et al. 2007; De Hart 2013). Een verklaring voor het geringe percentage in het tijdsbestedingsonderzoek lijkt te zijn dat de meeste mensen niet minimaal tien minuten aaneengesloten bidden (het tijdsinterval in dit onderzoek). Het tijdsbestedingsonderzoek levert daarmee waarschijnlijk een onderschatting van het werkelijke aantal mensen dat wekelijks bidt. Als we de twee percentages voor godsdienstige deelname bij elkaar optellen, heeft respectievelijk 11% en 12% in 2006 en 2011 aangegeven in de dagboekweek minstens tien minuten te hebben gebeden of naar de kerk te zijn gegaan (of allebei, zie tabel 6.9). Dat aandeel is over

de langere termijn bezien gedaald maar gelijk gebleven tussen 2006 en 2011. Steeds minder Nederlanders zijn actief betrokken bij de godsdienst, maar wie dat wel is, trekt daar waarschijnlijk meer tijd voor uit dan in eerdere jaren het geval was (zie tabel 6.11). Ander onderzoek leert dat onder kerkgangers een zelfde tendens kan worden aangetroffen: er zijn er steeds minder van, maar wie wel gaat, combineert dat vaker dan vroeger met andere activiteiten binnen zijn kerk – de Nederlandse kerken zijn echte vrijwilligerskerken aan het worden (De Hart 2009, 2013).

Tabel 6.9

Deelname (minstens tien minuten per week) aan bidden of naar de kerk gaan, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten en in uren per week)

participanten	2006	2011
gaat naar de kerk en/of bidt (%)	11	12
gemiddelde tijdsbesteding 'participanten' (in uren per week)	2,2	2,5

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Tabel 6.10 laat zien dat het percentage Nederlanders tussen de 50 en 64 jaar dat minstens tien minuten besteed aan religieuze praktisering de afgelopen vijf jaar is gedaald, terwijl het percentage voor de andere leeftijdscategorieën gelijk is gebleven. Over de hele periode, 1975-2005 en 2006-2011, heeft alleen de oudste groep van 65-plussers de religieuze participatie op peil weten te houden. Het is al eerder vastgesteld: de scheidslijnen qua godsdienstige deelname lopen in hedendaagse Nederlandse families vooral tussen de grootouders en de jongere generaties (Van Houwelingen et al. 2010: 96-100). Daarnaast waren het met name de hoogst opgeleiden die de afgelopen decennia afhaakten.

Tabel 6.10

Deelname (minstens een kwartier (1975-2005) of tien minuten (2006-2011) aan religieuze praktisering^a, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal participanten	25	24	20	20	15	13	14	17	15
geslacht									
vrouwen	28	24	22	21	16	15	15	18	17
mannen	22	23	18	20	14	12	14	15	13
leeftijd									
12-19 jaar	26	24	18	18	12	12	14	11	12
20-34 jaar	20	15	13	13	8	9	13	11	12
35-49 jaar	25	23	18	19	13	10	9	16	14
50-64 jaar	31	32	27	28	19	13	13	19	13
≥ 65 jaar	26	31	34	32	33	27	27	25	27

*

Tabel 6.10 (vervolg)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
opleidingsniveau									
laag	25	23	22	24	17	14	18	21	18
middelbaar	23	21	17	17	15	12	13	15	17
hoog	29	26	19	16	13	15	12	14	12

a Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

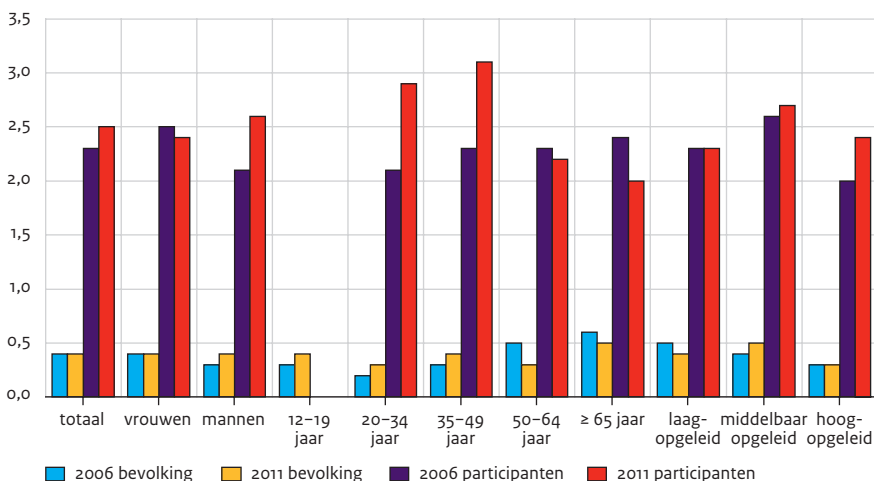
vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Figuur 6.1 laat het gemiddeld aantal uren zien, uitgesplitst naar een aantal achtergrondkenmerken, die alle Nederlanders per week aan de twee vormen van religieuze praktisering besteden, of alleen de mensen die in de betreffende onderzoekswEEK iets religieus hebben gedaan. Alleen de groep 12-19-jarige 'participanten' was te klein om apart in deze figuur weer te geven, vandaar dat zij ontbreken. De verschillen tussen 2006 en 2011 zijn voor zowel de gehele bevolking als alleen de 'participanten' steeds niet significant en ook tussen de verschillende groepen zijn geen (significante) verschillen waarneembaar. Er is dus een relatief beperkte groep Nederlanders die hier vrij consequent tijd aan besteedt.

Figuur 6.1

Religieuze praktisering^a bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, en deel van de bevolking dat minstens tien minuten per week religieus actief is (de 'participanten'), 2006-2011 (in uren per week)

a Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Het tijdsbeslag van religieuze praktisering fluctueert per bevolkingsgroep en per meetjaar (zie tabel 6.11). Wat echter wel opvalt als we naar de godsdienstige participanten kijken, is dat geen van de groepen participanten (met uitzondering van de oudste) daar minder tijd insteeft dan in de jaren zeventig en tachtig. Tussen 1975 en 2005 is die trend waarneembaar, en ook tussen 2006 en 2011 lijkt het die kant op te gaan, al is het verschil tussen de twee laatste jaren niet significant. Tussen 1975 en 2005 waren het vooral de 20-34-jarige en de 35-49-jarige godsdienstbeoefenaars die meer tijd zijn gaan besteden aan hun godsdienstige activiteiten. Er lijken hier in elk geval twee aspecten bijeen te komen. Om te beginnen een hard kerneffect: na decennia van ontkerkelijking is godsdienstige betrokkenheid vooral iets voor de meest gemotiveerde gelovigen geworden ('klein maar fijn'). Daarnaast vraagt de krimp van het aantal kerkleden (en het afhaken van randleden) een steeds actievere inzet van de overblijvers om het kerkelijke leven in stand te houden.

Tabel 6.11

Tijd besteed aan religieuze praktisering^a, bevolking 12 jaar en ouder die minstens een kwartier (1975-2005) of tien minuten (2006-2011) per week op enigerlei wijze religieus actief is, naar achtergrond-kenmerken, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal	1,8	1,7	1,9	1,9	2,4	2,2	2,9	2,3	2,5
geslacht									
vrouwen	1,8	1,7	1,9	1,8	2,6	2,1	2,8	2,5	2,4
mannen	1,8	1,7	2,1	2,1	2,2	2,3	3,1	2,1	2,7
leeftijd									
12-19 jaar	2,1	1,8	1,9	2,4	3,3	-	3,3	-	-
20-34 jaar	1,4	1,6	1,8	2,1	2,7	2,6	3,7	2,1	2,9
35-49 jaar	1,7	1,8	1,7	2,2	2,8	2,3	2,9	2,3	3,1
50-64 jaar	1,6	1,8	2,2	1,5	2,1	1,7	2,6	2,3	2,2
≥ 65 jaar	2,2	1,7	2,0	1,6	2,0	2,1	2,5	2,4	2
opleidingsniveau									
laag	1,8	1,7	2,0	2,0	2,7	2,1	3,4	2,3	2,3
middelbaar	2,0	1,6	1,8	1,9	2,3	2,1	2,6	2,6	2,7
hoog	1,4	2,0	2,0	1,7	2,1	2,4	2,5	2,0	2,4

a Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

6.7 Concurrentie met andere vormen van tijdsbesteding?

In hoeverre verdringen andere vormen van tijdsbesteding vormen van maatschappelijke participatie zoals vrijwilligerswerk en informele hulp aan anderen? Om hier iets over te kunnen zeggen, is voor verschillende andere vormen van tijdsbesteding steeds een onderscheid gemaakt tussen personen die hier meer of minder tijd aan besteden dan de gemiddelde Nederlander. Wat blijkt nu? Allereerst houden mensen die veel tijd aan betaald werk besteden inderdaad minder tijd over voor vrijwilligerswerk. Zij besteden ook minder tijd aan religieuze praktisering en flink minder tijd aan informele hulp in vergelijking met personen die minder tijd besteden aan arbeid. Dat zal deels samenhangen met leeftijd, ouderen werken immers vaak niet meer buitenshuis. Alleen de hoeveelheid tijd die wordt besteed aan vrijwilligerswerk voor politieke organisaties en belangengroepen wordt niet merkbaar beïnvloed door het wel of niet veel uren betaald werken. Veel studeren heeft vergelijkbare (maar iets minder sterke) effecten als veel werken voor de tijd die men besteedt aan verschillende vormen van maatschappelijke participatie. Veel of weinig tijd besteden aan huishouden en zorg voor kinderen, sociale contacten, en het televisiekijken en luisteren naar de radio maakt weinig uit voor de tijd die besteed wordt aan maatschappelijke participatie. Zeker als het gaat om televisiekijken is dat verrassend, aangezien vaak wordt beweerd dat de opkomst van de televisie heeft geleid tot minder maatschappelijke betrokkenheid (Putnam 2000). Lezen, ten slotte, is met de tijdsbesteding voor bijna alle vormen van maatschappelijke participatie positief gecorreleerd.

Tabel 6.12

Vrijwilligerswerk en andere vormen van participatie, bevolking 12 jaar en ouder, 2011 (in procenten en in uren per week)

helft van de bevolking die de minste / meeste tijd besteedt aan...	vrijwilligerswerk voor organisaties		w.v. politieke organisaties en belangengroepen ^a	
	%	uren	%	uren
betaald werk				
minste tijd	22	1,0	10	0,3
meeste tijd	15	0,6	7	0,2
	*	*	*	
onderwijs				
minste tijd	20	0,9	9	0,2
meeste tijd	11	0,5	4	0,2
	*	*	*	
huishouden en zorgtaken				
minste tijd	17	0,9	8	0,2
meeste tijd	21	0,8	9	0,2
	*			
sociale contacten				
minste tijd	17	0,8	8	0,2
meeste tijd	21	0,9	9	0,3
tv-kijken en radio luisteren				
minste tijd	19	0,9	8	0,2
meeste tijd	18	0,8	9	0,2
lezen				
minste tijd	15	0,7	6	0,2
meeste tijd	27	1,2	13	0,3
	*	*	*	*

a Bijvoorbeeld milieuorganisaties, de kerk, politieke partijen en vakbonden.

b Bijvoorbeeld culturele verenigingen, sport- en hobbyverenigingen en scholen.

c Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend geven.

d Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

* = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

w.v sociale en culturele verenigingen ^b		informele hulp ^c		religieuze praktisering ^d	
%	uren	%	uren	%	uren
16	0,8	29	1,4	18	0,5
10	0,5	16	0,5	12	0,3
*	*	*	*	*	*
14	0,7	25	1,1	16	0,4
10	0,4	14	0,4	15	0,5
	*	*	*		
12	0,7	18	1,0	13	0,3
16	0,6	29	1,1	19	0,4
*		*		*	
12	0,6	18	0,8	14	0,4
15	0,7	30	1,3	18	0,4
		*		*	
14	0,7	23	1,1	17	0,4
12	0,6	23	0,8	14	0,3
10	0,5	19	0,8	14	0,4
20	0,9	31	1,4	19	0,4
*	*	*	*	*	

6.8 Informele groepen

Veel Nederlanders zijn niet (langer) actief in grote en formele instituties zoals kerken, sportverenigingen en vakbonden maar ontplooiën wel allerlei activiteiten in kleine en informele groepen (Van den Berg et al. 2011). Voorbeelden hiervan zijn hardloopt-groepjes, kookclubs en leesgroepen. Aan mensen is gevraagd of ze lid zijn van dit soort informele groepen (tabel 6.13). Enige voorzichtigheid bij de interpretatie van deze cijfers is op zijn plaats. Het is namelijk bekend dat het moeilijk is in een vraag duidelijk te maken wat een 'informele groep' precies is. In de categorie 'anders' vullen sommigen voorbeelden in als 'voetbalvereniging' of 'biertgroep', voorbeelden die wij respectievelijk als te formeel en te informeel zouden beschouwen voor onze definitie van een informele groep. Met deze reserveringen in ons achterhoofd: wat valt op als we naar tabel 6.13 kijken?

Te beginnen met de omvang van het verschijnsel. In het eerdere, voor Nederland als geheel weliswaar niet representatieve onderzoek, gaf 35% van de ondervraagden aan deel uit te maken van minstens één informele groep (Van den Berg et al. 2011). Zoals blijkt uit tabel 6.13 is het percentage in het tijdsbestedingsonderzoek nagenoeg hetzelfde, namelijk 37%. Volgens Robert Wuthnow (1994) was begin jaren negentig zo'n 40% van de Amerikanen aangesloten bij een of meerdere *small groups*, een percentage dat vrijwel overeen komt met het huidige beeld voor ons land. Sportgroepen zijn het meest populair: daaraan neemt volgens het tijdsbestedingsonderzoek 17% van de respondenten deel. Op de tweede plaats komen hobbygroepen, waarin 12% participeert. Er is een niet geringe restcategorie van 9% die aangesloten is bij een ander type groep dan die in de vragenlijst.

In doorsnee blijken dergelijke groepen vijftien deelnemers te tellen. De uitkomsten suggereren dat het niet om een vluchtig, marginaal of puur intern gericht verschijnsel gaat: de helft van de groepen komt minimaal wekelijks bijeen, gemiddeld bestaan de groepen al zo'n veertien jaar en zelf geeft men aan er (gemiddeld) acht jaar toe te behoren. De groepsactiviteiten blijven veelal niet beperkt tot het doel waarvoor de groep oorspronkelijk is opgericht (sportbeoefening, lezen, buurtkwesties enz.). In uiteenlopende opzichten blijkt er sprake te zijn van neveneffecten. In een derde van de gevallen gaan de leden regelmatig bij elkaar op bezoek en met elkaar uit eten, geven ze emotionele steun aan elkaar door onder meer gesprekken over de problemen waarmee zij worstelen, en verlenen zij elkaar praktische hulp (bv. bij verhuizingen of kluswerk). Veel groepsactiviteiten hebben een maatschappelijk karakter: er wordt gesproken over politieke of maatschappelijke onderwerpen (39%) of men zet zich in voor de lokale gemeenschap of een goed doel (10%).

Tabel 6.13

Lidmaatschap informele groepen, bevolking 16 jaar en ouder, 2011

	lid (%)	n ^a	wekelijkse bijeenkomsten (%) ^b	aantal mensen ^c	bestaan groep ^d	lid groep ^e	samen eten (%) ^f	emotionele steun (%)	praktische hulp (%)	politieke discussies (%)	goed doel (%)
sportgroep	17	206	79	12	13	7	28	28	25	35	7
hobbygroep	12	115	39	18	15	9	19	27	25	34	9
overige groep ^g	14	155	32	17	14	8	39	37	28	48	23
andere groep	9	111	31	14	15	7	41	45	19	40	5
totaal	37	589	50	15	14	8	32	34	24	39	10

a Aantal leden van de betreffende informele groep.

b De informele groep komt minimaal wekelijks bij elkaar.

c Aantal mensen dat gemiddeld aanwezig is bij een bijeenkomst.

d Gemiddeld aantal jaar dat de groep bestaat.

e Gemiddeld aantal jaar dat de respondent lid is van de groep.

f De groep gaat vaak of regelmatig samen bij elkaar op bezoek, met elkaar uit eten, enzovoort.

g Dat wil zeggen een leesgroep (n=13, dus voor 13 respondenten is de leesgroep de informele groep waarbij men zich het meest betrokken voelt), zelfhulpgroep (n=11), kookgroep (n=21), buurtgroep (n=58), actiegroep (n=11) of cultuurgroep (n=41).

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Welke mensen maken deel uit van informele groepen? Gelet op allerlei achtergrondkenmerken blijken de leden niet een specifiek profiel te vertonen. Mensen met een partner die ouder zijn dan 40 jaar en zonder (thuiswonende, jonge) kinderen zijn oververtegenwoordigd, net als 50-plussers, maar de verschillen zijn gering. Eigenlijk springt alleen het opleidingsniveau er echt uit: hoogopgeleiden maken vaker deel uit van een of meerdere informele groepen dan lager opgeleiden.

Tabel 6.14

Achtergrondkenmerken van leden en niet-leden van informele groepen, bevolking 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	geen lid informele groep	lid informele groep	totaal
geslacht			
vrouwen	52 ^a	48	50
mannen	49	52	50
leeftijd			
16-19 jaar	7	4	6
20-34 jaar	25	20	23
35-49 jaar	28	26	27
50-64 jaar	23	29	25
≥ 65 jaar	18	21	19
huishoudenssamenstelling			
thuiswonend kind	12	10	11
alleenstaand zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	7	9	8
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	7	5	6
ouder, jongste kind 0-3 jaar	10	7	9
ouder, jongste kind 4-11 jaar	14	11	13
ouder, jongste kind 12-17 jaar	6	6	6
alleenstaand zonder kind(eren) ^b (> 40 jaar)	18	21	19
paar zonder kind(eren) ^b (> 40 jaar)	25	32	27
opleidingsniveau			
laag	28	20	25
middelbaar	36	35	36
hoog	36	46	40
positie			
schoolgaand/studerend	1	1	1
werkzaam: voltijds ^c	35	33	34
werkzaam: deeltijds ^c	29	30	29
doet vrijwilligerswerk (op basis van de vragenlijst)	39	50	43^c

a Leesvoorbeeld: van de respondenten die geen lid zijn van een informele groep is 52% vrouw.

b Zonder kind(eren) of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

c Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

d Dit percentage verschilt enigszins van het percentage genoemd in tabel 6.2 omdat nu wordt gekeken naar alle respondenten van 16 in plaats van 12 jaar en ouder.

vet = significant verschil ten opzichte van het gemiddelde ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

De laatste regel in tabel 6.14 suggereert al dat we bij de deelnemers aan informele groepen met een actief segment onder de bevolking hebben te maken. Ze doen immers vaker vrijwilligerswerk. Dat beeld lijkt ook bevestigd te worden door de tijdsbestedingsgegevens in tabel 6.15. Immers, in vergelijking met hen die geen deel uitmaken van een informele groep, steken de leden van informele groepen in elke genoemde vorm van participatie steeds minstens evenveel tijd. Daarbij moet worden aangetekend dat we hier mogelijk met een tautologische vertekening hebben te maken, aangezien vrijwilligerswerk ten behoeve van een informele groep in de dagboeken waarschijnlijk gecodeerd is als vrijwilligerswerk in georganiseerd verband. Daarnaast is het de vraag of deelname aan een informele groep mensen aanzet tot meer maatschappelijke activisme, en of mensen die actief zijn ingesteld (de *joiners*) hun houding vorm geven via zowel informele groepen als allerlei andere soorten van betrokkenheid. In het al genoemde eerdere onderzoek naar informele groepen op lokaal niveau was ‘omdat ik het altijd leuk heb gevonden om in dergelijke groepen te zitten’ een veelgenoemde beweegreden om zich bij de informele groep aan te sluiten. Dat lijkt in die richting te wijzen. Multivariate analyses leren dat er sprake is van cumulatie: wie actief is in georganiseerd verband, is dat ook vaker informeel en dan vooral op hetzelfde terrein (ontspanning, maatschappelijke of religieuze oriëntatie enz.) (Dekker en De Hart 2011: 61, 64).

Tabel 6.15

Maatschappelijke participatie van leden en niet-leden van informele groepen, bevolking 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten en in uren per week)

	geen lid informele groep		lid informele groep	
	%	uren	%	uren
totaal participatie	42	2,0	48	2,7
vrijwilligerswerk voor organisaties	16	0,7	24	1,1
politieke organisaties en belangengroepen ^a	7	0,2	11	0,2
sociale en culturele verenigingen ^b	11	0,5	18	0,8
informele hulp aan personen in andere huishoudens ^c	23	0,9	25	1,2
religieuze praktisering ^d	14	0,4	18	0,4

a Bijvoorbeeld milieuorganisaties, de kerk, politieke partijen en vakbonden.

b Bijvoorbeeld culturele verenigingen, sport- en hobbyverenigingen en scholen.

c Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend geven.

d Bijvoorbeeld bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

vet = significant verschil tussen diegenen die wel en diegenen die niet lid zijn van een informele groep (p < 0.05)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

6.9 Conclusies

Vier op de tien Nederlanders doet wel eens vrijwilligerswerk, al hoeft dat niet op wekelijkse basis te zijn. De grootste sectoren binnen het vrijwilligerswerk zijn sport, godsdienst, verzorging of verpleging, en onderwijs. Ongeveer 20% van de bevolking was in de week dat zij het tijdsbestedingsdagboek invulde als vrijwilliger actief en zij trokken daar in die week gemiddeld bijna vijf uur voor uit. Alleen degenen die samenwonen met een partner en ouder zijn dan 40 jaar (zonder jonge kinderen) gingen tussen 2006 en 2011 duidelijk meer tijd uittrekken voor vrijwilligerswerk. Volgens de tijdsbestedingsdagboeken nam de tijd die door ‘participanten’ werd gestoken in het vrijwilligerswerk ten behoeve van sociale en culturele verenigingen toe met ruim anderhalf uur.

Ouderen steken relatief veel tijd in vrijwilligerswerk. Maar inzet voor maatschappelijke organisaties heeft niet alleen met een surplus aan vrije uren te maken. Het is eveneens een kwestie van vertrouwdheid met bepaalde vormen van maatschappelijke deelname, daarin gesocialiseerd zijn, zelfvertrouwen dat men daarvoor iets kan betekenen (doorgaans verbonden met meer opleiding) en ervoor gevraagd worden – omdat men in een actief milieu verkeerd, omdat men over vaardigheden beschikt waaraan behoefte is; aan de vraagzijde: omdat de club anders over te weinig mankracht beschikt. Ook heeft het te maken met prioriteiten stellen. Tweeduizend jaar geleden merkte Seneca (in *De brevitae vitae*) al op dat we niet te weinig tijd hebben maar dat we te veel tijd verspillen. Het, vaak onder tijdsdruk, goed gebruikmaken van de tijd lijkt ertoe te kunnen leiden dat er meer tijd beschikbaar komt, want: ‘Als men er veel heeft in te stoppen, heeft een dag honderd zakken.’² Drukbezette Nederlanders (zoals ouders met jonge kinderen) zijn geneigd te letten op de tijd die is gemoeid met hun vrijwilligerswerk, maar tellen tegelijkertijd vaak een naar verhouding hoog percentage vrijwilligers.

Nederlanders zijn de afgelopen vijf jaar gemiddeld niet meer maar ook niet minder tijd gaan besteden aan informele hulp. Gemiddeld genomen trekt men een uur per week uit voor bijvoorbeeld het helpen van de burens, even op de kinderen passen in een ander gezin of begeleiding bij een bezoek aan de dokter. Vrouwen, lager opgeleiden en ouderen verlenen vaak informele hulp en vooral mensen van 65 jaar en ouder zijn de afgelopen vijf jaar meer tijd gaan besteden aan het verlenen van dergelijke hulp.

Tot slot ging in dit hoofdstuk de aandacht uit naar informele groepen. Daaronder verstaan we groepjes die op eigen initiatief, buiten formele organisaties (zoals sportverenigingen of vakbonden) om, allerlei activiteiten ondernemen, elkaar helpen of onderwerpen bespreken. Voorbeelden zijn leesclubs, kookclubs, hobby- en zelfhulp-groepen, actiegroepen en buurtgroepen. Het betreft een tamelijk omvangrijk verschijnsel: 37% van de Nederlanders geeft aan daarin te participeren en doet dat met grote regelmaat: in de helft van de gevallen komen de groepen wekelijks bij elkaar. De groepen bestaan gemiddeld bijna vijftien jaar en zelf is men daar door de bank genomen al een jaar of acht bij aangesloten. De groepen vormen niet alleen een milieu waarin sociale netwerken ontstaan en worden onderhouden, maar er wordt ook onderling emotionele steun verleend en bijgesprongen in praktische zin; gesprekken over maatschappelijke of politieke onderwerpen tijdens de bijeenkomsten vormen geen uitzondering. De participanten vertonen geen echt eigen profiel, maar vormen in de meeste opzichten

een afspiegeling van de bevolking. Wel zijn de leden van informele groepen in groteren getale actief als vrijwilliger; zij doneren ook vaker aan goede doelen (vgl. Van den Berg et al. 2011).

Noten

- 1 De tijdsbestedingsonderzoeken tot aan 2005 en vanaf 2006 zijn wat betreft de vraag naar het vrijwilligerswerk niet vergelijkbaar (er werd geswitcht van een eentrapsvraag naar een tweetrapsvraag). Vandaar dat we ons beperken tot de meetjaren 2006 en 2011.
- 2 Citaat is afkomstig uit Friedrich Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*, 1954 [1878], p. 700, aforisme 529: 'Wenn man viel hinein zu stecken hat, so hat ein Tag hundert Taschen.'

7 Onderweg in het dagelijks leven

Mariëlle Cloïn en Nathalie Sonck¹

7.1 Nederlanders onderweg

Mobiliteit is veel meer dan de verzameling van verplaatsingen en afgelegde kilometers. Het is een vast en onafwendbaar onderdeel van het dagelijks tijdsbestedingspatroon van Nederlanders. Er gaat bovendien vaak een behoorlijk deel van de tijd inzitten. Mensen bewegen zich immers tussen activiteiten: vanuit huis gaan zij naar werk of opleiding, ze gaan op pad om boodschappen te doen, kinderen te halen en te brengen, op bezoek bij vrienden of familie en naar de sportclub, de bioscoop en ga zo maar door.

Dit hoofdstuk gaat over de dagelijkse mobiliteit van Nederlanders. Uiteraard staan eerst de ontwikkelingen in het totale mobiliteitsbudget gedurende de laatste jaren centraal, en de verschillen hierin tussen groepen in de samenleving. Vervolgens moet blijken of er verschuivingen zijn in de reistijd voor uiteenlopende doeleinden, zoals ten behoeve van betaald werk (het woon-werkverkeer), onderwijs, huishouden en zorgtaken, en de vrije tijd, en of er verschuivingen zijn in de keuze voor vervoermiddelen (auto, openbaar vervoer, fiets, lopend).

Voordeel van het tijdsbestedingsonderzoek is dat de mobiliteit direct in verband te brengen is met de activiteiten waarvoor men de reis onderneemt. Hoe heeft bijvoorbeeld de aan betaald werk gerelateerde mobiliteit zich ontwikkeld ten opzichte van het gemiddelde aantal uren dat men per week aan betaalde arbeid besteedt? Eerder is de trend geconstateerd dat Nederlanders vaker en langer voor vrije tijd onderweg zijn (Harms 2006; Verbeek en De Haan 2011). Zette die ontwikkeling ook in 2011 door of gaan mensen, bijvoorbeeld als gevolg van de economische crisis, minder lang op pad in de vrije tijd? Of kiezen zij misschien voor alternatieven zoals de fiets of het openbaar vervoer (ov) in plaats van de auto?

Mogelijk nog meer dan bij andere activiteiten is bij mobiliteit de spreiding en concentratie van de mobiliteit op de tijdstippen van de dag en de dagen van de week relevant. Drukke, fileoponthoud en vertragingen kunnen irritatie en gevoelens van tijdsdruk veroorzaken (Harms et al. 2007). Dat is bovendien niet voorbehouden aan het door-deweekse woon-werk verkeer. Op zaterdag of op feestdagen kan men eveneens te maken krijgen met drukte op de weg door ongevallen of wanneer veel mensen tegelijk naar of van (vrijetijds)voorzieningen onderweg zijn. Zijn mensen ook in 2011 massaal tegelijk onderweg of is er juist wat meer spreiding?

Speciale aandacht gaat vervolgens uit naar de mobiliteit van jongeren. Zij rijden volgens recent onderzoek steeds minder vaak auto; het rijbewijs- en autobezit daalt onder hen de laatste jaren, zowel in Nederland als in andere landen (KiM 2012; Kuhnimhof et al. 2012; Ewalds en Voncken 2013). Als oorzaak is gewezen op de economische crisis en de werkloosheid onder jongeren waardoor hun koopkracht afneemt, en op de toename van het aantal jongeren dat in steden woont (in stedelijke gebieden liggen locaties vaak

op kleinere afstanden van elkaar waardoor de auto minder nodig of zelfs onhandig is). Ook het internet zou echter een rol kunnen spelen: jongeren zijn sterk gericht op sociale media en hoeven voor het onderhouden van hun sociale contacten minder vaak de deur uit. Bovendien is internetten moeilijk te combineren met autorijden, maar kan het wel in bijvoorbeeld het openbaar vervoer (Immers 2012). Met name jonge mannen zouden (mede) door sociale media en internetgebruik minder interesse voor een auto hebben (Mokhtarian et al. 2006; KiM 2012; Kuhnimhof et al. 2012), terwijl andere gadgets, zoals de smartphone, juist belangrijker worden.

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de vraag of en waar de verminderde automobility onder jongeren zich voordoet: zien we die ontwikkeling terug in de tijdsbesteding, vindt het verminderde autogebruik in het bijzonder plaats in de vrije tijd waar sociale contacten en mediagebruik onder te scharen zijn, en wat is de relatie met het internetgebruik (bv. sociale media)? Daarna volgt een verkenning van de relatie tussen thuiswerken en online-winkelen, en mobiliteit. Is het zo dat digitale mogelijkheden om thuis te werken en online te winkelen te koppelen zijn aan een verminderde of andere mobiliteit voor deze doeleinden?

7.2 Reistijd, vervoersdoeleinden en vervoermiddelen

Het totale mobiliteitsbudget steeg gestaag tussen 1975 en 1995: van 6,6 uur naar 8,5 uur per week. In het jaar 2000 was er tijdelijk sprake van een stabilisatie op het niveau van 1995. Daarna nam de mobiliteit weer toe tot ruim 9 uur per week in 2005 (Breedveld et al. 2006). De laatste vijf jaar, tussen 2006 en 2011, is het mobiliteitsbudget vrijwel ongewijzigd gebleven rond de 9 uur per week. Nederlanders zijn dus gemiddeld een ruime werkdag per week onderweg voor uiteenlopende doeleinden. Dat hierin de laatste jaren weinig is veranderd, komt overeen met de bevinding gebaseerd op het Mobiliteitsonderzoek Nederland (MON) en de opvolger hiervan, het Onderzoek Verplaatsingen in Nederland (OVIN) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Op basis daarvan stelt men dat, voor alle vervoerwijzen samen, er door de jaren heen weinig is veranderd in de tijd die aan reizen wordt besteed (KiM 2012).

Binnen het totale mobiliteitsbudget neemt de gemiddelde reistijd in het kader van woon-werkverkeer tussen 2006 en 2011 licht toe. In eerste instantie stijgt de arbeidsdeelname in Nederland gedurende die periode nog, om de laatste jaren te stagneren. Maar ook los van een al dan niet stijgende arbeidsdeelname kan de reistijd toenemen. Mensen reizen langer voor hun werk: de gemiddelde woon-werkafstand neemt al lange tijd toe, en ook is het aantal reizigerskilometers de laatste jaren toegenomen in de woon-werkmobiliteit (KiM 2012). Andere (deel)verklaringen kunnen zijn dat de slechtere arbeidsmarkt tot gevolg heeft dat mensen eerder geneigd zijn banen te accepteren die verder weg liggen. Tegelijk zorgt de slechtere woningmarkt ervoor dat mensen minder geneigd zijn te verhuizen voor een (verder weggelegen) baan (AGO 2011). Tot slot kan toename in de gemiddelde reistijd komen doordat reizigers voor goedkopere vervoermiddelen kiezen zoals het openbaar vervoer en de fiets. Overigens blijkt ook de elektrische fiets in opkomst voor het woon-werkverkeer (5% van de werknemers in 2012).

Daarmee kan men gemiddeld een langere afstand (in kilometers per week) afleggen dan op een gewone fiets (Fietsberaad 2013).

De onderwijsmobiliteit – waarbij het gaat om de reistijd van en naar school en studie-faciliteiten, cursussen en lezingen – bleef in omvang stabiel de laatste vijf jaar.

Huishoudelijke mobiliteit omvat onder andere het op en neer gaan voor dagelijkse boodschappen en andere diensten, het halen en brengen van kinderen en het bezoek aan tandarts of apotheek. De tijd die de gemiddelde Nederlander in het kader hiervan wekelijks op pad is, leek aanvankelijk in 2006 wat hoger dan in 2011. Nadere bestudering wees echter uit dat 2006 afweek, waarschijnlijk als gevolg van een meetartefact (zie de noot onder tabel 7.1). Na correctie hiervoor bedraagt de mobiliteit voor huishouden en zorgtaken in 2011 (en 2006) ruim 2 uur per week.

Verplaatsingen in de vrije tijd, ten slotte, hebben betrekking op het reizen van en naar vrijetijdsvoorzieningen zoals sport, de bioscoop en het theater, bezoeken aan familie en vrienden, evenals de mobiliteit voor maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, kerkbezoek enz.). In 2011 waren mensen gemiddeld wat minder lang onderweg in de vrije tijd dan vijf jaar daarvoor. Dat betekent een breuk met het verleden, aangezien het vrijetijdsverkeer lange tijd toenam ondanks de krimpende hoeveelheid vrijetijd. In 2011 is de hoeveelheid vrije tijd echter niet gedaald (hoofdstuk 2) maar de vrijetijdsmobiliteit wel enigszins. Dat laatste komt overeen met de bevinding uit ander onderzoek (KiM 2012: 31), waarbij ter verklaring wordt gewezen op de economische crisis, maar ook op de schaalvergroting in de vrijetijdssector (waardoor mensen minder vaak naar diverse locaties hoeven te gaan) en op de opkomst van het internet en het gebruik van sociale media, vormen van vrijetijdsbesteding die overwegend binnenshuis plaatsvinden en die de laatste jaren in omvang zijn toegenomen.

Tabel 7.1

Mobiliteit^a naar reismotief, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week en index 2011, 2006=100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011	index
mobilititeit	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	9,1	9,1	8,9	98
betaald werk	1,4	1,2	1,3	1,6	1,6	2,0	1,9	2,3	2,6	112
onderwijs	0,7	0,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,5	0,5	114
huishouden en zorgtaken ^b	1,8	2,5	2,1	2,5	2,8	2,5	2,8	2,2	2,2	97
vrije tijd	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	3,5	4,0	3,6	90

a Enkele vormen van mobiliteit, zoals zomaar wat rondrijden of toeren en verhuizen waren in 1975-2005 geen aparte tijdsbestedingscategorieën en zijn omwille van de vergelijkbaarheid niet meegeteld. In 2006 betreft het 0,4 uur per week, in 2011 0,3 uur.

b In 2006 bleek er aanvankelijk sprake van een grotere mobiliteit in het kader van huishouden en zorgtaken (ongeveer 3 uur per week). Nadere bestudering wees uit dat er, vergeleken met 2011 maar ook met 2005 uitzonderlijk vaak (korte) ritjes voor winkelen en boodschappen waren geregistreerd. Ter illustratie: in 2005 rapporteert 30% in het kwartier voor winkelen onderweg te zijn, in 2006 is dat 71,3 % en in 2011 weer 35,8%. Bij boodschappen doen gaat een vergelijkbaar beeld op: 33,7% in 2005, 83,3 % in 2006 en weer 52,6 % in 2011 (dat 2006 en 2011 wat hoger zijn dan 2005 is aannemelijk, omdat de tijdsbesteding toen per tien minuten in plaats van per kwartier is geregistreerd waardoor een kort ritje sneller als aparte activiteit zal zijn geregistreerd). Tegelijk lag in 2006 de tijd besteed aan winkelen (ongespecificeerd) veel lager (bijna 2 uur) dan in 2011. Die tijd is in 2006 waarschijnlijk deels als verplaatsingen ten behoeve van winkelen en diensten genoteerd. Ook was er in 2006 bijna een uur minder aan dagelijkse boodschappen als hoofdactiviteit (maar waren mensen er wel langer voor onderweg). Mogelijk is in 2006 dus vaker dan in andere jaren op vervoer genoteerd. Dat is wellicht te verklaren doordat het tijdsbestedingsonderzoek 2006 een vervolgstekproef op een mobiliteitsonderzoek was en codeurs en respondenten daarom extra gespitst kunnen zijn geweest op het noteren van mobiliteit (zie hoofdstuk 1). Dat zich dat vooral bij huishouden manifesteert zou vervolgens kunnen komen doordat het juist daar om korte ritten gaat. Om overschatting van de mobiliteit voor huishouden en zorgtaken in 2006 en daarmee de totale mobiliteit in dat jaar te voorkomen, is de mobiliteit in het kader van huishouden en zorgtaken met ongeveer een uur (in overeenstemming met het verschil met 2011) verminderd. Voor de tijd die naar huishoudelijke taken gaat in hoofdstuk 2 en 3 heeft deze verschuiving geen gevolgen, omdat daar de activiteit en het vervoer tegelijk zijn beschouwd. Ook bij de bepaling van de vervoermiddelen en tijdstippen van mobiliteit voor huishouden is hiermee rekening gehouden door random dat uur over de categorieën/tijdstippen in mindering te brengen. Ondanks de verwachting dat we hiermee de werkelijke verdeling van mobiliteit beter benaderen, is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de resultaten.

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Vrouwen en mannen verschillen onderling niet in de totale hoeveelheid tijd die zij onderweg zijn voor uiteenlopende doeleinden (tabel 7.2). Leeftijd laat wel enige differentiatie zien. De mobiliteit is het hoogst onder 20-34-jarigen en blijkt bij hen ook wat te zijn toegenomen de afgelopen vijf jaar, met name het woon-werkverkeer. Onder 50-plussers, die toch vaak minder tijd onderweg zijn, is de mobiliteit juist gedaald. Dat geldt nog sterker voor 65-plussers. Dat zij minder tijd aan reizen spenderen, is een logisch

gevolg van het feit dat zij doorgaans geen betaald werk (meer) verrichten. Ook fysieke beperkingen kunnen op een gegeven moment ertoe leiden dat de mobiliteit afneemt, zeker onder 'oudere' ouderen. In het algemeen is de verwachting dat het toenemend aandeel ouderen in de bevolking op termijn een dempend effect zal hebben op de totale mobiliteit in Nederland (Van Dam en Hilbers 2013). De verwachting is echter tevens dat ouderen tegenwoordig vitaler zijn en zich dus mogelijk meer dan vorige generaties zullen blijven verplaatsen (Jorritsma en Olde Kalter 2008; Van Dam en Hilbers 2013). Dat effect blijkt vooralsnog niet uit de tijd die zij aan mobiliteit besteden. Mogelijk zijn ouderen wel vaker onderweg, maar niet per definitie langer.² Uit onderzoek (gegevens tot 2007) bleek eveneens dat bij ouderen zich nauwelijks ontwikkelingen hadden voorgedaan in de reistijd per persoon per dag, maar dat wel het aantal afgelegde kilometers toenam (Jorritsma en Olde Kalter 2008: 30). Nadere bestudering (niet in tabel) leert dat de afname bij ouderen deels bij huishoudelijke mobiliteit zit en deels bij vrijetijds-mobiliteit.

Werkenden maken de meeste reizen, de omvang van de werkweek maakt daarbij niet uit: voltijders en deeltijders reizen beiden ruim 10 uur per week in 2011 (woon-werk-verkeer en andere doeleinden bij elkaar opgeteld). Alleen onder degenen die niet betaald werken (waar zowel niet-werkenden in de beroepsactieve leeftijd als ouderen onder vallen) nam de wekelijkse mobiliteit uitgedrukt in uren wat af. Onder hoogopgeleiden ligt de totale wekelijkse reistijd het hoogst en deze is recent ook nog toegenomen, terwijl onder laag- en middelbaar opgeleiden sprake is van een terugloop. Ook in het verleden kwam de meeste mobiliteit voor onder hoogopgeleiden (o.a. Breedveld en Van den Broek 2001: 25; Harms 2008). Door de recente verschuivingen lopen de verschillen uitgesplitst naar opleidingsniveau, in 2011 weer wat verder uiteen dan daarvoor.

Tabel 7.2

Mobiliteit, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 1975-2005 en 2006-2011
(in uren per week)

	2006	2011
mobilititeit	9,1	8,9
geslacht		
vrouwen	8,9	8,8
mannen	9,3	9,1
leeftijd		
12-19 jaar	9,3	9,6
20-34 jaar	10,1	11,1
35-49 jaar	9,7	10,0
50-64 jaar	8,8	7,9
≥ 65 jaar	6,9	5,8
		*
positie		
schoolgaand/studerend	9,6	8,7
werkzaam: voltijds ^a	10,1	10,2
werkzaam: deeltijds ^a	9,5	10,1
niet-werkzaam	7,7	6,9
		*
opleidingsniveau		
laag	7,7	6,8
middelbaar	9,6	8,9
hoog	9,7	10,4
		*

a Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.
vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Zoals te verwachten vanwege hun grotere betaalde arbeidsinspanning uitgedrukt in uren per week, zijn mannen wekelijks gemiddeld langer onderweg voor betaald werk dan vrouwen, bijna twee keer zo lang zelfs in 2011. Andersom zijn vrouwen bijna een uur langer per week op pad in het kader van huishouden en zorgtaken. Ook in de vrije tijd maken vrouwen iets meer reistijd dan mannen, al is het verschil klein. Bij onderwijs doen zich geen verschillen voor.

De toename in woon-werkverkeer komt goeddeels voor rekening van de 20-34-jarigen. Zij zijn in 2011 langer onderweg van en naar hun werk dan vijf jaar geleden. Jongeren volgen het meest onderwijs en zijn daarvoor logischerwijs ook het langst onderweg, gemiddeld iets meer dan drie uur per week. Eenmaal ouder dan 20 jaar vermindert de reistijd voor onderwijsdoeleinden aanzienlijk om nog later in de levensloop vrijwel nihil

te zijn. Onderweg zijn voor het huishouden en zorgtaken kent een piek in de levensfase 35-50 jaar, terwijl men dan juist het minst voor de vrije tijd onderweg is. Tussen 2006 en 2011 is vooral de vrijetijdsmobiliteit onder 50-plussers gedaald.

Tabel 7.3

Mobiliteit naar doeleinden, bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006-2011
(in uren per week)

	betaald werk		onderwijs		huishouden en zorgtaken		vrije tijd	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
geslacht								
vrouwen	1,6	1,8	0,4	0,5	2,7	2,6	4,1	3,8
mannen	3,1	3,4	0,5	0,5	1,7	1,7	3,9	3,4
		*				*		*
leeftijd								
12-19 jaar	1,4	1,3	3,1	3,2	0,5	0,9	4,3	4,1
20-34 jaar	2,9	3,7	0,5	0,9	2,3	2,1	4,3	4,4
35-49 jaar	3,4	3,8	0,1	0,1	2,9	3,0	3,3	3,0
50-64 jaar	2,3	2,6	0,1	0,0	2,2	2,0	4,2	3,3
≥ 65 jaar	0,2	0,1	0,0	0,0	2,2	1,8	4,5	3,8
		*		*		*		*

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Het recreatieve tijdsbestedingspatroon (eropuit gaan, uitstapjes, sport) van diverse groepen ouderen (niet-werkende 50-plussers, 64-74-jarigen en 75-plussers) vertoont in 2011 weinig verschil (zie hoofdstuk 5). Wel zijn het eerder de 75-plussers die ten opzichte van enkele jaren daarvoor in 2011 meer tijd aan activiteiten als sport en uitjes besteden dan de groep die hen in leeftijd voorgaat, de 64-74-jarigen. Dit beeld kan veranderen omdat vanaf 2011 de eerste babyboomers 65 jaar worden, wat gepaard zal gaan met een toename van de vrije tijd en waarschijnlijk ook de recreatieve onderdelen daarvan.

De mobiliteit van ouderen is recentelijk (in uren per week gemeten) iets gedaald, in het bijzonder in de vrije tijd. Juist 75-plussers zijn echter tussen 2006 en 2011 meer tijd aan recreatieve activiteiten gaan besteden. Een mogelijke verklaring voor de bevinding dat de vrijetijdsmobiliteit onder ouderen is gedaald, kan zijn dat juist de 75-plussers niet per definitie ver(der) van huis gaan voor hun activiteiten.

7.2.1 Vervoermiddelen

Een uitsplitsing van het vervoermiddelgebruik maakt duidelijk dat ruim de helft van de totale wekelijkse mobiliteit in 2011 voor rekening komt van de auto, die daarmee ruimschoots het meest gebruikte vervoermiddel is. De auto was altijd al het dominante

vervoermiddel in ons land, en ook in andere Europese landen zitten mensen gemiddeld de helft van de tijd die ze onderweg zijn in de auto (European communities 2004; Cloin et al. 2011). Wel is het autogebruik in Nederland (in tijd uitgedrukt) tussen 2006 en 2011 verminderd met ongeveer een half uur per week (zie KiM 2012). Ook in andere landen is sprake van een afvlakking of daling van de automobilititeit (Millard-Ball en Schippers 2010; Goodwin 2012). De lange tijd stijgende populariteit van de auto voor de dagelijkse mobiliteit lijkt daarmee voorlopig een halt te zijn toegeroepen. Het gebruik van het openbaar vervoer bedroeg in 2011 een klein uur per week en loop- en fietstijd en overige vervoermiddelen bij elkaar opgeteld 3,4 uur per week. Deze zijn de laatste jaren juist wat toegenomen, al is het verschil klein.

Tabel 7.4

Mobiliteit naar vervoermiddel, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
totaal	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	9,1	9,1	8,9
auto	2,9	3,3	3,5	3,8	4,2	4,7	4,7	5,2	4,7
openbaar vervoer	1,0	0,9	0,9	1,2	1,1	1,0	1,1	0,7	0,9
(brom)fiets, te voet en overig	2,8	2,5	2,8	2,9	3,1	2,7	3,3	3,1	3,4

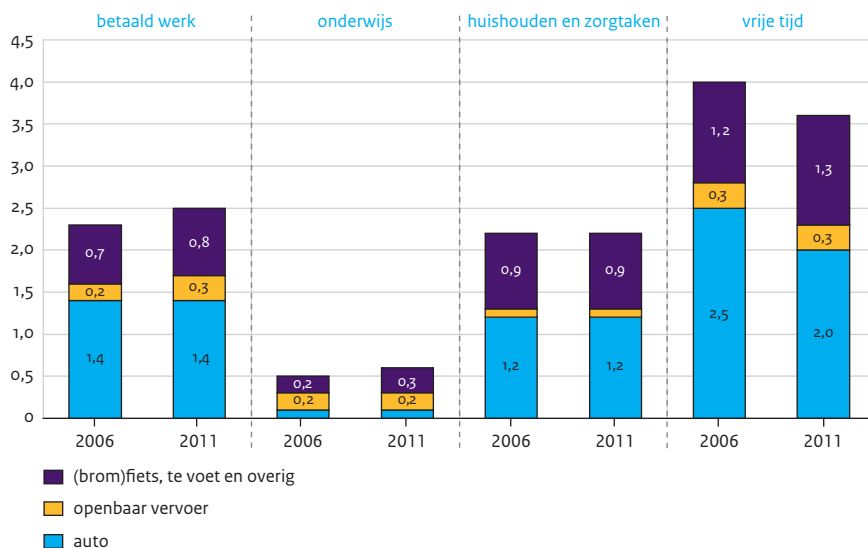
vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Het maakt uit waarnaar en waarvandaan mensen onderweg zijn en welk vervoermiddel zij daarvoor gebruiken. Zo wordt de auto voor meer dan de helft van de tijd gebruikt voor woon-werkverkeer, en dat is niet veranderd tussen 2006 en 2011. De in tabel 7.1 en 7.2 geconstateerde bescheiden toename van het woon-werkverkeer komt voor rekening van het openbaar vervoer, de fiets en overige vervoerwijzen (inclusief lopen). Ook in de vrije tijd is de auto populair, maar de laatste jaren nemen mensen wel minder vaak de auto: het half uur per week dat Nederlanders gemiddeld in het totaal de auto laten staan, komt voor rekening van de vrijetijds mobiliteit. Het openbaar vervoer, fietsgebruik en andere langzamere vormen van mobiliteit (bv. lopen) zijn onveranderd gebleven in de vrije tijd. Bij onderwijs en huishouden bleef de omvang van de mobiliteit ongewijzigd tussen 2006 en 2011 (tabel 7.1) en binnen deze categorieën deden zich geen noemenswaardige verschuivingen voor in vervoermiddelen (figuur 7.1). Voor onderwijs zijn de fiets en het openbaar vervoer in omvang groter dan de automobilititeit, wat overeenkomt met het bekende straatbeeld van schoolgaanden en studenten op de fiets en in het openbaar vervoer. Huishoudelijke en zorgmobiliteit (boodschappen en het halen en brengen van kinderen) vindt ongeveer de helft van de tijd met de auto plaats, voor een kleine helft met de fiets of te voet. Het openbaar vervoer neemt daar een bescheiden plaats in.

Figuur 7.1

Mobiliteit naar motief en vervoerswijze, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in uren per week)

betaald werk: verschil openbaar vervoer en (brom)fiets, te voet en overig is significant in 2006-2011 ($p < 0.05$); vrije tijd: verschil auto is significant in 2006-2011 ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Binnen een onveranderd mobiliteitsbudget van 9 uur per week is er dus sprake van verminderde vrijetijds mobiliteit, en daarbinnen van verminderde automobilititeit. Aan het eind van dit hoofdstuk gaan we verder in op de vraag bij welke bevolkingsgroepen (jongeren, ouderen) deze ontwikkeling zich voordoet.

7.2.2 Relatieve reistijd: reisaandeel per activiteit

Hoe verhoudt de tijd die iemand onderweg is zich tot de tijd die met de betreffende activiteit gemoeid is? Het reistijdaandeel geeft hier zicht op. Hiervoor is de reistijd gedeeld door de totale tijd voor de betreffende activiteit (inclusief de reistijd) en als een percentage uitgedrukt (vgl. Harms 2003). Ter illustratie: een reistijdaandeel van 15% betekent dat men gemiddeld van elk uur negen minuten ($0,15 \times 60$) besteedt aan het reizen voor de activiteit. In het verleden bleek bijvoorbeeld dat mensen weliswaar minder vrije tijd kregen, maar wel langer in en voor hun vrijetijdsactiviteiten onderweg waren (Harms 2008; Verbeek en De Haan 2011). Hier bezien we hoe dat beeld er in 2011 (en voorgaande jaren) uitziet.

Met een constant gebleven tijdsbesteding aan betaald werk en een licht toegenomen reistijd voor woonwerkverkeer, is het aandeel van de reistijd in 2011 licht toegenomen

(tabel 7.5). Men is zich dus ten behoeve van het werk langer (in tijd afgemeten) gaan verplaatsen. Die toename komt, zo bleek hiervoor, niet voor rekening van de auto maar door een bescheiden toename in gebruik (in tijd) van het openbaar vervoer en de fiets of te voet gaan.

Het reisaandeel is bij onderwijs vrijwel even groot in omvang als bij betaald werk, namelijk 13,5% in 2011. Dat aandeel is sinds 1975 sterk toegenomen (vgl. Harms 2008: 22), maar lijkt zich in 2011 wat te stabiliseren. Het reizen naar en van de onderwijsinstelling gebeurt overigens relatief vaak met de fiets of te voet, wat uiteraard met een beperkte snelheid gaat. Toch reist men voor onderwijs relatief net zo lang ten opzichte van de tijd die uiteindelijk daadwerkelijk naar het onderwijs zelf gaat als bij betaald werk. Thuis studeren en huiswerk maken zijn bovendien meegeteld.

Doordat de tijd besteed aan huishoudelijke taken wel is gedaald maar de reistijd niet is veranderd, is er in 2011 sprake van een iets toegenomen aandeel reistijd voor huishouden en zorgtaken.

In de vrije tijd is men verhoudingsgewijs wat minder lang onderweg, als is het verschil tussen 2006 en 2011 minimaal. Dat ondanks de daling in reistijd het reisaandeel van de vrije tijd niet veel is veranderd komt doordat de vrije tijd in zijn geheel een omvangrijke tijdsbestedingscategorie is: circa 48 uur per week. Vermindering van de reistijd van minder dan een klein half uur valt dan snel in het niet.

Tabel 7.5

Reistijdaandeel per activiteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
betaald werk	9,5	8,6	9,2	9,6	9,2	10,3	9,6	11,9	13,3
onderwijs	10,4	9,6	12,5	13,0	14,1	16,4	15,8	16,1	13,5
huishouden en zorgtaken	9,4	12,8	10,8	13,5	14,8	13,2	14,8	10,8	12,3
vrije tijd	5,4	4,9	5,9	6,1	6,8	6,7	7,8	8,5	7,5

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

7.3 Wanneer en waarvoor onderweg

Mobiliteitsstromen komen vooral op doordeweekse dagen in duidelijke pieken, de bekende ochtend- en avondspitsen. Op een gemiddelde dinsdagochtend zijn net na 8:00 uur de meeste mensen onderweg: ongeveer 14% van alle Nederlanders van 12 jaar en ouder is dan aan het reizen (figuur 7.2). Het KiM (2012) becijferde dat op werkdagen rond 8:15 uur ongeveer 2,7 miljoen mensen onderweg zijn. Daarna zakt de verkeersdruk op doordeweekse dagen snel terug tot deze weer begint toe te nemen vanaf ongeveer 16:00 uur. De avondspits beleeft zijn drukste moment iets na 17:00 uur. Dan zijn ongeveer 2,5 miljoen mensen met de auto onderweg (KiM 2012: 26). Ander onderzoek komt tot vergelijkbare aantallen (Korvorst en Bouhuijs 2013).

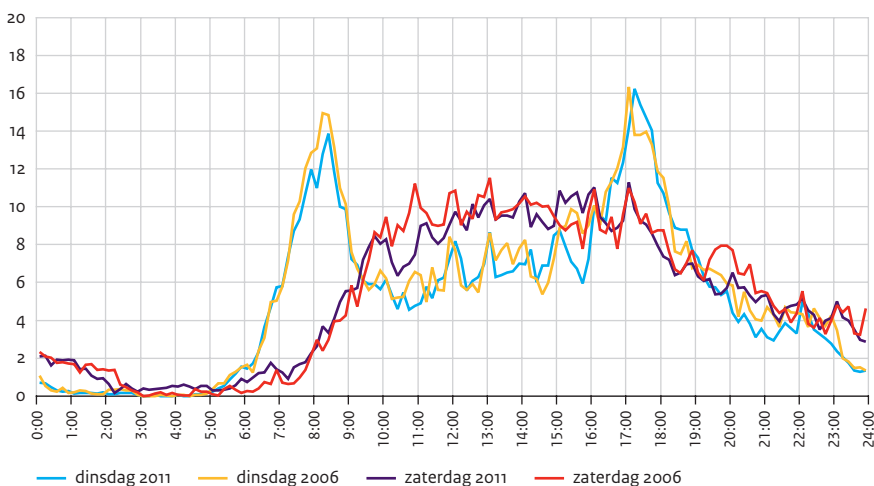
Op zaterdag zijn er niet zozeer minder mensen onderweg dan op doordeweekse dagen (Korvorst en Bouhuijs 2013), maar is de mobiliteit wat meer verspreid over de dag.

De mobiliteit komt in de ochtend later op gang, loopt dan geleidelijk op tot het einde van de middag, om daarna weer af te nemen.

Al met al is er tussen 2006 en 2011 weinig veranderd in de tijdstippen waarop mensen zich verplaatsen. Dat blijkt uit het samenvallen van de diverse lijnen in figuur 7.2. Van meer spreiding van mobiliteit is geen sprake. Naast de ochtend- en avondspits zijn er gedurende de dag slechts kleine pieken in zowel 2006 als 2011.

Figuur 7.2

Totale mobiliteit op dinsdag en zaterdag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

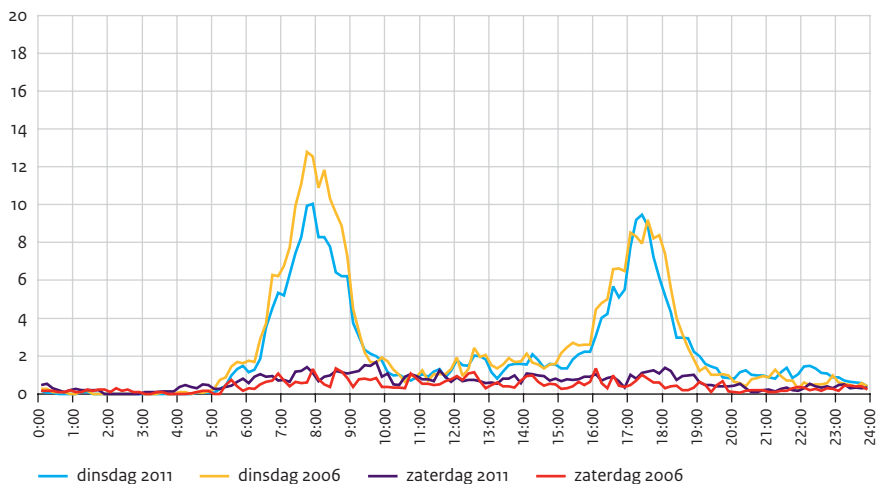
7.3.1 Woon-werkverkeer

Het verloop van het woon-werkverkeer over de dag sluit uiteraard in hoge mate aan bij de gebruikelijke (kantoor)tijden waarop veel Nederlanders werken. Toch is de ochtendpiek in woon-werkverkeer iets nadrukkelijker zichtbaar dan de avondpiek, die wat geleidelijker verloopt. Als verklaring hiervoor is (in o.a. Harms 2003: 73) gegeven dat in het bijzonder vrouwen meer gespreid over de middag stoppen met werken. Velen van hen werken immers in deeltijd en/of vertrekken eerder van hun werk om bijvoorbeeld kinderen op te halen of boodschappen te doen. In 2011 is de ochtendpiek wel minder sterk dan in 2006. De avondpiek verloopt in beide jaren vrijwel hetzelfde.

Op zaterdag is er nauwelijks sprake van woon-werkverkeer en de betrekkelijk kleine groep mensen die dan wel op weg is naar of van het werk doet dat niet op piekmomenten.

Figuur 7.3

Woon-werkverkeer op dinsdag en zaterdag, bevolking 20-64 jaar, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

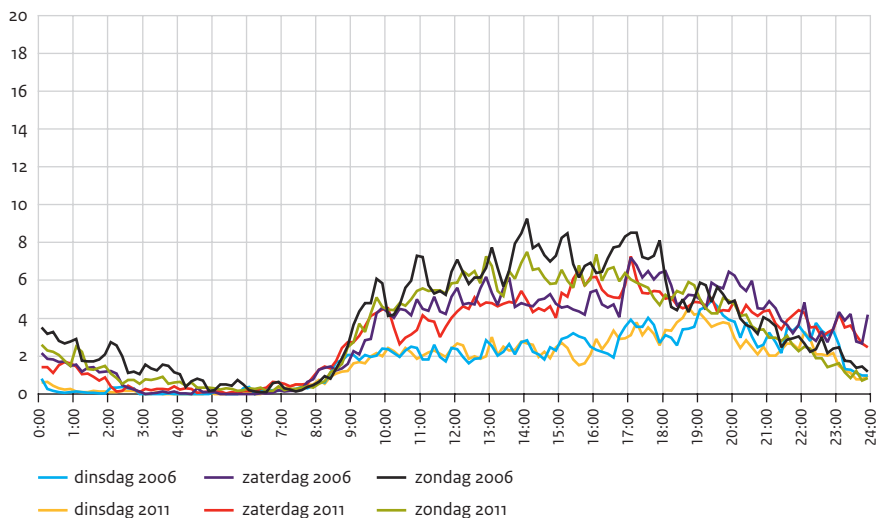
7.3.2 Op weg in de vrije tijd

De vrijetijdsmobiliteit is het meest omvangrijk in uren per week, maar verloopt gespreider over de dag dan het woon-werkverkeer (vgl. Harms 2006). Er zijn in tegenstelling tot bij woon-werkverkeer en gemiddeld gezien, weinig zeer drukke momenten op de dag veroorzaakt door vrijetijdsverkeer. Het vrijetijdsverkeer komt in het weekend rond 10:00 op gang. Op dinsdag is de vrije tijd, en dus ook de bijbehorende mobiliteit meer geconcentreerd in de (vroeg) avond (zie hoofdstuk 2). Van de weekenddagen kent de zondag de meeste vrijetijdsmobiliteit, al zijn in 2011 gemiddeld minder mensen onderweg dan in 2006. Op zaterdagmiddag is de vrijetijdsmobiliteit iets lager dan op zondag maar wel hoger dan op doordeweekse dagen.

Figuur 7.4

Vrijtijdsverkeer op dinsdag, zaterdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

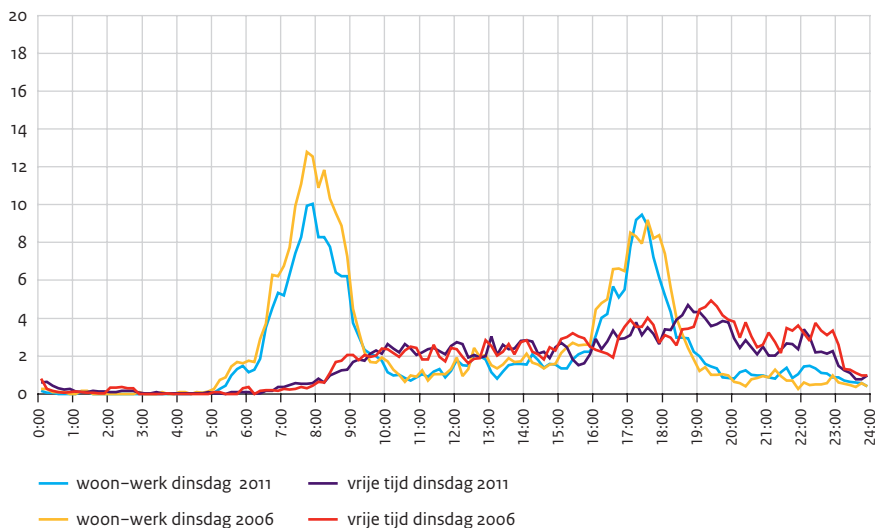
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

7.3.3 Tegelijk onderweg?

Woon-werkverkeer verloopt in de avondspits iets geleidelijker dan in de ochtend, maar toch is de avondspits op een gemiddelde dag sterker waarneembaar doordat op door-deweekse ochtenden de spits veroorzaakt wordt door forenzen, terwijl het in de vroege avond om de optelsom van woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer gaat (figuur 7.5). Het vrijetijdsverkeer komt 's morgens later op gang dan het woon-werkverkeer, maar aan het begin van de avond bevinden beide verkeersvormen zich tegelijkertijd op de weg (vgl. Harms 2008; Verbeek en De Haan 2011; KiM 2012: 26). Files ontstaan 's avonds dus als gevolg van de cumulatie van woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer (vgl. Harms 2008).

Figuur 7.5

Woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer op dinsdag, bevolking 20-64 jaar (woon-werkverkeer) en bevolking 12 jaar en ouder (vrijetijdsmobiliteit), 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

7.4 Mobiele jongeren?

Hoewel de auto nog steeds het meest gebruikte vervoermiddel is voor Nederlanders, is het tijdsbeslag van de totale automobilititeit tussen 2006 en 2011 met een half uur afgenomen (tabel 7.4). Het blijkt dat mensen vooral in de vrije tijd de auto vaker laten staan (figuur 7.1). Is de afname van automobilititeit toe te schrijven aan jongeren, zoals recente berichten doen vermoeden? Het CBS meldt dat het autobezit onder 18-25-jarigen in het tweede jaar op rij is gedaald, terwijl dit onder ouderen (65-plussers) toenam (CBS 2013c).³ Ook uit de mobiliteitsbalans van het KiM uit 2012 blijkt dat jongvolwassenen (18-29 jaar) minder (auto)mobiel zijn geworden tussen 1995 en 2009. Onderzoek uit andere landen (o.a. Duitsland, Noorwegen en de Verenigde Staten; Kuhnimhof et al. 2012) komt tot dezelfde conclusie.

Een oorzaak kan zijn dat naast een dalende koopkracht van jongeren door de economische crisis en verstedelijking, het gebruik van mobiele en online media ertoe leidt dat jongeren minder mobiel (hoeven te) zijn met de auto. Sommigen (KiM 2012; Atlantic 2012; Trouw 2013) suggereren dat waar vroeger de auto een symbool van status en vrijheid was, tegenwoordig de smartphone en internetmogelijkheden die rol vervullen (Kuhnimhof et al. 2012). Vooral de zogenaamde Generatie Y, jongvolwassenen die tussen 1982 en 2001 geboren zijn, zou autobezit niet meer als een noodzaak zien, maar wel het constant bereikbaar zijn via mobiele en online media (Howe en Strauss 2000; Deloitte

2012). Deze jonge generatie is opgegroeid met internet en voelt zich door nieuwe toepassingen niet meer gebonden aan een bepaalde locatie, zo luidt de redenering. Via sociale media worden vriendschappen op afstand aangegaan en onderhouden, via internet bekijken ze thuis de nieuwste films, en mobiel internet maakt het mogelijk altijd en overal met iedereen te kunnen communiceren. Is het dan ook zo dat jongeren die veel online zijn, minder geneigd zijn om met de auto eropuit te gaan (Mokhtarian et al. 2006) dan leeftijdsgenoten die minder lang online zijn, omdat (een deel van) hun sociale contacten en vrijetijdsbesteding online plaatsvindt?

Om de automobilititeit van jongeren in de vrije tijd nader te bekijken, gebruiken we hier een iets andere leeftijdsindeling dan elders in dit rapport. Generatie Y was ten tijde van het tijdsbestedingsonderzoek 2011 10-29 jaar oud. Daarom is een uitsplitsing rond 30 jaar relevant. Als we bovendien willen inzoomen op de automobilititeit is het van belang de grens bij 18 jaar te leggen, aangezien dat de leeftijd is waarop men in Nederland mag autorijden. Niet toevallig komt deze indeling overeen met die van het KiM (2012) en anderen (o.a. Kuhnimhof et al. 2012).

De afgenomen automobilititeit van gemiddeld een half uur per week tussen 2006 en 2011 zagen we eerder in dit hoofdstuk (tabel 7.4). Hier blijkt dat deze afname zich niet onder alle leeftijdsgroepen voordoet, maar geconcentreerd is bij jongvolwassenen (18-29 jaar) (tabel 7.6). Althans, de grootste teruggang in autogebruik doet zich bij hen voor: in 2011 gemiddeld 1,4 uur per week minder dan in 2006. Deze afname komt vrijwel geheel doordat zij in de vrije tijd minder met de auto op pad gaan, bijna een uur minder per week. Ook de allerjongsten (12-17 jaar) en de 40-59-jarigen gaan minder vaak (als passagier) met de auto op pad in de vrije tijd.

Tabel 7.6

Automobilititeit naar doeleinden en leeftijd, bevolking 12 jaar en ouder, 2006-2011 (in uren per week)

	automobilititeit totaal		woon- werkverkeer		onderwijs		huishouden en zorgtaken		vrije tijd	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
totaal	5,2	4,7	1,4	1,4	0,1	0,1	1,2	1,2	2,5	2,0
leeftijd										
12-17 jaar	2,0	1,5	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,2	1,5	1,0
18-29 jaar	5,8	4,4	1,5	1,4	0,3	0,2	0,9	0,8	3,1	2,0
30-39 jaar	6,3	6,7	2,1	2,6	0,1	0	1,8	1,8	2,3	2,3
40-59 jaar	5,7	5,4	2,0	2,0	0	0,1	1,4	1,4	2,3	1,8
≥ 60 jaar	3,9	3,6	0,3	0,3	0	0	1,0	1,0	2,6	2,2
		*		*		*		*		*

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil 2011 significant ($p < 0.05$)

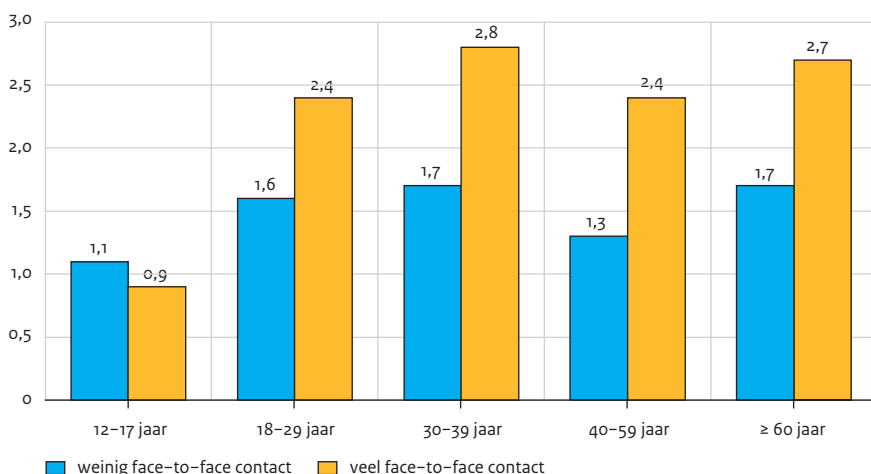
Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Er zijn nog meer resultaten die de verminderde automobilititeit onder jongeren bevestigen. Zo blijkt op basis van de gegevens uit de vragenlijst bij het tijdsbestedingsonderzoek dat in 2006 bijna 80% van de jongvolwassenen (18-29 jaar) de auto wel eens gebruikt als bestuurder, terwijl dit in 2011 is gedaald tot driekwart (gegevens niet gepresenteerd). Eerder is al gesuggereerd (KiM 2012; Ewalds en Voncken 2013) dat wel meespeelt waar jongeren wonen, want (in 2011) is 90% van de jongvolwassenen in weinig tot niet stedelijke gebieden bestuurder van een auto, en dat ligt met 69% een stuk lager in (zeer) sterk stedelijke gebieden.

Zoals gezegd is ook geopperd dat het onderhouden van sociale contacten via online en mobiele media onder jongeren ertoe kan leiden dat zij minder mobiel zijn met de auto. Zien we dit terug in de tijdsbestedingsgegevens? Om hier zicht op te krijgen is gekeken naar de verhouding tussen automobilititeit in de vrije tijd van jongeren en het onderhouden van sociale contacten, afzonderlijk voor face-to-face en online contacten (wat valt onder de bredere noemer van internet- en computergebruik). Door de bank genomen blijkt dat mensen met veel face-to-face sociale contacten langer met de auto op pad zijn in de vrije tijd (figuur 7.6). Dat geldt voor alle leeftijdsgroepen, met uitzondering van de 12-17-jarigen. Deze allerjongsten beschikken uiteraard niet zelf over een auto; bij hen gaat het om de tijd die zij als passagier meerijden.

Figuur 7.6

Automobilititeit in vrije tijd naar leeftijd en mate van face-to-face contact, bevolking 12 jaar en ouder, 2011 (in uren per week)

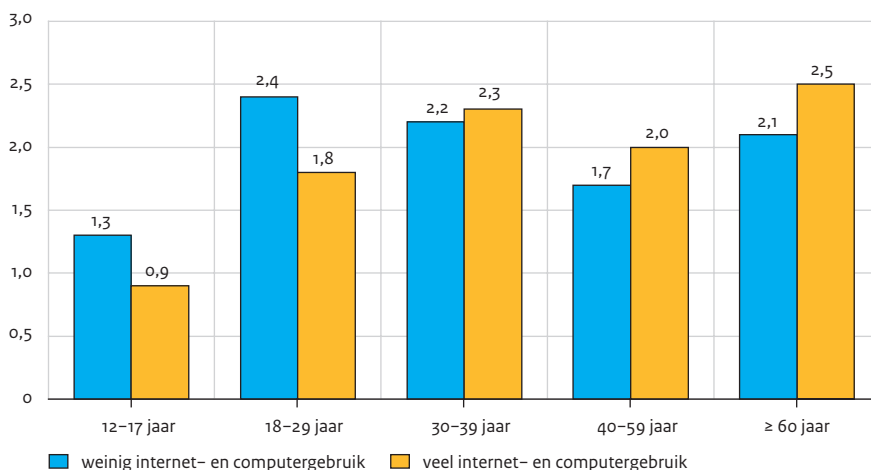
- a Gemiddeld genomen besteedt in 2011 de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder per week 5,7 uur aan face-to-face sociaal contact (zie ook tabel 4.6). Om groepen met weinig en veel face-to-face contacten te vergelijken op basis van gelijke grootte is gekozen voor de mediaan (4,5 uur per week) als grens. Hierdoor valt ongeveer de helft van de bevolking in de groep met weinig face-to-face contact en de andere helft in de groep met veel face-to-face contact.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Om de verhouding tussen automobilititeit en online sociale contacten na te gaan, is tevens gekeken naar een bredere activiteitengroep, namelijk al het internet- en computergebruik, inclusief online communicatie (zie ook hoofdstuk 4 waar deze activiteiten afzonderlijk zijn weergegeven). In het tijdsbestedingsonderzoek is namelijk niet sluitend vast te stellen hoe nauwkeurig mensen het gebruik van sociale media hebben geregistreerd in het dagboek. Dit kunnen zij algemeen hebben beschreven als internetten (in plaats van online sociaal contact). Bovendien duren veel van de sociale media-activiteiten minder dan het tien-minuteninterval in het dagboek, en is het goed mogelijk dat deze uiteindelijk in een ongespecificeerde computercategorie zijn ondergebracht. Om dit enigszins te ondervangen, gebruiken we in figuur 7.7 een bredere indeling van internet- en computergebruik, waaronder ook de sociale contacten online vallen.⁴ De uitsplitsing laat zien dat onder de 40-plussers veel online sociaal contact samenhangt met meer automobilititeit in de vrije tijd. Onder jongeren (zowel 12-17-jarigen als 18-29-jarigen) is dit verband precies omgekeerd: jongeren die relatief veel tijd besteden aan internet- en computergebruik, dus ook online sociale contacten, maken minder gebruik van de auto in de vrije tijd dan jongeren die relatief weinig tijd besteden aan internet- en computergebruik.

Figuur 7.7

Automobilititeit in de vrije tijd naar leeftijd en mate van internet- en computergebruik (incl. online communicatie)^a, bevolking 12 jaar en ouder, 2011 (in uren per week)

- a Gemiddeld genomen besteedt in 2011 de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder per week 4,8 uur aan internet- en computergebruik, inclusief online communicatie (zie ook tabel 4.3 en 4.6). Om groepen met weinig en veel internet- en computergebruik te vergelijken op basis van gelijke grootte is gekozen voor de mediaan (2,8 uur per week) als grens. Hierdoor valt ongeveer de helft van de bevolking in de groep met weinig internet- en computergebruik en de andere helft in de groep met veel internet- en computergebruik.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Vooralsnog lijkt er onder jongvolwassenen inderdaad sprake te zijn van een relatie tussen veel tijd online en achter de computer doorbrengen en een verminderd auto-gebruik in de vrije tijd. Nadere analyse moet uitwijzen hoe dit verband er uitziet wanneer rekening gehouden wordt met andere kenmerken, zoals het opleidingsniveau en de stedelijkheidsgraad van de woonomgeving. Evenzo zal de toekomst moeten uitwijzen of de verhouding tussen digitaal contact onderhouden en vrijetijdsmobiliteit onder jongeren zich kenmerkt door substitutie (virtuele contactmogelijkheden vervangen fysieke verplaatsingen), complementariteit (beide versterken elkaar), modificatie (nieuwe contactmogelijkheden leiden tot aanpassing van mobiliteitsgedrag) of neutraliteit (er is geen verband) (zie ook Mokhtarian 2002; Senbil en Kitamura 2003).

7.5 Digitalisering en mobiliteit

Behalve bij sociale contacten kan digitalisering ook bij andere activiteiten tot verminderde mobiliteit leiden, namelijk wanneer digitale activiteiten voor fysieke activiteiten in de plaats komen en men dus in principe niet noodzakelijk of minder vaak naar een locatie toe hoeft om de activiteit uit te oefenen. Te denken valt aan thuiswerken en online winkelen. In hoeverre is er sprake van een toename van dergelijke activiteiten en in hoeverre zijn er effecten op de mobiliteit waar te nemen?

Ten eerste het thuiswerken. Tussen 2006 en 2011 neemt het aantal thuis gewerkte uren iets toe, maar groeit tegelijk de woon-werkmobiliteit licht (tabel 7.7, woon-werkverkeer is in deze tabel wat meer dan in tabel 7.1 omdat het hier niet de bevolking van 12 jaar en ouder maar van 18 jaar en ouder betreft). Het aandeel mensen dat (wel eens) thuis werkt stijgt, maar het aantal thuis gewerkte uren per thuiswerkende stijgt niet statistisch significant. Mensen die (ook) thuiswerken draaien wekelijks veel meer uren dan mensen die niet thuiswerken. Onder hen is de betaalde arbeidstijd toegenomen, onder degenen die niet thuiswerken neemt deze juist wat af. Wat betreft de reistijd voor woon-werkverkeer blijkt dat degenen die (deels) thuiswerken langer naar en van hun werk reizen dan degenen die niet thuiswerken. De wekelijkse reistijd voor woon-werkverkeer van thuiswerkers is bovendien gegroeid tussen 2006 en 2011.

Bij de bevinding dat wie (ook) thuis werkt langer van en naar het werk onderweg is, speelt een opleidingseffect mee want het gaat vooral om hoogopgeleidenwerken (vgl. figuur 3.6). Los daarvan is het aannemelijk dat mensen die ver van hun werk wonen, er eerder voor kiezen nu en dan thuis te werken om zo hun reistijd te reduceren. Omgekeerd kan (deels) thuiswerken ook de prikkel verminderen om de reistijd tussen thuis en werk te beperken. Wie niet elke dag naar het werk hoeft, zal een langere reistijd op de resterende dagen mogelijk eerder voor lief nemen. Idealiter zouden specifieke groepen met elkaar vergeleken worden, bijvoorbeeld hoogopgeleide voltijders die wel thuiswerken met hoogopgeleid voltijders die niet thuiswerken, maar thuiswerken heeft nog niet een zodanige vlucht genomen dat dit gegeven in de steekproefgrootte in voldoende mate voorkomt. Deze eerste verkenning leidt niet tot steun voor de gedachte dat digitalisering tot minder woon-werkverkeer leidt.

Tabel 7.7

Thuiswerken en mobiliteit, bevolking vanaf 18 jaar, 2006-2011 (in uren per week en procenten)

	2006	2011
thuiswerken	1,0	1,7
woon-werkverkeer	2,4	2,7
% thuiswerkers (in dagboekweek)	17	26
tijd besteed aan thuiswerken door thuiswerkers	5,6	6,6
totaal betaald werk door thuiswerkers	32,6	35,8
totaal betaald werk door niet-thuiswerkers	17,5	15,2
woon-werkverkeer thuiswerkers	4,1	4,7
woon-werkverkeer niet-thuiswerkers	2,1	2,0

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Nog minder in de data aanwezig en daarmee nog minder analyseerbaar is online winkelen. Maar het beeld is hetzelfde als bij werken: wie (deels) thuis winkelt, gaat ook veel de deur uit om te winkelen en heeft daarmee een grotere aan winkelen gerelateerde reistijd dan wie niet (deels) thuis winkelt.

7.6 Conclusies

In 2011 waren Nederlanders voor hun dagelijkse verplaatsingen in totaal ongeveer 9 uur per week onderweg. Het mobiliteitsbudget van Nederlanders, de hoeveelheid tijd die zij wekelijks voor diverse doeleinden onderweg zijn, is stabiel gebleven tussen 2006 en 2011. Daarbinnen is men wat langer onderweg voor woon-werkverkeer en wat minder lang voor vrijetijdsdoeleinden. De (bescheiden) toename in het woon-werkverkeer komt voor rekening van het openbaar vervoer en doordat mensen wat vaker met de fiets of lopend naar het werk gaan. De auto is nog altijd het meest gebruikt voor woon-werkverkeer, maar dit is de laatste jaren niet meer toegenomen. Wel laten Nederlanders de auto in 2011 wat vaker staan in de vrije tijd. De afname van de automobilititeit is zelfs vrijwel geheel hieraan toe te schrijven.

Veel problemen rondom mobiliteit, zoals dagelijkse files en reistijdverlies, worden veroorzaakt door het feit dat veel mensen tegelijkertijd onderweg zijn. Dat is in 2011 onverminderd het geval. Tijdens de ochtendspits, die in 2011 iets minder spits is dan in 2006, zijn vooral forenzen onderweg, tijdens de avondspits (die wat gespreider verloopt) zijn er zowel forenzen als mensen die (al) op pad zijn voor vrijetijdsdoeleinden onderweg. Hoewel de automobilititeit binnen al de onderscheiden leeftijdsgroepen is gedaald in 2011, was die daling het sterkst onder jongeren in de leeftijd 18-29 jaar. Aanvullende analyses laten zien dat deze daling van automobilititeit (een trend die zich ook in andere

landen voordoet) zich in het bijzonder manifesteert in de vrije tijd. Daarbij bestaat een duidelijke samenhang tussen internetgebruik (inclusief online sociale contacten), computergebruik en de verminderde automobility: jongeren die veel tijd achter de computer doorbrengen, maken in de vrije tijd veel minder lang van de auto gebruik dan jongeren die geen of weinig tijd achter de computer doorbrengen. Bij thuiswerken en winkelen (bevolking 18 jaar en ouder) is er nog geen aanwijzing dat digitalisering tot minder mobiliteit leidt.

Noten

- 1 Met dank aan Sascha Hoogendoorn-Lanser van het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid en Lucas Harms van de Universiteit van Amsterdam en Hogeschool Windesheim voor hun suggesties bij conceptversies van dit hoofdstuk.
- 2 In dit rapport gebruiken we een iets andere leeftijdsindeling dan bijvoorbeeld in de Mobiliteitsbalans van het Kennisinstituut voor Mobiliteit (KiM 2012). Wanneer we dezelfde indeling gebruiken (12-17 jaar, 18-29 jaar, 30-39 jaar, 40-59 jaar en 60 jaar en ouder), blijkt de afname zich uitsluitend bij de 60-plussers voor te doen (van 7,2 naar 6,2 uur per week). In het tijdsbestedingsonderzoek vallen zowel vitale ouderen (grootweg tot 75 jaar) en oudere ouderen in deze categorie.
- 3 Het aantal 18-25-jarigen neemt tussen 2012 en 2013 met 0,4% toe, terwijl het autobezit in die groep met 4,5% afneemt; 65-plussers daarentegen nemen in aantal met 4% toe, en het autobezit steeg met 7%.
- 4 Als we hetzelfde type figuur uitdraaien van automobility in de vrije tijd naar leeftijd, met alleen de online sociale contacten, zien we een vergelijkbaar beeld.

8 Van doen naar beleven: tijdsbesteding en tijdsbeleving

Mariëlle Cloïn en Andries van den Broek

8.1 Ervaring en waardering van de tijd

Het tijdsbestedingsonderzoek geeft een beeld van de inrichting van het dagelijks leven in Nederland. Daarmee is echter nog niets gezegd over de ervaring en de beleving van de omgang met tijd. Het staat immers niet op voorhand vast dat het verloop van de dag of week voldoet aan de verwachtingen die mensen hebben en zonder al te veel temporele knelpunten is verlopen. De manier waarop mensen hun tijd besteden, zegt dus niets over hoe druk of relaxed zij die tijd ervaren en over de moeite die het al dan niet kost om de tijd naar wens in te richten.

Aandacht voor gevoelens van tijdsdruk is allerm minst nieuw. De zorgen over de toename van dergelijke gevoelens zijn ‘van alle tijden’ (Hofland 1955; Mommaas 2002; Huijjer en Sabelis 2010) en een internationale trend (Robinson en Godbey 1997; Gershuny en Sullivan 2003; Voorpostel et al. 2010). Rond de millenniumwisseling werd in dat kader in Nederland vaak gesproken van een overgang naar de 24-uurseconomie, waarin iedereen ‘druk-druk-druk’ is. Onder sprekende titels als *De veeleisende samenleving* (Breedveld en Van den Broek 2002), *Neem de tijd. Overleven in de to go-maatschappij* (Haegens 2012) en *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst* (Hermsen 2010) is de laatste jaren gewezen op ‘geen tijd hebben’ als een fundamentele ervaring van deze tijd (Hermsen 2010).

Dit hoofdstuk gaat over de gevoelswaarde van de gerealiseerde tijdsbesteding, over de waardering en beleving van de tijd. Omdat uit de tijdsbesteding die men realiseert die gevoelswaarde niet direct is af te lezen, is hierover in het tijdsbestedingsonderzoek 2011 voor het eerst op uitgebreidere schaal aanvullende informatie verzameld. Enerzijds is dat informatie uit het dagboek over gevoelens van gejaagdheid, anderzijds meer algemene informatie uit de enquête (vinden mensen dat zij een druk leven leiden, voldoende vrije tijd hebben).

Doel is om de gerealiseerde of objectieve tijdsbesteding met de ervaren of subjectieve tijdsbeleving in verband te brengen. Daardoor zijn niet alleen uitspraken mogelijk over de mate waarin mensen druk *zijn*, maar tevens over de mate waarin zij zich druk *voelen*. Bij de beleving van de tijd spelen echter meer factoren dan de objectieve tijdsbesteding een rol: tussen een volle agenda hebben en gevoelens van tijdsdruk ervaren zit een ‘prisma’ van persoonlijke voorkeuren en ambities, verwachtingen uit de omgeving, individuele spankracht en routines in het combineren van meerdere activiteiten. Door dergelijke verschillen kan dezelfde objectieve tijdsbesteding zeer uiteenlopend ervaren worden (Moens 2004; Knulst 2005).

Eerst komt het algemene beeld over gevoelens van gejaagdheid onder Nederlanders aan bod. Hoe vaak en bij wie komen dergelijke gevoelens voor? Welke ontwikkelingen doen zich op dit terrein voor? Daarna komen achtereenvolgens de tijdsbeleving van verplichte

tijd en vrije tijd aan de orde, en de voorkeuren voor drukte respectievelijk rust. Vervolgens gaat de aandacht uit naar de ambities, waardering en ervaringen in de vrije tijd. Wat vinden mensen in de vrije tijd van belang om te doen? En hoe verhoudt zich dat tot de besteding en beleving van de tijd? Tot slot wordt bekeken in hoeverre algemene gevoelens van geluk en tevredenheid verband houden met gerealiseerde (vrije)tijdsbesteding en ervaren tijdsdruk.

8.2 Gevoelens van gejaagdheid onder Nederlanders

In het jaar 2000, de eerste keer dat in het tijdsbestedingsonderzoek naar gevoelens van gejaagdheid werd gevraagd, rapporteerde bijna de helft van de bevolking minimaal één gejaagde dag in de onderzoekswEEK. Conform Europese richtlijnen voor het doen van tijdsbestedingsonderzoek werd aan het eind van iedere dagboekdag gevraagd of men zich die dag opgejaagd (*rushed*) gevoeld had. Vijf jaar later was het beeld, ondanks een groter tijdsbeslag van verplichtingen, onveranderd (Breedveld et al. 2006).

In 2006 ligt het aandeel mensen met minstens een dag gevoelens van gejaagdheid, met 31% een stuk lager dan daarvoor. De (trend)breuk tussen 2005 en 2006 kan deels met het verschil in meetmethode te maken hebben (vanaf 2006 vult men gespreid over het jaar een week een dagboek in, zie hoofdstuk 1). En wellicht was de doorsnee werkweek begin oktober uit de peilingen van 2000 en 2005 wat betreft gejaagdheid geen week die model stond voor het hele jaar. De veelal rustige zomerperiode viel tot 2005 buiten de waarneming, wat eveneens een verklaring kan bieden voor de hogere gejaagdheidsscores voor 2000 en 2005.

Na 2006 ligt het aandeel mensen met gevoelens van gejaagdheid weer hoger: in 2011 voelt 40% van de mensen zich een of meerdere dagen van 'hun' week opgejaagd, gemiddeld gaat het om twee dagen per week (tabel 8.1). In 2011 rapporteren aanzienlijk minder mensen gejaagdheid dan voor 2006.

Toegespitst op de periode 2006-2011 is vooral de toename van gevoelens van gejaagdheid onder vrouwen opmerkelijk. Zowel de prevalentie (van 32% naar 46%) als de frequentie (van 1,7 naar 2,1 dag per week) van die gevoelens stijgt. Onder mannen komen gevoelens van gejaagdheid in 2011 eveneens vaker voor dan in 2006, maar de stijging is minder sterk. Van degenen die gejaagdheid ervaren, verschillen vrouwen en mannen niet in het aantal dagen waarop zij zich gejaagd voelen.

Ook antwoorden op meer algemene vragen naar gevoelens van gejaagdheid duiden op een grotere gejaagdheid in 2011 vergeleken met 2006. Het percentage mensen dat zich bijna altijd gejaagd voelt, groeit van 5% in 2006 naar 10% in 2011. Het beeld uit het dagboek en het algemenere beeld uit de vragenlijst zijn dus consistent.

De achtergrond van de toename van gevoelens van gejaagdheid is niet evident. Het tijdsbeslag van verplichtingen groeide tussen 2006 en 2011 niet (hoofdstuk 2). Wel past de grotere gejaagdheid in een internationale trend, maar ook met die constatering is de achtergrond niet verklaard. Toekomstige metingen moeten bevestigen dan wel ontkrachten of hier sprake is van een eenmalige fluctuatie of van een ontwikkeling richting meer gevoelens van gejaagdheid die zich doorzet.

Tabel 8.1

Gejaagdheid bevolking 12 jaar en ouder, naar geslacht, 2000-2005 en 2006-2011 (in procenten en in dagen per week)

	2000	2005	2006	2011
uit dagboek over de onderzoeksweek (≥ 12 jaar)				
minstens een dag in onderzoeksweek gejaagd (%)	47	48	31	40
vrouwen	50	53	32	46
mannen	43	43	29	35
				*
aantal dagen per week gejaagd	1,3	1,3	1,7	2,0
vrouwen	1,4	1,5	1,7	2,1
mannen	1,2	1,1	1,6	1,9
uit vragenlijst in het algemeen (≥ 16 jaar)				
Hoe vaak voelt u zich in het dagelijks leven opgejaagd?				
bijna altijd			5	10
soms			34	45
bijna nooit			61	44
vrouwen (% bijna altijd of soms)			44	62
mannen (% bijna altijd of soms)			33	50
				*

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$); * = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP (TBO'00-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

Dat vrouwen gevoelens van gejaagdheid vaker rapporteren is niet nieuw (Mattinly en Sayer 2006; Breedveld et al. 2006; Cloin et al. 2010). Ter verklaring hiervoor is gewezen op het fenomeen van de *second shift* (Hochschild 1989): de dubbele dienst of de dubbele belasting waarmee veel vrouwen zich geconfronteerd zien. Het gaat daarbij niet zozeer om het aantal uren dat men aan verplichtingen kwijt is (wat voor vrouwen minder is dan voor mannen), maar om andere kenmerken van die verplichtingen. Zo combineren vrouwen vaker taken en verrichten ze ook vaker meerdere taken (multitasken) tegelijkertijd of kort na elkaar (zie hoofdstuk 3), waardoor het objectieve tijdsbeslag voor vrouwen toeneemt. Dit zal slechts een deel van de verklaring zijn, want (zoals nog aan de orde komt) het combineren van taken leidt niet duidelijk tot *meer* gevoelens van tijdsdruk. Voorts is gewezen op de inspanning die het vergt om de zaken in het dagelijks leven goed te laten verlopen (Craig 2007; Gornick en Meyers 2009; Offner en Schneider 2011). Vaak zijn of voelen vrouwen zich primair verantwoordelijk voor het reilen en zeilen thuis, wat een bepaalde druk kan uitoefenen, die niet in de tijdsbesteding tot uitdrukking komt. Ook is gewezen op de grotere variatie of versnippering in de dagindeling van vrouwen (Breedveld en Van den Broek 2001). Vaker schakelen tussen uiteenlopende taken (betaald

werk, huishouden en kinderopvang) zou tot meer gevoelens van onrust en gejaagdheid kunnen leiden (Knulst 1989; Kraaykamp et al. 1996; Cloin et al. 2010). Tot slot kan een deel van de verklaring zijn dat vrouwen eerder dan mannen geneigd zijn om uit te komen voor gevoelens van onvrede (Breedveld en van den Broek 2001).

Tabel 8.2

Gejaagdheid bevolking 12 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2011 (in procenten en in dagen per week)

	minstens een dag per week opgejaagd (%)	aantal dagen per week gejaagd (indien opgejaagd)
huishoudenssamenstelling		
thuiswonend kind	41	2,0
alleenstaand zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	50	2,0
paar zonder kind(eren) (≤ 40 jaar)	49	2,0
ouder, jongste kind 0-3 jaar	57	2,2
ouder, jongste kind 4-11 jaar	50	2,0
ouder, jongste kind 12-17 jaar	33	1,7
alleenstaand zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	36	2,4
paar zonder kind(eren) ^a (> 40 jaar)	30	1,8
	*	
positie		
schoolgaand/studerend	35	1,7
werkzaam: voltijds ^b	40	2,1
werkzaam: deeltijds ^b	48	1,9
niet-werkzaam	36	2,2
	*	
opleidingsniveau		
laag	35	2,2
middelbaar	38	2,0
hoog	46	1,9
	*	

a Zonder kind(eren) of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

* = verschil in 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO '11)

Naar andere kenmerken zijn eveneens verschillen in het ervaren van tijdsdruk waar te nemen, bijvoorbeeld naar huishoudenssamenstelling. Grofweg geldt dat men zich vaker (maar niet noodzakelijk op meer dagen) gejaagd voelt in die fasen van de levensloop waarin men de meeste verplichtingen heeft (vgl. Craig 2007). Ouders met een jongste kind tot 4 jaar rapporteren het vaakst gevoelens van tijdsdruk, wat gegeven hun drukke tijdsbesteding (zie hoofdstuk 2 en 3) niet vreemd is. Degenen tot en met 40 jaar zonder kinderen, die zich in de levensfase van relatievorming, carrièreopbouw en het aangaan

van financiële lasten bevinden, ervaren eveneens relatief vaak gevoelens van gejaagdheid. En dat geldt ook voor mensen met kinderen tussen 4 en 12 jaar: ongeveer de helft van hen heeft minstens een dag in de week waarop zij zich gejaagd voelen. Later in de levensloop komt gejaagdheid minder voor.

Mensen die in deeltijd werken (overwegend vrouwen) komen er in termen van gejaagdheid wat slechter vanaf dan degenen die voltijds werken. Het zijn dus zeker niet uitsluitend lange werkdagen die gejaagdheid veroorzaken. Daarop wijst ook het feit dat degenen die geen betaald werk (meer) verrichten vanwege hun leeftijd, gezondheid, het huishouden of het zoeken naar werk, eveneens dergelijke gevoelens rapporteren, al is dat minder dan onder werkenden. Er bestaan geen verschillen in het aantal dagen waarop mensen dergelijke gevoelens ervaren.

De groep met het laagste opleidingsniveau kent de minste tijdsdruk in subjectieve zin, vooral de hoogstopgeleiden ervaren meer gevoelens van gejaagdheid. Wie gejaagdheid rapporteert, ervaart dat los van opleidingsniveau gemiddeld twee dagen per week.

Voorkeuren voor drukte en rust

Mensen verschillen in de mate waarin zij het graag druk hebben en met drukte kunnen omgaan (Knulst 2005; Cloin et al. 2010). Wie wel op enige drukte gesteld is, zal bij een gelijk objectief tijdsbeslag van verplichtingen waarschijnlijk minder snel subjectieve gevoelens van tijdsdruk ervaren. Evenzo is het mogelijk dat iemand die meer van drukte houdt ook meer taken op zich neemt, zonder daarbij meer tijdsdruk te ervaren. Om de gevoelens van tijdsdruk verder te doorgronden, is het van belang met dergelijke voorkeuren rekening te houden.

Nederlanders blijken desgevraagd vooral van rust te houden (65% van de ondervraagden, niet in de tabel) en niet zozeer van drukte (35%). Er is geen verschil in de mate van ervaren gejaagdheid tussen degenen die meer van drukte of juist meer van rust houden (tabel 8.3). Dat lijkt een weinig opzienbarende constatering, maar er gaat een interessant fenomeen achter schuil: tussen de 20 en 65 jaar hebben degenen die van meer drukte houden, per week ruim vijf uur meer aan verplichtingen dan degenen die meer op hun rust gesteld zijn. Het is dus inderdaad zo dat degenen die vooral van drukte houden, meer verplichte taken op zich nemen zonder daarbij meer tijdsdruk te ervaren. Wel is ongewis in hoeverre men de hoeveelheid verplichtingen aan de voorkeur voor drukte versus rust heeft aangepast, dan wel de voorkeuren op de feitelijk drukke omstandigheden heeft afgestemd. Desalniettemin heeft iemand met een voorkeur voor drukte in het dagelijks leven gemiddeld een vollere agenda, zonder dat die agenda meteen tot meer gejaagdheid leidt. Dit kan betekenen dat deze mensen meer mogelijkheden hebben om hun drukke leven in goede banen te leiden, bijvoorbeeld omdat zij de taken met iemand delen of omdat zij een uitgebreid netwerk hebben. Het kan ook zijn dat deze personen zelf over meer spankracht beschikken om een druk leven te kunnen leiden (Knulst 2005; Breedveld et al. 2006).

Tabel 8.3

Voorkeur voor drukte versus rust afgezet tegen subjectieve (gejaagdheid) en objectieve (verplichtingen) tijdsdruk, bevolking 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten, aantal dagen en uren per week)

	minstens een dag per week opgejaagd (%)	aantal dagen per week gejaagd (indien opgejaagd)	tijdsbeslag van verplichtingen, 20-64 jarigen (uren per week)
voorkeur drukte	43	2,0	49,5
voorkeur rust	40	2,1	44,1
			*

* = verschil in 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

8.3 Verplichtingen, vrije tijd en tijdsdruk onder de potentiële beroepsbevolking

Dat iemand drukbezet is met verplichtingen betekent niet noodzakelijkerwijs dat die persoon veel tijdsdruk ervaart. Omgekeerd heeft niet iedereen die tijdsdruk ervaart daadwerkelijk met veel verplichtingen te maken. Om de rol van het tijdsbeslag van verplichtingen (betaald werk, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen) en taakcombinatie nader te bezien zonder de vertekening dat de meeste jongeren en ouderen minder tijd kwijt zijn aan verplichtingen, heeft deze paragraaf alleen betrekking op de bevolking van 20-64 jaar. Van hen ervaart 43% minstens een dag per week gevoelens van gejaagdheid (niet in de tabel). Dat is dus nauwelijks meer dan de hele bevolking vanaf 12 jaar (41%) en bevestigt dat de relatie tussen tijdsbeslag van verplichtingen en subjectieve tijdsdruk in het algemeen niet erg sterk is.

De volgende vraag is in hoeverre de omvang van het takenpakket en de gevoelens van tijdsdruk in de beroepsactieve leeftijdsgroep met elkaar samenhangen. Van de meest met verplichtingen belaste helft van de 20-64-jarigen rapporteert in 2011 48% een of meerdere gejaagde dagen. Van de minst drukke helft doet 36% dat. Veel verplichtingen houdt dus wel enig verband met de ervaring van gejaagdheid, maar dat gevoel is zeker niet alleen aan de 'drukken' voorbehouden (tabel 8.4; vgl. Breedveld et al. 2006). Wie zich wel eens gejaagd voelt, ervaart dat gemiddeld twee dagen per week, ongeacht of men tot de meest of minst drukke helft behoort. Degenen die taken combineren, rapporteren niet vaker gevoelens van gejaagdheid dan degenen die geen taken combineren (het verschil tussen 46% vs. 41% is niet significant). Dergelijke gevoelens zijn dus niet voorbehouden aan taakcombineerders.

Uit de tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd spreekt een ander verhaal. Van de drukste helft van de mensen van 20-64 jaar zegt 56% over voldoende vrije tijd te beschikken. De minst drukke helft is het hier met 81% in veel grotere mate mee eens. Bij taakcombinatie is het verschil ook aanzienlijk: 59% van de taakcombineerders is tevreden met de hoeveelheid vrije tijd waarover zij beschikken, tegen 75% van degenen die geen taken combineren.

De meest drukke helft (met verplichtingen) van de 20-64 jarige bevolking ervaart dus iets vaker gejaagdheid, maar heeft vooral veel vaker het gevoel niet voldoende vrije tijd te hebben. Taakcombineerders ervaren niet vaker gevoelens van gejaagdheid, en zijn eveneens minder tevreden met hun hoeveelheid vrije uren. Dit aanzienlijke verschil lijkt tegenstrijdig, maar er gaat een verklaarbare tegenstelling achter schuil: drukbezet zijn met verplichtingen en taken combineren leidt vaker tot het gevoel weinig vrije tijd te hebben, maar niet per definitie tot meer gevoelens van gejaagdheid. Dit sluit aan bij het beeld dat mensen die een leven met tal van activiteiten hebben, daar ook veel voldoening uit halen (Cloin et al. 2009). Een volle agenda staat dan gelijk aan een vol leven in de positieve betekenis van het woord, zelfs als men dat volle leven moet bekopen met het gevoel weinig vrije tijd te hebben.

Tabel 8.4

Gejaagdheid en tevredenheid over de hoeveelheid vrije tijd, bevolking 20-64 jaar, naar tijdsbesteding aan verplichtingen en taakcombinatie, 2011 (in procenten en aantal dagen per week)

	minstens een dag per week opgejaagd (%)	aantal dagen per week gejaagd (als opgejaagd)	tevreden met hoeveelheid vrije tijd ^a (% (helemaal mee eens)
tijdsbeslag verplichtingen			
meest drukbezette helft van de bevolking 20-64 jaar (verplichtingen)	48	2,1	56
minst drukbezette helft van de bevolking 20-64 jaar (verplichtingen)	36 *	2,0	81 *
taakcombinatie			
wel taakcombineerder	46	2,1	57
geen taakcombineerder	41	2,0	74 *

a De vraag luidt: Ik beschik over voldoende vrije tijd. Bent u het hier: helemaal mee eens, mee eens, niet mee eens, niet mee oneens, mee oneens of helemaal mee oneens?

* = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Het is wellicht contra-intuïtief dat ook van degenen die zich vaak opgejaagd voelen, bijna de helft tevreden is met de hoeveelheid vrije uren. Deels kan men toevallig in de onderzoeksweek (meer dan anders) opgejaagd zijn. Vice versa kan men zich in de regel wel eens opgejaagd voelen maar precies in de onderzoeksweek niet. Het kan echter ook iets anders betekenen, namelijk dat men een deel van de tijd opgejaagd is vanwege het verrichten of eventueel zelfs combineren van verplichte taken, zonder dat dit betekent dat men ook minder vrije tijd had. Te denken valt aan ouders die werktijden moeten plooiën met verkeersdrukte rond de tijden dat kinderen naar de opvang of school gebracht of

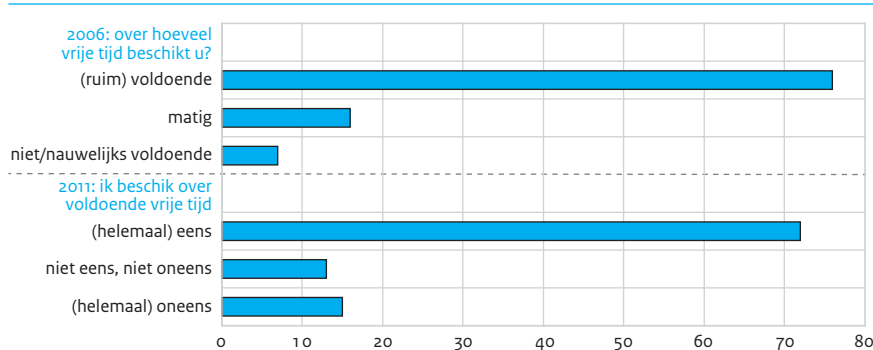
gehaald moeten worden (Cloïn et al. 2010). Dat zijn momenten dat men zich opgejaagd kan voelen, maar zonder dat stressmoment was er niet meer vrije tijd geweest.

8.4 Vrije tijd en tijdsdruk

De vrije tijd is bij uitstek het domein om de druk van verplichtingen te doen verminderen (Mattingly en Sayer 2006). Om bij te komen, leuke dingen te doen of bepaalde ambities na te streven (zie § 8.5) dient men echter wel over voldoende vrije tijd te beschikken. In 2011 heeft men door het jaar gemiddeld een kleine 48 vrije uren per week ter beschikking (hoofdstuk 2). Desgevraagd zegt bijna driekwart van de bevolking (73%) vanaf 18 jaar (dit deel van de vragenlijst is niet aan jongeren voorgelegd) over voldoende vrije tijd te beschikken, 13% oordeelt neutraal en 15% komt naar eigen zeggen vrije uren tekort. In 2006 werd op een soortgelijke vraag positiever gereageerd en vond slechts 7% de beschikbare vrije uren onvoldoende (figuur 8.1, het verschil is statistisch significant, al moet vanwege de veranderde vraagformulering een slag om de arm gehouden worden).

Figuur 8.1

Waardering beschikbare hoeveelheid vrije tijd, bevolking 18 jaar en ouder, 2006-2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

In hoofdstuk 2 bleek dat niet iedereen evenveel vrije tijd heeft en in dit hoofdstuk bleek dat drukbezette mensen, en in mindere mate taakcombineerders, minder tevreden zijn met hun hoeveelheid vrije tijd. Een nadere blik op de gegevens uit 2011 leert dat men door de bank genomen minder tevreden is over het beschikbare volume aan vrije uren naarmate men er minder van heeft. Degenen die ontevreden zijn hebben gemiddeld 38 vrije uren per week, zij die tevreden zijn hebben met 51 uur aanzienlijk meer uren vrije tijd.

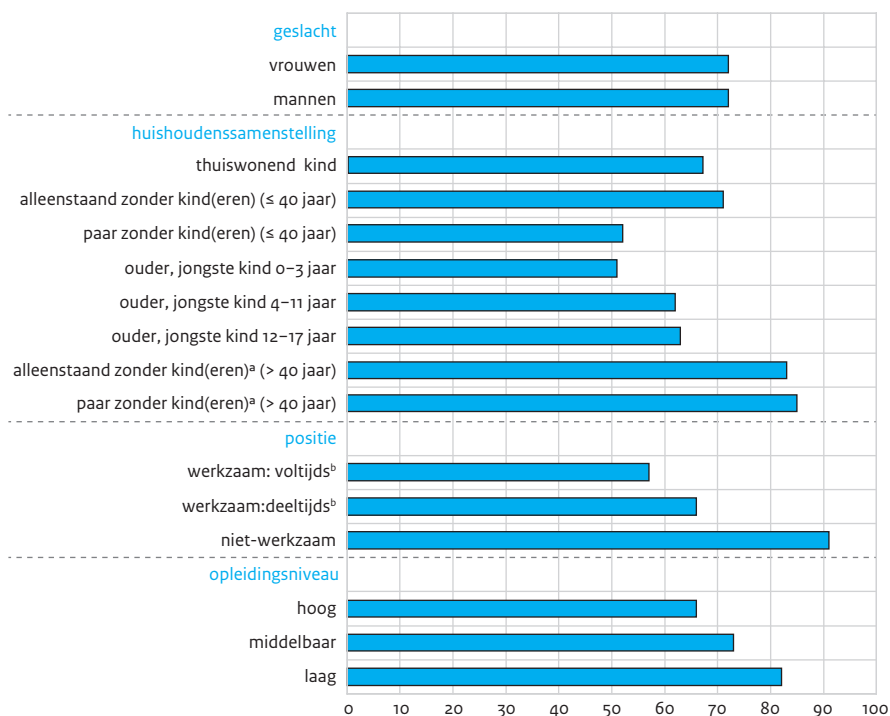
Het springt als eerste in het oog (figuur 8.2) dat vrouwen en mannen qua tevredenheid met hun volume aan vrije uren niet van elkaar verschillen. Er bestaan duidelijke verschillen in tijdsbesteding (mannen besteden iets meer tijd aan verplichtingen, minder aan persoonlijke verzorging en hebben wat meer vrije tijd, zie hoofdstuk 2) en in de

rolverdeling tussen vrouwen en mannen (zie hoofdstuk 3). Desondanks is 72% van zowel mannen als vrouwen tevreden met de hoeveelheid vrije tijd. Bij de andere kenmerken doen zich wel verschillen voor. De tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd ligt lager naarmate men meer opleiding genoot, bij jonge paren en bij ouders met thuiswonende kinderen alsook naarmate men (meer) betaald werk verricht. Dit zijn ook degenen die relatief veel tijd kwijt zijn aan verplichtingen. Hoewel ze niet noodzakelijk meer gejaagdheid ervaren, hebben ze wel minder het gevoel over voldoende vrije tijd te beschikken. Omdat minder drukbezette mensen tevredener zijn over de hoeveelheid vrije tijd en de hoeveelheid vrije uren tussen 2006 en 2011 niet afnam (hoofdstuk 2), ligt het niet voor de hand dat de tevredenheid met het volume vrije tijd afneemt. Toch lijkt daar juist wel sprake van. Het aandeel mensen dat vindt niet over voldoende vrije tijd te beschikken, ligt in 2011 met 15% van de bevolking (vanaf 18 jaar) twee maal zo hoog als in 2006. Deze stijging stemt overeen met de toename in gevoelens van gejaagdheid. De gejaagdheid groeit zonder dat het tijdsbeslag van verplichtingen stijgt, en de ontevredenheid met het volume vrije tijd neemt toe zonder dat het aantal vrije uren afneemt. De tijdsbeleving verandert zonder dat de objectieve tijdsbesteding daar direct aanleiding toe geeft. Wellicht kost het meer moeite dan voorheen om de tijdsbesteding zo in elkaar te steken dat alles net past, of moeten binnen een gelijk aantal verplichte uren meer dingen gebeuren.

Figuur 8.2

Tevredenheid met hoeveelheid vrije tijd, bevolking 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2011 (in procenten)

a Zonder kind(eren) of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

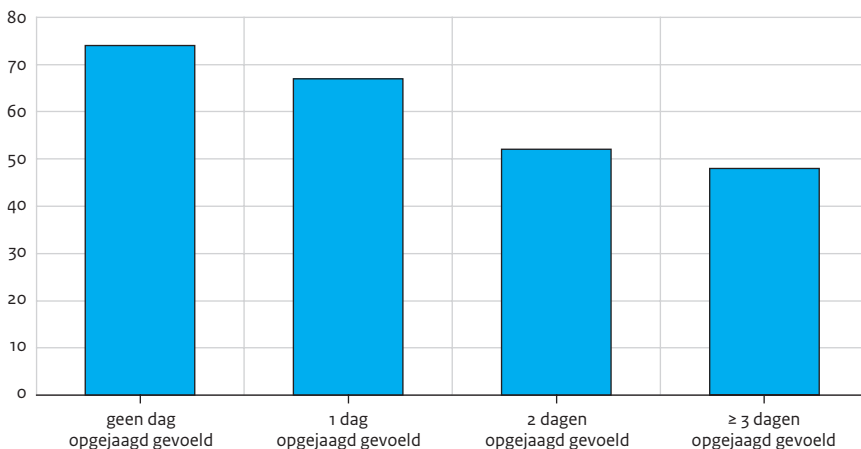
b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Waar tot nu toe gejaagdheid enerzijds en tevredenheid met de vrije tijd anderzijds tegen het tijdsbeslag van verplichtingen en taakcombinatie werden afgezet, is het uiteraard ook de vraag in hoeverre gevoelens van gejaagdheid samenhangen met tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd. Hoewel gejaagdheid in de onderzoekswEEK een momentopname is, en tevredenheid over het aantal beschikbare vrije uren een meer algemene strekking heeft, blijkt dat die tevredenheid daalt naarmate men zich in die week meer dagen gejaagd voelt. Het aandeel tevreden daalt van circa driekwart onder degenen die zich niet opgejaagd voelen tot iets minder dan de helft onder degenen die zich drie of meer dagen opgejaagd voelen (figuur 8.3).

Figuur 8.3

Tevredenheid met hoeveelheid vrije tijd naar gejaagdheid, bevolking 18-64 jaar, 2011 (in procenten)

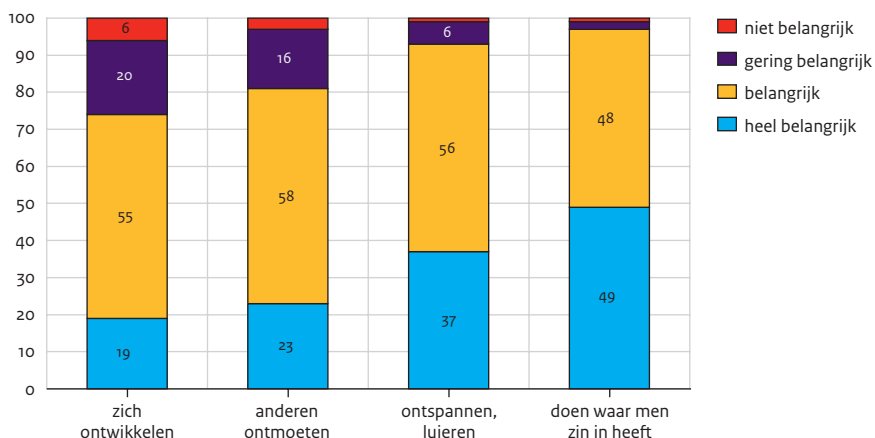
Bron: SCP en CBS (TBO'11)

8.5 Vrijetijdswaarden en vrijtijdsbesteding

Vrije tijd is een belangrijk onderdeel van het leven. Het betreft een groot aandeel van de totale tijd die mensen wekelijks hebben: gemiddeld ruim een kwart van het totaal aantal uren per week. Na aftrek van slaap gaat het om ruim de helft van de tijd dat mensen wakker zijn. Los van het aantal uren dat ermee gemoeid is, betreft het belangrijke functies als ontspanning en het onderhouden van sociale contacten. Toch is er betrekkelijk weinig bekend over wat mensen eigenlijk willen met en in hun vrije tijd. Godsdienstigheid, houdingen ten aanzien van werk, politiek en tal van andere attitudes zijn veelvuldig onderzocht, wat mensen waardevol vinden in hun vrije tijd daarentegen nauwelijks. Mensen kunnen uiteenlopende aspecten van de vrije tijd waarderen. Een eerste aanzet om hier meer zicht op te krijgen staat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (Van den Broek et al. 2004). Geënt op onderzoek naar wat mensen in hun werk waarderen, is daar afgestapt of de waardering van uiteenlopende aspecten van de vrije tijd tot enkele dimensies of vrijetijdswaarden zijn terug te brengen. Het bleek dat in die reeks vrijtijdsvoorkeuren vier dimensies zijn te onderscheiden: vrijheid (zonder druk zelfgekozen interessante dingen doen), sociabiliteit (sociaal in de dubbele betekenis van met en voor anderen dingen doen), ontplooiing (dingen leren) en ontspanning (luieren, geen rekening met anderen hoeven houden). Desgevraagd (figuur 8.4) blijkt elk van deze vier aspecten bij een (over) grote meerderheid van de bevolking op waardering te kunnen rekenen, variërend van bijna driekwart bij zich ontwikkelen tot vrijwel iedereen bij ontspannen en doen waar men zin in heeft. In dezelfde volgorde neemt het aandeel mensen dat die aspecten heel belangrijk vindt, toe van een vijfde bij zich ontwikkelen tot de helft bij doen waar men zin in heeft.

Figuur 8.4

Vrijetijdswaarden, bevolking 18 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Zijn er verschillen binnen delen van de bevolking in de waardering voor de uiteenlopende aspecten van de vrije tijd? Vrouwen zouden sterker op sociale contacten gericht zijn dan mannen (Kalmijn 2003; Offer en Schneider 2011), hoger opgeleiden zouden het meest op ontwikkeling gericht zijn, in drukke fasen van het leven zou meer prioriteit kunnen uitgaan naar even willen bijkomen of doen waar men zin in heeft (Bittman en Wajcman 2000). Evenzo kan al dan niet ingeschakeld zijn in het arbeidsproces van invloed zijn op wat men in de vrije tijd waardeert, al kan dat twee kanten uitwerken: men kan in de vrije tijd iets anders willen dan in de werktijd (compensatie) of men kan juist hetzelfde zoeken in de zin van zichzelf verder ontwikkelen (correspondentie).

Wat klopt in de praktijk van deze verwachtingen? Tussen vrouwen en mannen bestaat in dit opzicht nauwelijks verschil, behalve dat vrouwen inderdaad wat meer op het ontmoeten van anderen zijn gericht dan mannen (tabel 8.5). Hoger opgeleiden zijn in hun vrije tijd wat meer op ontwikkeling en wat minder op niks doen gericht, maar onderwijs is toch vooral weinig onderscheidend. De afwezigheid van differentiatie geldt eens te meer voor levensfase en positie op de arbeidsmarkt. Hier is alleen een statistisch significant verband tussen luieren en levensfase, zonder dat daar overigens een duidelijk patroon te zien is. Het beeld is daarmee vooral dat de vier aspecten van of waarden in de vrije tijd breed gedragen worden, niet alleen in de zin dat een grote meerderheid ze van belang acht, maar ook in de zin dat die grote waardering nauwelijks met persoonskenmerken samenhangt.

Tabel 8.5

Belang van aspecten van de vrije tijd, bevolking 20 jaar en ouder, 2011 (in procenten (heel belangrijk))

	zichzelf ontwikkelen	anderen ontmoeten	ontspannen, luieren	doen waar men zin in heeft
totaal	74	81	93	97
geslacht				
vrouwen	72	85	94	96
mannen	76	78	92	97
huishoudenssamenstelling				
thuiswonend kind	78	79	93	94
alleenstaand zonder kind(eren) ($\leq$ 40 jaar)	83	83	88	99
paar zonder kind(eren) ($\leq$ 40 jaar)	77	81	91	98
ouder, jongste kind 0-3 jaar	77	75	93	96
ouder, jongste kind 4-11 jaar	70	80	89	95
ouder, jongste kind 12-17 jaar	73	77	95	93
alleenstaand zonder kind(eren) ^a ($>$ 40 jaar)	73	82	93	98
paar zonder kind(eren) ^a ($>$ 40 jaar)	72	85	96	98
			*	
opleidingsniveau				
laag	68	81	96	97
middelbaar	71	79	93	97
hoog	80	84	91	97
	*		*	
positie				
werkend: voltijds ^b	74	79	91	98
werkend: deeltijds ^b	74	84	93	96
niet werkzaam	74	82	95	97

a Zonder kind(eren) of van wie de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Gaan uiteenlopende accenten in de waardering van de vrije tijd ook gepaard met verschillen in de vrijetijdsbesteding? Hoewel, of juist omdat, tussen droom en daad dikwijls praktische bezwaren staan, is het interessant te bezien in hoeverre wat men in de vrije tijd van belang zegt te vinden, correspondeert met de feitelijke vrijetijdsbesteding. Of dat overeenkomt, is af te lezen aan de relatie tussen wat men in de vrije tijd waardeert en de vrijetijdsbesteding, en de mate waarin men de vrije tijd met anderen doorbrengt (tabel 8.6).

De hoeveelheid vrije tijd die men heeft, houdt geen duidelijk verband met de vrijetijdswaarden die men koestert. Binnen de beschikbare vrije tijd doet zich wel enige tekening voor en is met name het volume aan tijd dat men uittrekt voor mediagebruik aan die waarden gerelateerd. Men brengt meer tijd met mediagebruik door als men ontwikkeling en ontmoeting in de vrije uren niet (zo) van belang acht, en besteedt daar meer tijd aan als men ontspannen en luieren hoog in het vaandel heeft. Liefhebbers van ontspannen en luieren spenderen minder vrije tijd aan recreatieve activiteiten, en gaan er in dat opzicht dus minder vaak zelf op uit.

Degenen die andere mensen ontmoeten belangrijk vinden, besteden inderdaad meer vrije tijd aan het onderhouden van sociale contacten. Behalve de tijd die men expliciet voor sociale contacten uittrekt, blijkt dit ook uit gegevens in het dagboek over 'met wie' men de vrije tijd doorbrengt. Degenen die anderen in de vrije tijd ontmoeten van belang vinden, besteden daadwerkelijk meer tijd in het gezelschap van derden, bij gelijke tijd met gezinsleden.

Tabel 8.6

Vrijetijdswaarden en vrijetijdsbesteding, bevolking 20 jaar en ouder, 2011 (in uren per week)

	zichzelf ontwikkelen		anderen ontmoeten		ontspannen, luieren		doen waar men zin in heeft	
	(heel) belangrijk	niet (zo) van belang	(heel) belangrijk	niet (zo) van belang	(heel) belangrijk	niet (zo) van belang	(heel) belangrijk	niet (zo) van belang
vrije tijd	47,7	48,3	48,0	47,5	48,0	46,0	48,1	43,4
mediagebruik	20,6	22,1	20,3	23,8	21,1	17,8	21,0	18,9
sociale contacten	7,4	7,0	7,6	6,0	7,4	7,1	7,4	6,6
recreatieve activiteiten	11,8	11,2	11,9	10,8	11,5	14,0	11,8	9,7
maatschappelijke participatie	2,3	2,5	2,4	2,0	2,3	2,0	2,3	3,4
alleen	15,2	15,4	14,9	16,8	15,4	13,8	15,3	14,9
met gezinsleden	16,8	19,4	17,6	17,5	17,7	16,2	17,6	15,8
met derden	10,8	9,3	10,9	8,8	10,3	13,3	9,1	10,7

vet = verschil tussen 2006 en 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

8.6 (Vrije)tijdsbesteding, geluk en tevredenheid

Waarschijnlijk de belangrijkste en meest algemene maat om de gerealiseerde kwaliteit van het leven aan af te meten, zijn tevredenheid of zelfs geluk (o.a. Veenhoven 2002; Layard 2005). In 2011 is in de vragenlijst naar beide gevraagd. Het was echter niet mogelijk om mensen bij bepaalde activiteiten op het moment zelf te vragen hoe tevreden of gelukkig men zich op dat moment voelde. Dit type meting ('experience sampling', zie o.a. Kahneman en Krueger 2006; Patulny en Fisher 2013) is te complex om in het toch al veeleisende tijdsbestedingsonderzoek in te passen. De 'flow' die men tijdens een gratificerende bezigheid zou ervaren (Csikszentmihalyi 1990, 1997) ligt dus buiten onze waarneming. Wel is het mogelijk tevredenheid en geluk aan enkele algemene kenmerken van tijdsbesteding te relateren.

Concreet zijn de volgende twee vragen gesteld: 'Kunt u op een schaal van 0 tot en met 10 aangeven in welke mate u tevreden bent met het leven dat u nu leidt. Een 0 staat voor volledig ontevreden en 10 voor volledig tevreden' en 'Kunt u op een schaal van 0 tot en met 10 aangeven in welke mate u zichzelf een gelukkig mens vindt. Een 0 staat voor erg ongelukkig en 10 voor erg gelukkig.' Tevredenheid en geluk verwijzen grotendeels maar niet volledig naar hetzelfde, de onderlinge correlatie bedraagt .64. Het gemiddelde op die schaal is in beide gevallen 7,8. Door de bank genomen tonen Nederlanders zich dus overwegend content met het leven.

Aan de orde is hier of en in hoeverre tevredenheid en geluksgevoel samenhangen met eerder in dit hoofdstuk besproken subjectieve ervaringen als het gevoel van gejaagdheid, het gevoel een druk leven te leiden, het gevoel over (on)voldoende vrije tijd te beschikken alsook met de vier vrijetijdswaarden. Teruggrijpend op wat in eerdere hoofdstukken aan de orde kwam, worden tevredenheid en geluk ook afgezet tegen objectieve zaken als het tijdsbeslag van verplichtingen en taakcombinatie.

Wat die twee objectieve factoren betreft, omvat de analyse omwille van een zuivere vergelijking en om zinvol taakcombinatie te kunnen berekenen, opnieuw alleen de potentiële beroepsbevolking (tabel 8.7). Direct springt in het oog hoe klein de verschillen in tevredenheid en geluk zijn, of men nu wel of niet tot de drukste helft van de bevolking behoort en of men nu wel of niet taken moet zien te combineren (de verschillen in drukte zijn weliswaar statistisch significant maar niettemin verwaarloosbaar klein). Eventuele verschillen in tevredenheid en geluk zijn dus niet of nauwelijks met drukte of taakcombinatie verbonden.

Tabel 8.7

Tevredenheid en geluk naar drukte (verplichtingen) en taakcombinatie, bevolking 18-64 jaar, 2011 (schaal 0-10)

		tevreden	gelukkig
tijdsbeslag verplichtingen	meest drukke helft	7,8	7,9
	minst drukke helft	7,6	7,7
		*	*
taakcombinatie	wel taakcombinatie	7,8	7,8
	geen taakcombinatie	7,7	7,8

* = verschil in 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Eenzelfde beeld spreekt uit analyses waarin is nagegaan of tevredenheid en geluk samenhangen met gevoelens over tijdsdruk (tabel 8.8). Hoewel alle verschillen statistisch significant zijn, zijn ze in de regel zo gering dat er inhoudelijk niet of nauwelijks sprake is van een verband tussen gevoelens van tijdsdruk en die van tevredenheid en geluk. Het grootste verschil is te zien tussen mensen die zich nooit gejaagd voelen versus mensen die dat wekelijks ervaren, maar zelfs dan gaat het slechts om scores van 8 versus 7,5 (op een schaal van 0 tot 10).

Tabel 8.8

Tevredenheid en geluk naar gevoelens over beleving van de tijd, bevolking 18-64 jaar, 2011 (schaal 0-10)

		tevreden	gelukkig
gejaagdheid in het algemeen	nooit	8,0	8,0
	< 1 dag per maand	7,8	7,8
	< 1 dag per week	7,7	7,8
	≥ 1 dagen per week	7,5	7,5
		*	*
gevoel een druk leven te leiden	drukste helft	7,7	7,7
	minst drukke helft	7,9	7,9
		*	*
tevredenheid met hoeveelheid vrije tijd	(heel) tevreden	7,8	7,8
	neutraal of niet tevreden	7,6	7,7
		*	*

* = verschil in 2011 significant ($p = < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Omdat men de vrije tijd veelal naar eigen voorkeur kan inrichten, ligt het in de rede dat die vrije tijd bij uitstek een bron is van tevredenheid met het leven en zelfs van geluk. Anderzijds, als iedereen zijn of haar vrije tijd op eigen wijze naar tevredenheid invulling geeft, kan het ook zijn dat deze of gene wijze van vrijetijdsbesteding juist niet met de mate van tevredenheid of geluk samenhangt. Om hier zicht op te krijgen zijn tevredenheid en geluk tegen enkele aspecten van de vrijetijdsbesteding afgezet, te weten tegen het volume vrije tijd, vormen van vrijetijdsbesteding en het sociale karakter van de vrije tijd. Per onderzocht kenmerk is steeds het verschil in tevredenheid en geluk bekeken tussen de helften van de bevolking die dat kenmerk het meest resp. het minst vertoonden, bijvoorbeeld de helft met de meeste en de helft met de minste vrije tijd (tabel 8.9). Hoewel een enkel verschil wel statistisch significant is, kan de conclusie niet anders luiden dan dat er op dit niveau van abstractie geen samenhang is tussen vrijetijdsindicatoren, en geluk en tevredenheid met het leven. Ongeacht het volume aan vrije tijd dat men heeft en ongeacht hoeveel daarvan men besteedt aan enkele algemene vrijetijdsactiviteiten, komt het rapportcijfer voor tevredenheid en geluk stevast uit op een kleine acht.

Tabel 8.9

Tevredenheid en geluk naar aspecten van de vrije tijd, bevolking 16 jaar en ouder (schaal 0-10)

		tevreden	gelukkig
uren vrije tijd per week	helft met meeste vrije uren	7,8	7,8
	helft met minste vrije uren	7,8	7,9 *
mediagebruik (uren per week)	helft met meeste mediagebruik	7,8	7,9
	helft met minste mediagebruik	7,7 *	7,7
sociale contacten (uren per week)	helft met meeste sociale contacten	7,8	7,9
	helft met minste sociale contacten	7,7	7,8
recreatieve activiteiten (uren per week)	helft met meeste recreatieve activiteiten	7,9	7,9
	helft met minste recreatieve activiteiten	7,7 *	7,8
maatschappelijke participatie (uren per week)	helft met meeste maatschappelijke participatie	7,7	7,8
	helft met minste maatschappelijke participatie	7,9	7,9

* = verschil in 2011 significant ($p < 0.05$)

Bron: SCP en CBS (TBO'11)

Het ontbreken van een verband van algemene tijdsbestedingscategorieën met gevoelens van tevredenheid en geluk kan erop duiden dat niet in voldoende detail naar specifieke activiteiten is gekeken. Zo zouden mensen geluk ontlelen aan ‘vital experiences’, ‘flow’ en ‘expressive life’. Niet elke willekeurige vrijetijdsbesteding kan dat in gelijke mate teweegbrengen. *Vital experiences* zou men ontlelen aan zaken als ‘playing tennis, singing in a choir, painting a picture, watching football, writing a book or making love’ (Layard 2005: 74). Langs dezelfde lijnen staan in het denken over *flow* de actievere vormen van vrijetijdsbesteding centraal. ‘Flow tends to occur when a person’s skills are fully involved in overcoming a challenge that is just about manageable’ (Csikszentmihalyi 1997: 30), wanneer men opgaat in het moment en er achteraf voldaan op terugkijkt. In die geest is een expressief leven gekenschetst als ‘rich and empowered, [...] of high quality and capable of happiness’ (Ivey 2009: 27). Analyses naar het geluksvermeerderende ondergaan en beoefenen van kunst gaven echter nul op het rekest (Van den Broek 2007, 2010). Daarmee is niet gezegd dat kunst niet tot geluk leidt, maar wel dat het zich daarin niet onderscheidt van andere interesses. Zolang men een vrijetijdsbesteding kiest waaraan men genoeg ontleent, leidt dat tot een zeker geluksniveau, waarbij de ene hobby inwisselbaar is tegen de andere, als men die maar met enige passie beleeft. Nagegaan is ook of tevredenheid en geluk samenhangen met waarden die men in de vrije tijd en in het werk van belang acht. Voor de vrije tijd ging het daarbij om de eerder besproken zaken zichzelf ontwikkelen, anderen ontmoeten, ontspannen en doen waar men zin in heeft. Voor het werk ging het erom waarom men betaald werk belangrijk vindt: voor een compleet leven, voor zelfontplooiing, voor sociale contacten of voor het inkomen. Er viel geen enkele noemenswaardige relatie te onderkennen tussen deze acht waarden enerzijds en tevredenheid en geluk anderzijds (nooit was het verschil tussen een waarde wel of niet belangrijk vinden groter dan 0,2 op de schaal van 0 tot 10, van de zestien onderzochte verbanden was er slechts een statistisch significant; niet in tabel). Hier lijkt hetzelfde te gelden als bij voorafgaande speculatie: men ontleent geluk aan de waarde naar keuze, voor de één kan dat ontwikkeling zijn en voor de ander ontspanning.

8.7 Conclusies

In 2011 voelen vier op de tien mensen zich minstens een dag per week opgejaagd. Vrouwen (46%) rapporteren dergelijke gevoelens vaker dan mannen (35%). Ouders met een jongste kind tot 4 jaar en degenen met een voltijdbaan rapporteren dergelijke gevoelens het vaakst. Toch loopt de relatie tussen het tijdsbeslag van verplichting en tijdsdruk niet altijd gelijk op. Zo rapporteren mensen die (in tijd gemeten) drukbezet zijn met verplichtingen wel iets maar niet heel veel vaker zich gejaagd te voelen. Ook de relatie met het combineren van taken en tijdsdruk is niet erg sterk (taakcombineerders rapporteren dergelijke gevoelens niet overtuigend vaker dan niet-taakcombineerders).

Een iets ander beeld ontstaat wat betreft de vrije tijd. Drukbezet zijn met verplichtingen en het combineren van taken leiden vaker tot het gevoel eigenlijk te weinig vrije tijd te hebben, zonder daarbij per definitie ook meer gevoelens van gejaagdheid te ervaren. Dit sluit aan bij het beeld dat mensen die een goed gevuld leven hebben, met tal van activiteiten, daar ook veel voldoening aan ontleen. Een volle agenda betekent dan een vol

leven in de positieve zin van het woord, ook al moet men dat bekopen met het gevoel over te weinig vrije tijd te beschikken.

Dit neemt niet weg dat een deel van de mensen zowel gejaagdheid als onvoldoende vrije tijd ervaart. Dat is weliswaar een klein deel, maar het gaat nog altijd om honderdduizenden mensen. In de periode 2006-2011 groeien de aandelen mensen die gejaagdheid rapporteren (zonder dat er sprake is van een groter tijdsbeslag van verplichte tijd) en groeit het aandeel dat onvoldoende vrije tijd rapporteert (zonder een daling van de vrije tijd). Dit lijkt te betekenen dat steeds meer mensen tegen of over de grens van hun temporele spankracht zitten.

Hier staat tegenover dat gevoelens van tevredenheid en geluk vrijwel losstaan van gevoelens van gejaagdheid en van ongenoegen over de beschikbare vrije tijd. Noch objectieve verschillen in tijdsdruk (volume en combinatie van verplichtingen) noch subjectieve verschillen daarin (gejaagdheid en ontevredenheid) uiten zich in verschillen in tevredenheid en geluk. Ook verschillen in hoeveelheid en besteding van vrije tijd staan los van tevredenheid en geluk. Daarmee is er nauwelijks of geen verband tussen (objectieve) tijdsbesteding en (subjectieve) tijdsbeleving met tevredenheid en geluk.

9 Met het oog op de tijd: slotbeschouwing

Mariëlle Cloïn en Andries van den Broek

9.1 Een blik op Nederlanders vanuit het perspectief van hun tijdsbesteding

In dit rapport is uitgebreid gerapporteerd over het tijdsbestedingspatroon van Nederlanders. We zijn ingegaan op de veranderingen en de constanten in de besteding van de tijd, de momenten van de dag waarop activiteiten plaatsvinden, het gezelschap waarin men de tijd doorbrengt en de beleving van tijd in termen van tijdsdruk, tevredenheid en ambities. De nadruk lag op de periode 2006-2011.

Al die gegevens over het dagelijks leven in Nederland worden hier samengebracht. Drie benaderingen zijn daarbij richtinggevend. De eerste is een samenvattend overzicht geven van de veranderingen in de hoeveelheid tijd die mensen aan activiteiten besteden, inclusief de momenten waarop ze dat doen. De tweede richt zich op de verschillen in tijdsbesteding naar persoonskenmerken als geslacht, fase in de levensloop, opleidingsniveau en werkzaamheid. Bleven veel (on)gelijkheden tussen groepen in de samenleving zoals ze waren of werden ze groter dan wel kleiner? De derde benadering grijpt terug op de context van de tijdsbesteding zoals die uiteengezet is in hoofdstuk 1. Daar zijn een aantal factoren genoemd die van belang kunnen zijn bij het interpreteren van de tijdsbesteding: de economische crisis, de voortzettende digitalisering, en demografische en meer abstracte ontwikkelingen als individualisering en emancipatie. Tevens is er aandacht voor de context van het overheidsbeleid waarbinnen de tijdsbesteding in Nederland vorm krijgt.

9.2 Wat bleef en wat veranderde?

Verplichte tijd: minder huishouden, niet minder betaald werk

Het totale tijdsbeslag van verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen) daalt tussen 2006 en 2011 van 42,8 naar 41,2 uur per week (gemiddeld over de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder). In de lange reeks van tijdsbestedingsonderzoeken (vanaf 1975) kwam een daling van het tijdsbeslag van verplichtingen niet eerder voor. Al zwakte die groei tussen 2000 en 2005 reeds iets af, met de daling tussen 2006 en 2011 is voor het eerst sprake van een trendbreuk.

De verminderde verplichte tijd komt niet op het conto van betaald werk of onderwijs. Wel besteden Nederlanders gemiddeld minder tijd aan huishoudelijke klussen (schoonmaken, wassen, strijken, koken, enz.). Het tijdsbeslag daarvan loopt terug van 20,3 uur per week in 2006 tot 17,9 uur in 2011, een afname van 2,4 uur per week. Overigens is niet op alle huishoudelijke klussen bezuinigd, want de tijd voor bijvoorbeeld boodschappen doen neemt niet af. Tot 2000 was het huishouden een constante post binnen het tijdsbestedingspatroon. Tussen 2000 en 2005 begint de afname, die in lijn is met het beeld in andere landen (Bianchi et al. 2000).

Een eenduidige verklaring voor de teruggang in de tijd voor het huishouden is niet voorhanden. Mensen hebben iets meer de beschikking over huishoudelijke apparaten en het uitbesteden van huishoudelijke taken is iets gebruikelijker. Dat kan een gedeeltelijke verklaring bieden. De verklaring dat er simpelweg minder tijd voor huishoudelijke taken beschikbaar is doordat het aantal uren betaald werk toeneemt gaat niet op. Het tijdsbeslag van betaald werk blijft immers constant. Het is evenmin zo dat vrouwen meer hierop bezuinigen en dat mannen meer zijn gaan doen; er is geen gelijkere verdeling tussen vrouwen en mannen tot stand gekomen.

De tijd voor de zorg voor kinderen neemt gemiddeld over de hele bevolking eveneens af. Er zijn de laatste jaren echter minder kinderen geboren en meer ouderen bijgekomen, zodat er naar verhouding minder ouders met de zorg voor jonge kinderen zijn. Daardoor legt de inspanning op het terrein van de zorg voor kinderen in het bevolkingsgemiddelde minder gewicht in de schaal. De tijd die ouders met een jongste kind tot 18 jaar wekelijks aan kinderverzorging besteden, verandert niet tussen 2006 en 2011.

Persoonlijke tijd

Minder tijd voor verplichtingen betekent dat er ergens anders tijd vrij komt. Een week telt nu eenmaal 168 uur. De totale persoonlijke tijd (slapen, eten, drinken en persoonlijke hygiëne) neemt met een klein uur toe van 76,9 naar 77,7 uur per week. Op het eerste gezicht lijkt sprake te zijn van meer persoonlijke tijd omdat Nederlanders wat langer slapen in 2011. Hoewel ook ander onderzoek in Nederland (Spot 2012) en daarbuiten (bv. de Verenigde Staten) wijst op een toename van de slaaptijd, is hierbij een kanttekening te plaatsen want het overdag ontspannen, niets doen/uitrusten neemt met ongeveer een uur per week af. Het kan zijn dat men anders rapporteert, het kan ook zijn dat men daadwerkelijk overdag minder rust en 's nachts langer slaapt.

Vrije tijd: meer media, minder sociale contacten en minder mobiliteit

Bij de vrije tijd doet zich ogenschijnlijk een bescheiden toename voor van 46,9 uur per week in 2006 naar 47,8 uur in 2011. Bij toetsing is dit verschil niet statistisch significant, wat betekent dat bij de gegeven spreiding en steekproefgrootte de kans (te) groot is dat deze waarneming op toeval berust. Desalniettemin is er sprake van een trendbreuk. Eerder daalde de vrije tijd als gevolg van een toename van het tijdsbeslag van verplichtingen. In de periode 2000-2005 stagneerde die daling reeds en tussen 2006 en 2011 is van daling van de hoeveelheid vrije tijd geen sprake.

Het brede spectrum aan vrijetijdsactiviteiten is in dit rapport teruggebracht tot vier categorieën: het gebruik van media en ICT, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning en maatschappelijke participatie. Het gebruik van media- en ICT (exclusief online communicatie) neemt tussen 2006 en 2011 toe van 19,6 uur naar 20,9 uur per week. Dat is een breuk met het verleden, want in eerdere decennia bedroeg het media-budget steeds circa 19 uur per week. Niet alleen het gebruik van internet c.q. de computer neemt toe (van 2,8 naar 4 uur per week), maar ook het televisiekijken stijgt (van 12,7 naar 14 uur). Overigens is daarbij ongewis hoe mensen kijken. Dat kan op het televisietoestel zijn, maar ook op de mobiele telefoon of een tablet. Bovendien men kan naast 'live' televisie ook via 'on demand' en uitzending gemist programma's bekijken. Analooq aan

voorgaande jaren neemt het lezen van kranten, tijdschriften en boeken verder af (van 3,9 naar 2,5 uur per week).

De tijd voor sociale contacten loopt terug van 8,6 uur per week in 2006 naar 7,2 uur in 2011. Deze daling is een voortzetting van de trend die zich in de periode 1975-2005 voerde. Het onderhouden van online sociale contacten neemt als enige vorm van sociaal contact wel toe tussen 2006 en 2011, al is die toename bescheiden (van 0,6 uur naar 0,8 uur per week). Daarbij gaat het vaak om korte contactmomenten, bijvoorbeeld een bericht posten, op een post reageren of een WhatsApp sturen. Vanwege de korte duur van dergelijke activiteiten zijn ze in het tijdsbestedingsonderzoek waarschijnlijk niet (voldoende) geregistreerd, omdat de registratie per interval van tien minuten is. Telefoneren is verder afgenomen de laatste jaren, net als bij elkaar op visite gaan (overigens gaat men wel meer naar feestjes en etentjes bij mensen thuis, maar dat is tot uitgaan en daarmee tot de recreatieve tijd gerekend). Het sociaal contact met gezinsleden is miniem afgenomen.

Recreatieve activiteiten en ontspanning nemen in 2011 onverminderd 13,5 uur per week in beslag. Onder deze noemer valt een brede waaier aan activiteiten: uitstapjes (tochtjes en bezoek aan pretpark, dierentuin, sportwedstrijd of culturele instelling), uitgaan, feestjes/etentjes bij anderen thuis, sportbeoefening en andere liefhebberijen (bv. spelletjes, tuinieren of kunstbeoefening) alsook uitrusten c.q. niets doen. Binnen de recreatieve tijd neemt de tijd voor uitjes en uitgaan toe (van 3,8 uur naar 5 uur per week), vooral omdat men meer tijd doorbracht op etentjes en feestjes bij mensen thuis (plus 0,7 uur). Tegelijk daalt de tijd die men neemt om uit te rusten c.q. niets te doen (van 2,5 uur naar 1,7 uur). Hiervoor is echter al gewezen op de mogelijke uitruil met slapen, waarvoor de tijd tussen 2006 en 2011 met gemiddeld een uur toeneemt. In het totaal is minder tijd gereserveerd voor hobby's en spelletjes (minus 0,7 uur).

Nederlanders spenderen in 2011 gemiddeld 2 uur per week aan maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, informele hulp aan mensen buiten het eigen huishouden en religieuze praktisering). Dat is weinig in vergelijking met de andere onderdelen van de vrije tijd, en zeker in vergelijking met verplichte en persoonlijke tijd. In dit rapport is dit thema desalniettemin apart besproken, omdat zaken als vrijwillige inzet en hulp aan anderen van groot belang worden geacht voor de samenleving. Nederlanders besteden gemiddeld een klein uur per week aan vrijwilligerswerk, en hetzelfde geldt voor informele hulp aan personen in andere huishoudens. Tussen 2006 en 2011 doen zich op dit vlak geen noemenswaardige verschuivingen voor. Wel daalt het aandeel mensen dat in de dagboekweek informele hulp verleent. Omdat de 'informele helpers' hierin per persoon gemiddeld meer tijd zijn gaan steken, verandert de gemiddelde tijdsinvestering van de bevolking niet. De toekomst moet uitwijzen of het hier om een structurele ontwikkeling richting een meer intensieve (in tijd uitgedrukt) vorm van hulp verlenen aan anderen gaat. De tijd besteed aan bidden of religieuze bijeenkomsten bedraagt een klein half uur per week.

De tijd die men onderweg is voor alle vormen van tijdsbesteding tezamen, bleef constant op circa 9 uur per week. Daarbinnen neemt de reistijd in het kader van woon-werk-verkeer wat toe (van 2,3 naar 2,6 uur per week). Dit komt niet voor rekening van het autogebruik, maar door toename van het gebruik van openbaar vervoer en de fiets en

door meer lopen. De vrijetijdsmobiliteit neemt af (van 4 uur naar 3,6 uur per week), doordat het gebruik van de auto in de vrije tijd een half uur per week daalt, met name onder jongeren. De mobiliteit voor onderwijs, huishouden en zorgtaken verandert niet.

Momenten op de dag en gezelschap waarin men de tijd doorbrengt

In de tijdstippen waarop mensen bezig zijn met verplichtingen verandert nagenoeg niets tussen 2006 en 2011. Huishoudelijke en zorgtaken doet men onverminderd doordeweeks (overdag en 's avonds) en op zaterdag(ochtend). Betaald werk is sterk doordeweeks overdag geconcentreerd, al waren er in 2011 iets meer mensen 's avonds aan het werk dan in 2006. Hetzelfde geldt voor zaterdag overdag. Bij dat werk op 'andere tijdstippen' gaat het niet om dezelfde mensen. Op doordeweekse avonden werken er iets vaker mensen met flexibiliteit in hun werktijden, dus diegene die thuis (mogen) werken en zelf enige zeggenschap hebben over hun begin- en eindtijden. Dit betreft met name hoogopgeleiden. Op zaterdag daarentegen zijn juist wat meer lager opgeleiden zonder zeggenschap over hun werktijden aan het werk.

De tijdstippen waarop mensen slapen en eten, hangen deels samen met het biologische en dag- en nachtritme en zijn deels cultureel bepaald. De biologische noodzaak is uiteraard niet veranderd, maar ook culturele codes rond de tijdstippen van slapen en eten blijven intact. Ontbijt, lunch en avondeten vinden onverminderd op vaste tijdstippen plaats. In de timing van de vrije tijd heeft geen verandering plaatsgevonden, evenmin in de tijdstippen waarop men onderweg is. De invloed van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en digitalisering waarbij iedereen 24/7 beschikbaar en bereikbaar zou zijn en mensen op de meest uiteenlopende tijden zouden werken, eten en slapen, is (nog) niet aanwijsbaar.

Vergeleken met huishoudelijke taken en de vrije tijd heeft thuis eten het sterkst een sociaal karakter. Huiselijke zorgtaken zijn het meest solitair van aard. Het sociale karakter van de tijdsbesteding bestaat vooral uit uren die men doorbrengt met andere leden uit het gezin. Dat is ruim de helft van het thuis eten en ruim een derde van de vrije tijd. Thuis eten en vrijetijdsactiviteiten houden elkaar in evenwicht wat betreft de aanwezigheid van vrienden en bekenden. In beide gevallen brengt men 15% van de tijd met derden en zonder gezinsleden door, en 7% in het gemengde gezelschap van derden en gezinsleden.

9.3 Convergentie of divergentie?

Voor een deel komen verschillen in de tijdsbesteding voort uit verschillen van persoon tot persoon, voor een deel hangen ze samen met kenmerken als geslacht, levensfase of leeftijd, opleidingsniveau en het al dan niet hebben van betaald werk of studieverplichtingen. Als die verschillen tussen groepen in de samenleving door de jaren heen niet veranderen, blijven de onderlinge verhoudingen bij het oude. Soms veranderen die verschillen wel, waardoor groepen meer of juist minder op elkaar gaan lijken. Waar en in hoeverre lijkt het dagelijks leven van mensen in 2011 meer (convergentie) of minder (divergentie) op het leven van anderen dan in 2006?

De geconstateerde terugloop van het tijdsbeslag van *verplichtingen* tussen 2006 en 2011 komt goeddeels doordat vrouwen in totaal wekelijks circa 2 uur minder hieraan spenderen. Bij mannen is geen sprake van een afname. Daardoor verschillen vrouwen en mannen in 2011 niet in het tijdsbeslag van verplichtingen, althans niet wat betreft de gehele bevolking vanaf 12 jaar, en is er sprake van convergentie tussen vrouwen en mannen. Binnen de beroepsactieve leeftijd (20-64 jaar) is het beeld net iets anders. De verplichte tijd bij vrouwen neemt af met bijna 2 uur per week tot circa 45 uur per week, maar bij mannen blijft dit 47 uur per week. Om hier te spreken van divergentie gaat echter wat ver, omdat door de jaren heen de ene keer vrouwen net wat meer tijd kwijt waren aan verplichtingen, de andere keer mannen.

Zowel vrouwen als mannen bezuinigen op huishoudelijke taken. Bij beiden daalt de tijdsbesteding naar rato van hun inbreng. Ook het tijdsbeslag van betaald werk in de beroepsactieve leeftijd verandert noch voor vrouwen noch voor mannen. Daarmee is van convergentie of divergentie geen sprake en blijft de verdeling van huishouden, zorgtaken en betaald werk tussen vrouwen en mannen goeddeels zoals die was. Vrouwen tussen de 20-65 jaar zijn grofweg twee keer zo veel tijd kwijt aan de taken thuis dan mannen, die omgekeerd 1,8 keer zoveel tijd steken in betaald werk dan vrouwen.

Ouders met minderjarige kinderen zijn drukker bezet met verplichte taken dan mensen in andere levensfasen. In het bijzonder ouders met een jong(st) kind tot 4 jaar zijn hier veel tijd aan kwijt. Dit veranderde niet tussen 2006 en 2011. Ouders met een jong kind (tot 4 jaar) bezuinigen meer dan gemiddeld op het huishouden terwijl zij juist meer betaald werk doen. Dat geldt in mindere mate ook voor ouders met kinderen tussen 12 en 18 jaar. In huishoudens met jonge of juist wat oudere kinderen is dus sprake van uitruil tussen (onbetaalde) tijd voor huishoudelijke taken en betaalde arbeidstijd, in de andere levensfasen is dat niet het geval. Daardoor is er voor deze groepen op hoofdlijnen geen verandering in de verdeling van het totale tijdsbeslag van verplichtingen.

Betaald werk vormt een belangrijk structurerend onderdeel van het dagelijks leven.

Over het algemeen geldt dat naarmate men meer (uren) werkt, ook het totale tijdsbeslag van verplichtingen hoger ligt. In de periode 2006-2011 zijn die verschillen toegenomen: degenen die voltijds werken (35 uur per week of meer) hebben meer verplichte tijd (in totaal 2 uur meer). Bij deeltijders en niet-werkenden neemt de verplichte tijd juist af. Er is dus divergentie in de tijdsbesteding naar (arbeidsmarkt)positie. Deze is het gevolg van zowel betaalde arbeid als huishoudelijke taken: ongeacht de positie op de arbeidsmarkt gaat men minder in het huishouden doen, maar deeltijders en niet-werkenden bezuinigen meer hierop dan voltijders. Andersom steken voltijders nog meer tijd in betaald werk dan voorheen, deeltijders juist minder.

Ook naar opleidingsniveau worden de verschillen in verplichte tijd groter. Voor hoogopgeleiden, die gemiddeld al wat meer tijd in verplichtingen steken, verandert er niets, maar bij de overige opleidingsgroepen neemt de verplichte tijd verder af (divergentie). Bij de verplichte tijd is al met al sprake van een vrijwel ongewijzigde verdeling tussen vrouwen en mannen en naar levensfase. Naar arbeidsmarktpositie (werkzaamheid) en in beperktere mate naar opleiding namen de verschillen toe.

Bij de *persoonlijke tijd*, waarvan het totale volume tussen 2006 en 2011 groeit, is het beeld eenvoudiger dan bij verplichtingen. De persoonlijke tijd nam toe onder vrouwen, deeltijders en niet-werkenden. De reeds bestaande verschillen zijn louter pregnanter geworden (divergentie).

Voor slapen, verreweg de grootste categorie binnen de persoonlijke tijd, geldt dat zowel vrouwen als mannen in 2011 langer slapen dan in 2006. Bovendien slapen vrouwen (60,2 uur per week) onverminderd langer dan mannen (58,7 uur per week). Alleen onder voltijders, die toch al het minst lang slapen, neemt de slaaptijd niet toe. Dat past bij het beeld van divergentie in de tijd besteed aan verplichtingen zoals hiervoor beschreven. Enkele kleine verschuivingen in slaaptijd naar leeftijd en opleidingsniveau tonen geen eenduidige ontwikkelingen in termen van divergentie of convergentie.

De verdeling van de *vrije tijd* veranderde op veel fronten niet tussen 2006 en 2011. Mannen hebben meer vrije tijd dan vrouwen en ouders van (jonge) kinderen hebben minder vrije tijd dan mensen in andere levensfasen. De hoeveelheid vrije uren ligt lager naarmate men een hoger opleidingsniveau geniet. Uitzondering op deze continuïteit is de verdeling naar (arbeidsmarkt)positie: mensen met een voltijd baan zien hun aantal vrije uren teruglopen (bijna 2 uur per week) terwijl mensen zonder betaald werk en met deeltijdwerk meer vrije tijd krijgen (plus 2,6 resp. 3 uur per week). Hierdoor neemt het verschil in de wekelijkse uren vrije tijd toe, en is er in de vrije tijd voor deze groepen eveneens divergentie.

Mannen besteden net als voorheen meer tijd aan mediagebruik dan vrouwen. Bij beiden neemt de mediatijd toe, waardoor de verschillen tussen hen in dat opzicht onveranderd zijn gebleven. Hoogopgeleiden liepen voorheen voorop in leestijd en internetgebruik. Doordat hun leestijd in de periode 2006-2011 relatief snel afneemt en hun internetgebruik relatief langzaam groeit, lopen zij nu meer in de pas met andere opleidingsgroepen (convergentie). Anders is dat bij tv-kijken. Hoogopgeleiden kijken van oudsher het minst lang tv en zijn ook niet langer gaan kijken, terwijl dat bij laag- en middelbaar opgeleiden wel het geval is. Bij tv-kijken worden de verschillen, in tegenstelling tot bij internetgebruik, juist groter (divergentie). Jongeren lopen nog steeds voor op ouderen in pc- en internetgebruik, maar ouderen zijn met een voorzichtige inhaalslag bezig aanzien de tijd besteed aan pc- en internetgebruik verhoudingsgewijs iets meer stijgt. Jongeren en ouderen bewegen in dat opzicht dus iets naar elkaar toe.

Vrouwen steken meer tijd in het onderhouden van sociale contacten dan mannen. Dat was zo en is zo gebleven. Vrouwen leveren wel meer sociale tijd in dan mannen, wat de onderlinge verschillen vermindert (convergentie). De 65-plussers besteden meer tijd aan sociale contacten dan andere leeftijdsgroepen, maar ook onder hen loopt dit terug (het sterkst onder 50-64-jarigen).

Bij de totale tijd voor recreatieve activiteiten en ontspanning blijven vrouwen achterlopen op mannen. Naar levensfase hebben ouders met minderjarige kinderen (in het bijzonder met kinderen tot 4 jaar) hiervoor de minste tijd en 40-plussers zonder minderjarige kinderen het meest. In geen van deze groepen is sprake van een wijziging in het volume van recreatieve tijd, zodat de onderlinge verhouding ongewijzigd zijn gebleven. Dat geldt ook voor het opleidingsniveau: hoger opgeleiden hadden en hebben minder tijd voor recreatieve activiteiten en ontspannen dan middelbaar opgeleiden, en die weer

minder dan lager opgeleiden. Kijken we naar de invulling van die tijd, dan gaat er bij hoogopgeleiden meer tijd zitten in uitstapjes en sportdeelname, bij laag- en middelbaar meer in hobby's en liefhebberijen. Hierin zijn de laatste jaren geen grote veranderingen of duidelijke trends af te lezen.

Ouderen (65-plussers), ouders van kinderen in de basisschoolleeftijd en niet-werkenden doen verhoudingsgewijs vaak vrijwilligerswerk. Juist onder deze groepen is het tijdsbeslag van de vrijwilligerswerk inzet bovendien iets toegenomen. Dit in tegenstelling tot jongeren en laagopgeleiden die zich relatief weinig als vrijwilliger inzetten, waardoor de verschillen in de samenleving verder uiteen zijn gaan lopen (divergentie). Informele hulp aan andere huishoudens wordt juist vaker verleend door vrouwen, laagopgeleiden en ouderen, en is alleen onder die laatste groep wat toegenomen.

9.3.1 Geen herverdeling tussen vrouwen en mannen, voltijders steeds drukker

Resumerend blijven verschillen in de tijdsbesteding tussen vrouwen en mannen tussen 2006 en 2011 goeddeels onveranderd. Er is geen herverdeling van betaald werk, huishouden en zorgtaken. Ook naar levensfase en opleiding bezien blijven onderlinge verschillen veelal zoals ze waren, al nemen de verschillen in verplichte en persoonlijke tijd naar opleiding iets in omvang toe: hoger opgeleiden werken meer uren betaald dan laagopgeleiden en dat gaat ten koste van de persoonlijke tijd. In het verschil in vrije tijd tussen opleidingsgroepen doen zich geen verschuivingen voor.

Wel tekent zich een duidelijke divergentie af naar gelang de positie op de arbeidsmarkt, in het bijzonder tussen voltijdswerkers enerzijds en deeltijdwerkers of niet (meer) werkenden anderzijds. Voltijders krijgen wekelijks meer verplichtingen (plus 2 uur), omdat de betaalde arbeidstijd onder hen toeneemt. Dit gaat ten koste van hun vrije tijd bij een gelijkblijvende persoonlijke tijd. Onder deeltijders (minder huishouden en minder betaald werk) en niet-werkenden (minder huishouden) neemt de verplichte tijd af en zowel de persoonlijke als de vrije tijd toe. De bestaande verschillen in tijdsbesteding naar werkzaamheid zijn daardoor verder toegenomen (tabel 9.1).

Tabel 9.1

Divergentie in verdeling tijd op hoofdlijnen naar werkzaamheid, bevolking vanaf 12 jaar naar werkzaamheid^{a,b}, 2006-2011 (in uren per week)

	voltijds			deeltijds			niet-werkzaam		
	2006	2011		2006	2011		2006	2011	
verplichte tijd	52,2	54,3	+	49,8	46,1	-	31,0	26,6	-
persoonlijke tijd	73,2	73,3		76,6	77,7	+	79,2	80,1	+
vrije tijd	41,2	39,4	-	40,1	43,1	+	56,2	58,8	+

a Binnen de categorie schoolgaand/studerend waren de wijzigingen marginaal. Zij zijn daarom hier buiten beschouwing gelaten.

b Voltijds: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijds: 1-34 uur per week betaald werk.

Bron: SCP (TBO'75-'05, TBO'06); SCP en CBS (TBO'11)

9.4 De tijdsbesteding in 2011 in het licht van de maatschappelijke context en het beleid

In hoeverre weerspiegelen recente veranderingen in het dagelijks leefpatroon van Nederlanders de doorwerking van maatschappelijke ontwikkelingen en van beleid? Om deze vraag te beantwoorden volgen hier enkele interpretaties van de gegevens uit dit rapport in het licht van die context. Achtereenvolgens komen economische, digitale en demografische ontwikkelingen aan bod, daarna volgen individualisering en emancipatie. Tot slot is er aandacht voor de betekenis van kennis over tijdsbesteding voor het beleid ten aanzien van emancipatie en maatschappelijke ondersteuning.

Economische crisis

Welke invloed heeft de economische crisis van de laatste jaren op de tijdsbesteding gehad? Wellicht het meest opvallend is dat aan een constante trend uit eerdere jaren, de voortdurende toename van het tijdsbeslag van verplichtingen, in 2011 een einde is gekomen. Tussen 2006 en 2011 was juist sprake van een afname van het tijdsbeslag van verplichtingen. Geredeneerd vanuit de economische crisis zou men wellicht verwachten dat de tijd besteed aan betaald werk afneemt. Dat blijkt echter niet het geval. Lange tijd stijgt het tijdsbeslag van betaald werk, analoog aan de almaar groeiende arbeidsparticipatie. In 2011 is dat, vergeleken met 2006, niet het geval. Het gevolg van de economische crisis is dus eerder dat die tijd niet meer toeneemt. (Het is overigens mogelijk dat de betaalde arbeidstijd in de eerste jaren na 2006 wel stijgt om daarna te dalen tot het niveau van 2006.) De terugloop van verplichtingen is wel het gevolg van een kleiner tijdsbeslag van huishoudelijke en zorgtaken, taken die bij uitstek in de privésfeer plaatsvinden. Dat de crisis hierbij een grote rol speelt, is moeilijk voor te stellen.

In de vrije tijd zijn voor de periode 2006-2011 evenmin duidelijke sporen van de economische crisis terug te vinden. Misschien was de vrije tijd zonder de crisis verder afgenomen (en de betaalde arbeidstijd toegenomen). Voor de periode 2000-2005 is echter ook geconstateerd dat de afname van vrije uren minder hard verliep dan daarvoor (Breedveld et al. 2006). Een andere mogelijkheid is dat zonder de crisis meer verschuivingen in de besteding van de vrije tijd zich hadden voorgedaan. Dat geldt niet voor de toename van computer- en internetgebruik. Deze lijken veeleer het gevolg van voortgaande digitalisering dan van conjuncturele tegenslag. De toename van televisiekijken en de daling van vrijetijds mobiliteit, in het bijzonder het gebruik van de auto, roepen het beeld op van mensen die wellicht vanwege de crisis meer thuis blijven in hun vrije tijd. Toch klopt dit beeld niet: mensen brengen in 2011 een even groot aandeel van hun vrije tijd buiten de deur door als een paar jaar geleden (zie hoofdstuk 2) en de tijd voor hobby's die mensen veelal thuis ondernemen, is afgenomen.

Vooralsnog heeft de economische crisis tussen 2006 (toen van crisis nog geen sprake was) en 2011 (toen de crisis, zo blijkt achteraf, nog niet op zijn hoogtepunt was) dus niet veel effect gehad op het totaalbeeld van de tijdsbesteding van Nederlanders. Uiteraard laat dit gemiddelde onverlet dat mensen die wel door de crisis zijn getroffen, bijvoorbeeld werklozen, wel de gevolgen van de crisis ervaren in de manier waarop zij hun dagelijks leven inrichten. Ook kan de crisis in de nabije toekomst alsnog van invloed

zijn op de tijdsbesteding: in 2012 verslechtert de economische situatie opnieuw, neemt de werkloosheid toe, dalen de consumptieve uitgaven van huishoudens (CBS 2013b), en voor het eerst sinds het begin van de economische crisis gaat men minder op vakantie (NBTC-NIPO 2013). Of in de volgende meting van het tijdsbestedingsonderzoek dergelijke effecten van de crisis wel zichtbaar zijn, hangt echter af van de economische ontwikkelingen in de komende jaren.

Digitalisering

De digitale mogelijkheden groeien in fors tempo. De groei van computer- en internetgebruik binnen het tijdsbestedingsbudget van Nederlanders wijst erop dat men die mogelijkheden daadwerkelijk benut. Zelfs de geconstateerde toename van het 'ouderwetse' tv-kijken kan daartoe te herleiden zijn, omdat men minder afhankelijk is van apparaat en tijdstip waarop programma's te zien zijn door 'on demand' televisiekijken en 'uitzending gemist'.

Digitale apparatuur is ook 'enabling technology': via digitale kanalen ontplooiën mensen activiteiten die zij voorheen alleen face-to-face of in een fysieke omgeving konden doen. Deels zijn de digitale mogelijkheden aanvullend, deels nemen ze de plaats in van oude activiteiten. Nederlanders onderhouden via internettoepassingen contact met elkaar. Die contacten hebben meestal een aanvullend karakter op reeds bestaande contacten, maar ze zorgen wel voor een nieuwe balans. Online sociaal contact is van de onderscheiden manieren waarop men sociaal contact onderhoudt de enige vorm die in tijd (bescheiden) is toegenomen tussen 2006 en 2011 (van 0,6 naar 0,8 uur per week). Online gamen kan een vervanging of een aanvulling vormen op andere, meer traditionele spelvormen die in omvang zijn afgenomen. Online winkelen zorgt er wellicht voor dat er minder in fysieke winkels wordt gekocht, maar dat hoeft niet te betekenen dat er minder in winkels wordt rondgekeken.

Vrijwel alle terreinen van het dagelijks leven hebben er een digitale dimensie bijgekregen. In welke mate het daarbij gaat om aanvulling of vervanging van de oorspronkelijke bezigheid zal per activiteit verschillen en is met de bestaande gegevens nog moeilijk vast te stellen. Wel toont het tijdsbestedingsonderzoek 2006-2011 aan dat jongeren die het meest gebruikmaken van digitale mogelijkheden, hun mobiliteitspatronen veranderen. Zij zijn minder onderweg in hun vrije tijd, in het bijzonder met de auto, dan hun leeftijdsgenoten die hier minder tijd in steken. Verder lijkt het bij online winkelen voorsnog om een aanvulling op het fysieke winkelen te gaan: vooral diegenen die toch al veel tijd besteden aan winkelen, gaan (daarnaast) online winkelen. Er is dan ook geen temperend effect op de mobiliteit in verband met winkelen. Hetzelfde gaat in grote lijnen op bij thuiswerken: digitalisering maak het beter mogelijk thuis te werken. Dat zou in theorie tot minder woon-werkverkeer kunnen leiden, maar daarvan is in de praktijk nog geen sprake: degenen die vaak een (bescheiden) deel van de week thuiswerken, maken over het algemeen lange werkweken en hebben een lange reistijd. Mogelijk komt de thuiswerktijd bovenop de gewone werktijd of zien thuiswerkers in de verminderde aanwezigheid op de werkplek een kans om verder van het werk te gaan of blijven wonen.

Demografie: vergrijzing en ontgroening

Een groeiend aandeel van de bevolking heeft de leeftijd bereikt waarop men doorgaans niet meer betaald werkt en niet meer de zorg voor jonge kinderen heeft. Vergrijzing betekent een groeiend aantal mensen met minder verplichtingen en meer vrije tijd. Dit verklaart ten dele de geconstateerde trendbreuk in het tijdsbeslag van verplichtingen, dat niet langer toeneemt, maar stagneert (onder mannen) of zelfs daalt (onder vrouwen). De vergrijzing speelt hierbij echter een bescheiden rol: ook onder 20-64-jarigen neemt de tijd besteed aan verplichtingen af (voor vrouwen) of blijft ongewijzigd (voor mannen). De gevolgen van de vergrijzing voor het totaalbeeld van de tijdsbesteding zijn daarmee vooralsnog beperkt. Deze worden in de (nabije) toekomst mogelijk wel groter, aangezien de generatie babyboomers vanaf 2011 met pensioen zal gaan (o.a. Garssen 2011). Evenmin legt het groeiende aandeel ouderen met relatief weinig verplichtingen voldoende gewicht in de schaal om het gemiddelde volume aan vrije tijd over de gehele bevolking te doen stijgen. Er is geen sprake van de opkomst van een groep actieve ouderen die zich onderscheidt van leeftijdgenoten van vroeger of oudere ouderen van nu. In hun recreatieve tijdsbestedingspatroon (eropuit gaan, uitstapjes, sporten) vertonen diverse groepen ouderen (niet-werkende 50-64-jarigen, 65-74-jarigen en 75-plussers) in 2011 onderling weinig verschil. De zogenaamde ‘derde leeftijders’ (gedefinieerd als niet-werkende ouderen van 50-74 jaar) zijn in 2011 niet actiever dan in 2006. De 75-plussers daarentegen zijn wel iets actiever in hun vrije tijd en verschillen in 2011 in dat opzicht niet van de 64-74-jarigen. Naast de vergrijzing staat de ontgroening: er worden minder kinderen geboren in Nederland. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de bevinding dat er minder tijd aan de zorg voor kinderen wordt besteed. Ouders met minderjarige kinderen besteden overigens onverminderd gemiddeld 9 uur per week aan verzorging en begeleiding van kinderen en hebben hierop dus niet bezuinigd.

Individualisering en emancipatie

Individualisering en emancipatie betekenen in theorie een grotere keuzevrijheid in de besteding en indeling van de tijd. Hiervan is in ontwikkelingen in de tijdsbesteding echter weinig tot niets terug te zien. Genderrollen (de verdeling van de taken thuis en van betaalde arbeid) tonen geen verandering en collectieve temporele ritmes verdampen niet. Blijkbaar voegen Nederlanders zich, al dan niet in overeenstemming met hun voorkeur, nog steeds goeddeels naar culturele en biologische rollen en ritmen. Schnabel (2000) zag grenzen aan de individualisering, volgens anderen is er van individualisering eigenlijk helemaal geen sprake. Zij zien in plaats daarvan autonome volgzzaamheid (Elchardus 2004), individualisering tussen de oren (De Beer 2004) en kiezen voor de kudde (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Gemeenschappelijk aan deze noties is dat mensen weliswaar de retoriek van individualisering huldigen, maar zich feitelijk niet individualistischer zijn gaan gedragen. Ook is men het erover eens dat de oude instituties, die vorm aan het dagelijks leven geven, aan kracht verliezen. Sommigen zien hierin een grotere individuele keuzevrijheid. Elchardus stelt dat andere beïnvloedingsmechanismen hiervoor in de plaats komen.

Binnen het tijdsbestedingsonderzoek gaat het in deze discussie bijvoorbeeld om de temporele inbedding van betaald werk. De dominantie van bestaande temporele ritmes is er debet aan dat de combinatie van werk en zorg kan knellen: meer mensen, vooral vrouwen, werken betaald maar de temporele inbedding van werk, onderwijs en zorg is niet herschikt teneinde de combinatie hiervan te vergemakkelijken (Cloïn et al. 2010; Cloïn en Van den Broek 2010). Hoogstens minimale verschuivingen doen zich de laatste jaren voor: hoewel de tijdstippen waarop Nederlanders betaald werken niet wijzen op de ontwikkeling van een 24-uurseconomie, deed zich wel een kleine toename van betaald werk op doordeweekse avonden en zaterdag(ochtend) voor. Deze ontwikkeling duidt niet ondubbelzinnig op individualisering van de tijd in de zin van meer keuzevrijheid. Dat is misschien wel (deels) het geval bij hoger opgeleiden met thuiswerkmogelijkheden en zeggenschap over hun arbeidstijden, maar waarschijnlijk niet bij lager opgeleiden die op zaterdag werken en minder mogelijkheden hebben om hun werk naar eigen voorkeur in te delen. Deze laatste groep wordt dan veeleer geïndividualiseerd dan dat men zelf individualiseert (Elchardus 1996).

Overheidsbeleid: tijdsbesteding in relatie tot emancipatiebeleid en maatschappelijke ondersteuning

Van ontwikkelingen in de tijdsbesteding van Nederlanders is na te gaan in hoeverre ze stroken met intenties zoals geformuleerd in het overheidsbeleid. Het voert te ver om resumerend diep in te gaan op alle beleidsterreinen waarmee tijdsbestedingsgegevens uit dit rapport een raakvlak hebben. We lichten hier twee beleidsterreinen eruit: vrouwenemancipatie en maatschappelijke ondersteuning.

De tijdsbestedingspatronen van vrouwen en mannen verschaffen inzicht in het tijdsbeslag van betaald werk in relatie tot onbetaalde taken thuis (huishouden en de zorg voor kinderen) en andersom. Dergelijke kennis is relevant, omdat een gelijke verdeling van de taken thuis een doelstelling van het overheidsbeleid is. Dit onder meer vanuit de gedachte dat een onevenredige verdeling van de taken thuis verdere groei van de arbeidsdeelname van vrouwen in de weg staat (TK 2011/2012b). Het aandeel van vrouwen en mannen in betaald werk enerzijds en in huishouden en zorgtaken anderzijds is echter al jarenlang onveranderd (zie hoofdstuk 3) en zij zijn vrijwel evenveel tijd kwijt zijn aan hun verplichte taken. Vanuit dat perspectief staat de ontwikkeling dus stil. Een vervolgvraag is in hoeverre vrouwen bereid zijn om hun betaalde arbeid uit te breiden als daar geen andere verdeling van de taken thuis tegenover staat. Andersom is het de vraag in hoeverre mannen thuis meer taken op zich zullen nemen als vrouwen minder tijd op de arbeidsmarkt doorbrengen dan zichzelf en hoe dat patroon te doorbreken is. Dat het slechts een kwestie van tijd is, gaat gegeven de stagnatie van de laatste jaren waarschijnlijk niet op.

Een ander temporeel aspect van het emancipatiebeleid (en van andere beleidsterreinen van de overheid) betreft de aandacht voor flexibel werken. Het beleidsstreven is om de combinatie van arbeid en zorgtaken te faciliteren 'via de mogelijkheden die flexibel werken biedt' (TK 2010/2011a: 8). De mogelijkheden tot thuiswerken en zeggenschap over werktijden zijn echter niet gelijk voor vrouwen en mannen (met name hoogopgeleide mannen hebben mogelijkheden hiertoe) en degenen die thuiswerken doen dat niet

nauwelijks op tijdstippen buiten de standaard kantoortijden (zie hoofdstuk 3). Van veel schuiven met werktijden, bijvoorbeeld overdag niet werken vanwege de zorg voor kinderen of andere activiteiten (huishouden, vrije tijd) en dat werk op andere momenten inhalen, lijkt vooralsnog weinig sprake. Nadere analyse van de (thuis)werkpatronen van uiteenlopende groepen, zoals ouders met jonge kinderen en oudere werknemers, kunnen hierop meer licht werpen.

Niet alleen op de arbeidsmarkt, maar ook op andere terreinen staat ‘participeren in de samenleving’ hoog op de politieke agenda. Dat geldt bijvoorbeeld voor allerlei vormen van maatschappelijke participatie (TK 2007/2008b; vws 2009; TK 2012/2013b). Meer deelname op het ene terrein kan op gespannen voet staan met meer deelname op andere terreinen. Verschillende beleidsdoelstellingen kunnen daardoor met elkaar in strijd zijn. Vertaald naar het perspectief van de tijdsbesteding is in dit kader reeds gewezen op het feit dat het streven naar meer betaald werken kan betekenen dat vrijwilligerswerk en mantelzorg in het gedrang komen (Ooms et al. 2009; Sadiraj et al. 2009). Hiervoor zijn ook in dit rapport aanwijzingen te vinden. Zo blijken groepen met veel verplichte taken, zoals mensen met een voltijdbaan, in weerwil van de algemene ontwikkeling het nog drukker te hebben gekregen in de periode 2006-2011 (hoofdstuk 2 en 3). Tevens blijkt dat mensen die veel tijd aan betaald werk besteden, minder tijd reserveren voor vrijwilligerswerk en flink minder tijd voor informele ondersteuning (hoofdstuk 6). Niet alleen van mensen in de beroepsactieve leeftijd, ook van ouderen wordt verwacht dat zij langer doorwerken. Doorgaans krijgen zij echter vroeg of laat te maken met mantelzorg voor hun partner of voor anderen in hun omgeving, en daarmee mogelijk met negatieve gevolgen voor hun arbeidsdeelname (Versantvoort, te verschijnen) en hun eigen (ervaren) gezondheid (Harbers en Hoeymans 2013). Dit roept de vraag op of mensen aan alle verwachtingen die de overheid aan hen stelt kunnen voldoen (De Boer en De Klerk 2013), een vraag waarop tijdsbestedingsgegevens mede een antwoord kunnen geven. Zo is het mogelijk scenario's door te rekenen (wat buiten het bereik van dit rapport ligt) met diverse vormen van tijdsbesteding, bijvoorbeeld: wat betekent meer betaalde arbeid voor de tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp?

9.5 Tijdsbesteding in 2011: logische veranderingen of verrassende ontwikkelingen?

In dit rapport is een overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen en de actuele stand van zaken met betrekking tot tijdsbesteding van Nederlanders. Belangrijke bevindingen op hoofdlijnen luiden dat enkele ‘vaste’ ontwikkelingen uit eerdere jaren niet langer doorzetten.

De meeste van de geconstateerde veranderingen zijn als onlogisch of verrassend te karakteriseren, in de zin dat ze niet of nauwelijks voort lijken te vloeien uit de huidige maatschappelijke context (economische crisis, digitalisering, vergrijzing). Ze duiden evenmin op verdere ontwikkelingen op het terrein van individualisering en emancipatie, en zijn veelal niet eenduidig in verband te brengen met overheidsbeleid.

De tijdsbesteding verandert vooral op onderdelen van het dagelijks leven waarop de overheid zich niet of nauwelijks met beleid richt of kan richten. Zo gaat er minder tijd

naar huishoudelijke taken en neemt het mediagebruik op onderdelen toe, zaken die bij uitstek in de privésfeer plaatsvinden (huishoudelijke taken) of autonome ontwikkelingen betreffen waarbij beleid nauwelijks een rol speelt (ict-gebruik).

Ondanks de veelheid aan gegevens en onderwerpen zijn in dit rapport veel vragen niet gesteld en bleven mogelijke invalshoeken onbesproken. Voor een deel zal dit de komende jaren gebeuren in rapporten van het SCP over emancipatie, zorg, mediagebruik en mobiliteit. In die analyses zullen de keuzes waarvoor mensen staan verder in kaart worden gebracht. Wat is bijvoorbeeld de prijs die wordt betaald als de overheid wil inzetten op meer mensen langer aan het werk en een grotere eigen verantwoordelijkheid van burgers? Houden mensen dan nog vrije tijd over? Worden de lasten in termen van tijd wel gelijk verdeeld of wordt 'te weinig' tijd in toenemende mate voor specifieke groepen in de samenleving een probleem? Genoeg vragen die uitnodigen tot nader onderzoek.

Summary

How do the Dutch use their time? Has anything changed compared with a few years ago? Are the differences in the time people spend on things such as paid work, household and care tasks, media use, going out and volunteering in society increasing or decreasing? How have the economic crisis, population ageing and increasing digitalisation (more and more activities that can be carried out via the Internet) influenced the time use of the Dutch? Can clear collective rhythms still be discerned, or is there a spreading out of the times at which the Dutch work, eat and sleep? Do people spend a lot of time alone or with others? Do they feel constantly busy? Do they have enough free time? These and other questions are the central focus of this report. Based on the Dutch Time Use Survey (*Tijdsbestedingsonderzoek*, *TBO*) which took place in between March 2011 and March 2012 (referred to henceforth as *TBO 2011*), this report picks up the thread of earlier reports by the Netherlands Institute for Social Research | SCP focusing on time use in the Netherlands.

A Dutch Time Use Survey was carried out once every five years between 1975 and 2005 using the method that was customary in the Netherlands up to that point. A new Time Use Survey was carried out in 2006, but this time using the European guidelines for time use research (Harmonised European Time Use Surveys, *HETUS*). *TBO 2011* was also carried out in accordance with these European guidelines. Since different research methods were followed up to and including 2005, the years 2005 and 2006 represent a double measurement. The emphasis in this report is on the period 2006-2011. The data for the years 1975-2005 are included in order to make it possible to study whether trends in time use span a longer period and whether earlier trends come to a halt or begin moving in the opposite direction.

For *TBO 2011*, just under 2,000 Dutch citizens spread throughout the country recorded their activities in a diary over the course of a week. This mass of data produced a detailed picture of the many and diverse activities that people in the Netherlands undertake in their daily lives. This summary looks at the most important findings, starting with an overview of time use based on a threefold classification: obligatory, personal and free time. Obligatory time use includes the activities that people undertake in the context of education, paid work or running the household or caring for children. Personal time use includes looking after one's own physical needs (sleeping, eating, showering, dressing, etc.). Free time incorporates a diversity of activities such as media and ICT use, social contacts, recreational activities and relaxation, and social participation. After this broad brushstroke picture, attention turns to developments within obligatory, personal and free time use. Separate attention is devoted to mobility (for all these activities), the moments (during the day) when people undertake various activities and the way in which people experience time. The findings relate to the Dutch population aged 12 years and older.

A look at daily life

On balance, the Dutch spent slightly less time on obligations in 2011 than in 2006. Their personal time use increased slightly while their free time use remained virtually unchanged. It is worth noting here that the precise way in which activities are recorded and classified makes a difference; for example, the Dutch spent slightly longer sleeping on average in 2011 than a few years ago, and sleeping is classified as personal time use. At the same time, people spent less time resting during the day or briefly doing nothing, an activity which is classified as free time. These caveats do not however alter the fact that a trend has been broken: the long series of time use surveys (starting in 1975) has never before shown a reduction in the amount of time spent on obligations. Although the growth in this category of time use slackened somewhat after the turn of the millennium, the reduction between 2006 and 2011 marks the first actual decline in the time spent on obligations.

Obligations

Logically, young and older people spend less time than average on obligatory tasks (in particular paid work and looking after children) than people of working age (20-64 years). However, the observed reduction in time spent on obligatory tasks occurs across society: in the entire population aged 12 years and older, there is a reduction from 42.8 in 2006 to 41.2 hours per week in 2011. If we look specifically at the busier 20-64 year-olds, the reduction is from 46.7 to 45.9 hours per week. This is accounted for mainly by women; the situation for men remains unchanged. Expressed in terms of time, people who work part-time or who do not work for pay have acquired slightly fewer obligations, while those who work full-time have acquired more.

Where are people saving time and which people are they? The study shows that the savings in obligatory tasks derive not from a reduction in paid work but in the time spent looking after the household and care tasks. Dutch people spent an average of 2.4 hours per week less on the household in 2011 (and especially the more routine domestic tasks such as cooking, cleaning, laundry, etc.) than in 2006 (17.9 hours in 2011 versus 20.3 hours in 2006). The reduction is actually slightly greater among 20-64 year-olds. Both men and women (in proportion to their input) spent less time on the household. The biggest reduction in time spent on these tasks is in households with young children aged up to four years and households with children of secondary school age (12-17 years). In addition, people with part-time jobs (1-34 hours per week paid work) and people who are not in paid work, in particular, have reduced the amount of time devoted to household tasks.

There was no net change over the period studied in the amount of time devoted to paid work. That, too, is a break with the past: for a long time, the time spent on paid work increased steadily. Now, this is the case only for some groups in society: parents with young children (up to four years old) and people who already work full-time (35 hours per week or more). Since parents with young children have also made a bigger than average reduction in the amount of time spent on household tasks, the total amount of time devoted to obligatory tasks remains unchanged in this group. The reduction in the amount of time spent on the household by full-time workers is not enough to

compensate for the increase in time spent on paid work, and as a result they have two hours per week' more obligations in 2011 than in 2006. In terms of time spent on obligations, therefore, the difference between those in full-time work and those who work part-time or do not work has widened.

The time spent caring for children has also reduced. However, this is due to demographic developments such as population ageing and dejuvenation (fewer children being born): the time spent by parents with a youngest child aged up to 18 years remained unchanged between 2006 and 2011, at approximately nine hours per week. Mothers (11.5 hours) spend almost twice as much time on this task as fathers (5.9 hours). If the time spent 'keeping an eye on things' and on undertaking activities with children in leisure time is included, the difference increases to 20.1 hours for mothers and 8.8 hours for fathers.

Personal time

The Dutch spend an average of 77.7 hours per week on personal time, making this the largest time use category. A substantial proportion of this time is taken up with sleeping, on which the average Dutch person aged 12 years and older spends 59.5 hours per week. This means that the Dutch are well above the normal yardstick of eight hours' sleep per 24 hours. Young people, in particular, spend a relatively large amount of time sleeping. As in earlier years, women (60.2 hours per week) spent slightly longer sleeping in 2011 than men (58.7 hours).

While the amount of time spent sleeping has increased generally, this does not apply for everyone. It is not the case, for example, for those in full-time work, who already spend the least time sleeping. This fits in with the picture that the time spent by this group on obligations has increased. They spend slightly more than seven hours per 24 hours sleeping, the lowest figure on average. The time spent on eating and drinking has remained unchanged in recent years.

Free time

In an average week during the year, Dutch citizens aged 12 years and older have 47.8 hours' free time per week. Men have more free time than women, but this is because women spend more time on personal care, not because they spend more time on obligations. Parents of (young) children (especially those whose youngest child is aged three years or under) have less free time than average. The amount of free time also decreases with rising education level. Full-time workers have almost two hours per week less free time per week in 2011 than in 2006, in line with the observation that the time spent on obligations has increased by two hours per week for this group. By contrast, people who do not work or who work part-time have acquired more free time.

The broad spectrum of free time activities has been reduced in this report to media and social contacts (chapter 4), recreational activities and relaxation (chapter 5) and social participation (chapter 6). In this report, the latter category includes volunteering, informal help provided to others outside the helper's own household and practising a religion.

Measured in time, the bulk of free time use is devoted to *media and ICT*. The amount of time devoted to these activities (excluding online communication, which is classified

under social contacts) increased from 19.6 hours to 20.9 hours per week between 2006 and 2011. That is a break with the past: for many years, the media time budget was steady at around 19 hours per week. In line with expectations, the use of the Internet and/or computers has increased, from 2.8 hours to 4 hours per week. Young people still lead the way in the use of computers and the Internet, but older people are engaged in a modest catching-up exercise. Watching television increased from 12.7 hours to 14 hours per week over the period. Previous surveys have suggested that greater use of the Internet was accompanied by less watching of TV; it may be that the ability to watch television on mobile devices and also to watch missed programmes via 'on demand' TV in addition to 'live' television may have contributed to this increase. In parallel with earlier trends, reading newspapers, magazines or books showed a further decline over the period (from 3.9 hours to 2.5 hours per week).

The time spent on *social contacts* (including online, e.g. via social media) fell from 8.6 hours per week in 2006 to 7.2 hours in 2011. This continues the trend seen in the period 1975-2005. The time devoted to online social contacts is the only form of social contact to show an increase between 2006 and 2011, though it is a modest increase (from 0.6 hours to 0.8 hours per week). The fact that short contact moments, such as posting or responding to a message or sending a What's App message, are probably not (accurately) recorded because of their short duration is a factor here, and is related to the fact that activities are measured in TBO 2011 in intervals of ten minutes. More detailed media research in the near future will provide a more precise picture. There has been a further reduction in the use of the telephone in recent years, as well as in visiting others. People do spend slightly more time going to parties and dinners at other people's homes, but this is classified as recreational time (see below). There has been a very limited reduction in social contact with family members.

Dutch people had an average of 13.5 hours available in 2011 for activities that are classified in this report as *recreational activities and relaxation*. Women had slightly less time for these activities than men, and parents with young children (especially those with children aged three years or under) had the least time. The total time spent on these activities did not change between 2006 and 2011, though some shifts did take place within the total time use in this category. People devoted slightly more time to going out and to sport, and slightly less to other pastimes (such as games, hobbies, gardening, looking after animals or amateur arts).

Going to parties and having meals at other people's homes became more popular over the period studied than eating in restaurants, although there was also a modest increase in the latter activity: in total the increase was from 1.7 hours to 2.7 hours per week.

People spent an average of 1.8 hours per week on trips outside the home – including walking, cycling and visiting amusement parks or zoos – and half an hour per week on culture, such as visiting museums, the cinema or theatre.

The average Dutch citizen spent slightly more time in sport in 2011 than in 2006: a total of 1.7 hours per week in 2011. However, there was no change in the proportion of sports participants in an average week during the year, suggesting that those who take part in sport do so for slightly longer on average than in the past.

Just under half of people's recreational time (over five hours per week) was devoted to hobbies and other pastimes in 2011. That is half an hour less than in 2006. The time devoted to hobbies and games, in particular, showed a decline, from 2.2 hours per week in 2006 to 1.5 hours in 2011. The possibility cannot be ruled out that this is due partly to a shift from offline to online games. The amount of time devoted to DIY and gardening, and the amount of time spent on amateur arts, remained unchanged at around three hours and 0.5 hours per week, respectively. Finally, the average Dutch person spent 1.7 hours per week resting or briefly doing nothing in 2011. This is a reduction compared with 2006, though there may be a trade-off here with the (increased) amount of time spent sleeping.

The Dutch spent an average of two hours per week on various forms of *social participation* in 2011, a figure that has been stable for many years. This includes activities such as volunteering, providing informal help to persons outside one's own household and practising a religion.

The Dutch spend an average of just under an hour per week on volunteering, and the same on providing informal help to persons in other households. In general, there were no significant shifts in this overall time use between 2006 and 2011. However, closer inspection reveals that the proportion of people offering informal help has fallen sharply in recent years, and that those who do provide help spend more time doing so. It may indeed be the case that there has been an intensification of the help provided to others by a smaller group of people. However, it is also possible that notable outliers (for example, people who care almost completely for a person outside their own household) add considerable weight to this modest (in terms of size) time use category. What has remained constant is the picture that women more often provide informal help than men and that more informal help is provided by people aged 50 years and older. People who do not (or no longer) perform paid work also provide informal help more often and for longer than the average. Older persons and non-workers, groups which largely overlap each other, also devote more than the average amount of time to volunteering. The converse also applies: people who spend a lot of time on paid work set aside less time for volunteering and practising a religion, and substantially less time for providing informal help. People spend just under half an hour per week on average on practising a religion (e.g. praying and attending religious gatherings). Over the period 2006-2011, it is a constant, relatively small group of Dutch citizens who fairly consistently devote time to these activities.

Mobility

For many activities that people undertake in their daily lives, they have to travel from A to B and back again. Although the time spent on this travel forms part of the activities in question, a separate chapter in this report is also dedicated to all these forms of mobility together (chapter 7). This shows that, on average, the total time spent travelling remained unchanged between 2006 and 2011 at approximately nine hours per week. People did spend slightly longer commuting to and from work in 2011 (not by car, but using public transport) and spent slightly less time travelling for leisure purposes.

People often leave the car behind when undertaking leisure travel. This applies particularly for young people, and especially for young people who spend a lot of their free time online or using their computer in other ways.

What time of day: collective rhythms

Many activities are carried out in our daily lives in accordance with a more or less fixed routine. Despite the notion that we now live in a time when people are less bound by old structures and institutions and, supported by the Internet and other technological developments, are better able than in the past to divide up their own time as they see fit, most Dutch people still sleep, eat and work at similar times of the day. Eating and sleeping are still clearly subject to collective rhythms: the Dutch interrupt their working day en masse at around 12:30 p.m. to have lunch and tend to eat their evening meal at 6:00 p.m. And 90% of the Dutch are in bed by 11.00 p.m., a picture that has not changed over the last few years (chapter 2).

There is growing attention for working at times and places that suit the individual person, but this has not yet led to major shifts in the times at which people work. The proportion of people who are still working (or go back to work) on a weekday evening increased to a very modest degree between 2006 and 2011. The same applies for the proportion of people working on a Saturday morning (chapter 2), though unlike working on weekday evenings, these are not exclusively people who have flexibility and control over their place and time of work (chapter 3). Measured in terms of time, there has been a modest increase in working from home over the last five years, but this is not yet led to a reduction in commuter traffic (chapter 7).

How people experience time: busy and satisfied?

Four out of ten Dutch people felt rushed on a least one day per week in 2011. One in ten report that they almost always feel rushed in their daily lives. Comparison with earlier years is difficult, because until 2005 a different survey method was used and 2006 shows what would appear to be an odd fluctuation. More can be said about who feels rushed more often than average. Women report feeling rushed more often than men, by a margin of more than 10 percentage points (women: 46%; men: 35%). Parents with a youngest child aged four years or under report these feelings most often.

The relationship between time devoted to obligations and pressure of time is not always a synchronous one. People who (measured in time) are heavily occupied with obligations feel slightly more rushed, though not a great deal more often than others. Task-combiners (people who spend at least 12 hours per week on paid work and household tasks/caring for children) do not feel rushed substantially more often than people who do not combine tasks. On the other hand, people who are busy and task-combiners more often feel that they do not have enough free time. A proportion of those who are very busy do thus miss the luxury of having a satisfactory amount of free time, but this does not automatically mean that they feel rushed. It would appear that those who are willing and able to derive a sense of satisfaction from having a full diary are also willing to accept the feeling of having too little free time.

Despite this positive outlook, 25% of people do feel rushed and experience a lack of free time. Although that is a minority within the population, it still affects hundreds of thousands of people. Experiencing feelings of time pressure appears to be more common in 2011 than in 2006, without there being any evidence of more obligations or less free time. This could indicate that more people are reaching or going beyond the limits of their resilience. Future measurements will need to provide an answer to this.

Time use in the context of social developments

A number of 'constant' developments in relation to time use have come to a halt. For example, the amount of time spent on obligations has stopped increasing and free time is no longer decreasing. Population ageing plays a modest role here: although more older people in society have some downward impact on the time devoted to obligations, obligatory time has also declined among 20-64 year-olds (for women) or remained unchanged (for men). The economic crisis has not had an emphatic impact on time use: the time spent on paid work remained virtually unchanged in the period 2006-2011. The economic crisis has also not led to a radical change in the way people spend their free time. People do however spend more of their free time on media use, something which can be seen partly in the light of the increasing digitalisation.

Although there is a dominant idea that the collective rhythms in society have become less important and are being replaced by individual time use patterns, a great deal remains unchanged in this regard. The role division between women and men has not changed, and the collective rhythms (in the timing of activities) have remained largely unchanged, despite (the rhetoric of) individualism.

There is a great deal of government policy which is concerned directly or indirectly with how people, and society as a whole, spend their time. However, the changes that have taken place in the recent period have not occurred in those areas of daily life which are (or could be) subject to that policy. The amount of time spent on household tasks has declined and media and ICT use has increased; these are prime examples of activities which take place in people's personal lives or of autonomous developments in which policy plays virtually no role (ICT use). In areas where the government considers it important that Dutch people should invest more time, little has changed. For example, the government would like people to work more or for longer, especially women and older people. However, under the influence of the economic crisis, the amount of time spent on paid work remained virtually unchanged in the period 2006-2011.

A few groups of people with many obligatory tasks, such as people who work full-time, have found their lives becoming busier, contrary to the general trend in society (chapters 2 and 3). People who spend a lot of time on paid work also set aside less time for volunteering and providing informal support. Older people are expected to continue working for longer. Sooner or later, however, they often become involved in providing informal care for their partner or for others in their network. In the light of the government drive for engaged citizens who make an active contribution to the care and well-being of others, these developments beg the question of whether people are able to meet all the expectations being placed on them by the government. These and other questions will be addressed in publications based on time use research in the coming years.

Literatuur

- Aguiar, Mark, Erik Hurst en Loukas Karabarbounis (2011). *Time Use During Recessions*. Massachusetts: National Bureau of Economic Research (NBER working paper 17259).
- Almond, G.A. en S. Verba (1965). *The civic culture*. Boston (MA): Little, Brown and Company.
- Ariel A. en B. Schouten (2008). *Representativity of the Time Use Survey* (discussion paper o8013). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Atlantic, The (2012). The Cheapest Generation. Why Millennials aren't buying cars or houses, and what that means for the economy. Geraadpleegd 10 juni 2013 via <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2012/09/the-cheapest-generation/309060/>
- Attema J., K. Breedveld, A. van den Broek en P. Peters (2007). Ict en arbeid: over de verwachtingen van tijdwinst, tijdsovereiniteit en leuker werk. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.), *Jaarboek ict en samenleving* (p. 109-127). Amsterdam: Boom.
- Baaijens, C. (2006). *Arbeidstijden: tussen wens en werkelijkheid* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Batson, C.D., P.J. Cochran, M.F. Biederman, J.L. Blosser, M.J. Ryan, en B. Vogt (1978). Failure to help when in a hurry: callousness or conflict? In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, jg. 4, nr. 1, p. 97-101.
- Baxter, J., B. Hewitt en M. Haynes (2008). Life Course Transitions and Housework: Marriage, Parenthood and Time on Housework. In: *Journal of Marriage and the Family*, jg. 70, nr. 2, p. 259-272.
- Baym, N. (2010). *Personal connections in the digital age*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich en Elisabeth Beck-Gernsheim (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bedrijfschap Horeca en Catering (2013). *Feiten en cijfers – aantal bezoekers van horecagelegenheden 2005-2011*. Geraadpleegd 22 mei 2013 via <http://abf.kenniscentrumhoreca.nl>
- Beeksmas, M. en J. Junger-Van Hoorn (2010). *Faciliteiten Arbeid en Zorg 2009. Een onderzoek naar cao-afspraken met betrekking tot arbeid-en-zorg-faciliteiten*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (directie Uitvoeringstaken Arbeidsvoorwaardenwetgeving).
- Beer, P. de (2004). Individualisering zit tussen de oren. In: J.W. Duyvendak, J. en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (p. 18-36). Amsterdam: Van Gennep.
- Berg, Esther van den, Pepijn van Houwelingen en Joep de Hart (red.) (2011). *Informeel groeien. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berik, Günseli en Ebru Kongar (2012). *Time Use of Mothers and Fathers in Hard Times: The US Recession of 2007-09* (working paper 726). New York: The Levy Economics Institute (http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_726.pdf).
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Bianchi, Suzanne, Melissa Milkie, Liana Sayer en John Robinson (2000). Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor. In: *Social Forces*, jg. 79, nr. 1, p. 191-228.
- Bianchi, S.M., J.P. Robinson en M. Milkie (2006). *Changing Rhythms of American Family Life*. New York: Russell Sage.
- Bittman, M., en J. Wajcman (2000). The rush hour: The character of leisure time and gender equity. In: *Social Forces*, jg. 79, nr. 1, p. 165-189.
- Boer, Alice de, en Mirjam de Klerk (2013). *Informeel zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Boer, Alice de, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (2009). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bottenburg, M. van, en P. Hover (2009). *Evenementenlopers in beeld: onderzoek naar de succesfactoren van loopevenementen op grond van de motivatie, beleving en waardering van de deelnemers*. Utrecht/'s-Hertogenbosch: Universiteit Utrecht/W.J.H. Mulier Instituut.
- Breedveld, Koen (1999). *Regelmatig onregelmatig* (proefschrift). Amsterdam: Thela.
- Breedveld, Koen (2006). Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (p. 299-321). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (2002). *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen, Andries van den Broek, Jos de Haan, Lucas Harms, Frank Huysmans en Erik van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den (2007). Meer mens met vitamine C? Over de relatie tussen geluk en cultuur. In: Paul Schnabel (red.), *Veel geluk in 2007. SCP-nieuwjaarsuitgave 2007* (p. 94-98). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den (2010). *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den (2010). *Toekomstverkenning kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2012). Rollen en ritmen. Het taaie script van het dagelijks leven in Nederland, 1975-2005. In: I. Glorieux, J. Songers en W. Smits (red.), *Mark Elchardus: cultuursociologie buiten de lijnen* (p. 54-73). Tiel: Lannoo.
- Broek, Andries van den, en Mariëlle Cloin (red.) (2010). *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, W.P. Knulst en K. Breedveld (1999). *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Elsevier.
- Broek, Andries van den, Jos de Haan en Frank Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bruijn, K. de, T. Vermeulen, D. Korteweg Maris, M. Rooijackers, K. van der Most, J. van der Meulen, R. Dirven en U. van der Noort (2012). *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2012*. Nieuwegein: NRIIT Media.
- CAIW, Concepts, Tele2, KPN en UPC (2012). *Gedragscode transparantie internetsnelheden*. Geraadpleegd 9 april 2013 via <http://www.kabelnoord.nl/uploads/files/Internet/Gedragscode%20Transparantie%20Internetsnelheden.pdf>
- CBL (2012). *Jaaromzet supermarkten*. Leidschendam: Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (www.cbl.nl).
- CBS (2009). *De digitale economie 2009*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2011). *Musea: grootteklasse, bezoekersaantallen en personeel per provincie*. Geraadpleegd 22 mei 2013 via www.statline.cbs.nl
- CBS (2012a). *Statistisch jaarboek 2012*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012b). *ICT, Kennis en Economie*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- CBS (2013a). *Statistisch jaarboek 2013*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013b). *Opnieuw minder besteed door huishoudens*. Geraadpleegd 23 april 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/conjunctuurbericht/inhoud/maand/2013-04-23-m01.htm>
- CBS (2013c). *Autobezit jongeren daalt*. Webmagazine CBS. Geraadpleegd 10 juni 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/verkeer-vervoer/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3828-wm.htm>
- CBS StatLine (2012). *ICT gebruik van personen*. Geraadpleegd 2 mei 2013 via <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=71098ned&D1=44,51,58,63&D2=0-2&D3=a&VW=T>
- CBS StatLine (2013). *Bevolking; geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari 2006 en 2011*. Geraadpleegd 15 mei 2013 via <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=7461BEV&D1=0&D2=a&D3=0,l&D4=56,61&VW=T>
- CEBUCO (2011). *Profiel lezers digitale platforms Nieuwsmerken. Uitkomsten van NOM Print Monitor 2011-I 2011-II*. Geraadpleegd 8 mei 2013 via [http://www.cebuc.nl/uploads/artikeldownloads/De%20digitale%20dagbladlezer%202011\(i\).pdf](http://www.cebuc.nl/uploads/artikeldownloads/De%20digitale%20dagbladlezer%202011(i).pdf)
- Cloin, Mariëlle en Marjon Schols (2011). De gezinsagenda. In: Freek Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (p. 101-126). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, Mariëlle en Harry Bierings (2012). De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 87-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cloin, Mariëlle, Andries van den Broek, Jos de Haan en Marjolein van der Klis (2009). Het dagelijks leven: goed gevuld of te vol? In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Peggy Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 99-121). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, Mariëlle, Marjon Schols en Andries van den Broek (2010). *Tijd op orde. Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, Mariëlle, Carlijn Kamphuis, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek (2011). *Nederland in een dag. Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in 15 andere Europese landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Collard, D. en R. Hoekman (2012). *Sportdeelname in Nederland: 2006-2011. Factsheet*. Utrecht: W.J.H. Mulier Instituut.
- Coltrane, S. (2000). Research on Household Labor. Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 62, nr. 4, p. 1208-1233.
- Craig, Lyn (2006). Parental education, time in paid work and time with children: an Australian time-diary analysis. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 57, nr. 4, p. 553-575.
- Craig, Lyn (2007). How employed mothers in Australia find time for both market work and childcare. In: *Journal of Family and Economic Issues*, jg. 28, nr. 1, p. 69-87.
- Crawford, D.W., E.L. Jackson en G. Godbey (1991). A hierarchical model of leisure constraints. In: *Leisure Sciences*, jg. 13, nr. 4, p. 309-320.
- Csikszentmihalyi, M. (1990) *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harper and Row.
- Csikszentmihalyi, M. (1997). *Finding Flow. The Psychology of Engagement with Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Dam, Frank van, en Hans Hilbers (2013). *Vergrijzing, verplaatsingsgedrag en mobiliteit*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL-publicatie 1122).
- Darley, J.M. en C.D. Batson (1973). From Jerusalem to Jericho: a study of situational and dispositional variables in helping behavior. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, dl. 27, nr. 23, p. 100-108.

- Dekker, Paul en Joep de Hart (2009). Vrijwilligerswerk vanuit de civil society. In: Paul Dekker en Joep de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk* 5 (p. 17-40). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. de Hart (2010). Vrije figuren: kleine statistiek van het vrijwilligerswerk. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 28, nr. 3, p. 9-23.
- Deloitte (2012). *Fourth annual Gen Y automotive survey*. Geraadpleegd 10 juni 2013 via http://www.deloitte.com/assets/Dcom-UnitedStates/Local%20Assets/Documents/us_auto_GenYSurveyReport_02032012.pdf
- Den Draak, Maaïke en Cretien van Campen (2011). Kwetsbare ouderen in Nederland. In: Cretien van Campen (red.), *Kwetsbare ouderen* (p. 51-65). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duin, Coen van (2013). *Tot 2025 jaarlijks 50 duizend huishoudens erbij*. CBS Webmagazine, 23 april 2013. Geraadpleegd 15 mei 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3819-wm.htm>.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. (2002). Op in rook? In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes* (p. 7-30). Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. (2004). Autonome volgzzaamheid. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (p. 205-212). Amsterdam: Van Genneep.
- Elchardus, M. en W. Smits. (2007). *Het grootste geluk*. Tiel: Lannoo Campus.
- European Communities (2004). *How Europeans spend their time. Everyday life of men and women. Data 1998-2002*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Communities (2009). *Harmonised European time use surveys. 2008 guidelines*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Evans, William N. en Timothy J. Moore (2012). Liquidity, Economic Activity, and Mortality. In: *The Review of Economics and Statistics*, jg. 94, nr. 2, p. 400-418.
- Ewalds, Doreen en Roger Voncken (2013). *Autobezit jongeren daalt*. CBS Webmagazine, 16 mei 2013. Geraadpleegd 21 mei 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/verkeer-vervoer/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3828-wm.htm>
- Fietsberaad (2013). *Feiten over de elektrische fiets* (Fietsberaadpublicatie 24). Utrecht: Fietsberaad (http://www.fietsberaad.nl/library/repository/bestanden/Fietsberaadpublicatie_24_Feiten_over_de_elektrische_fiets_versie_1.pdf).
- Garhammer, M. (1995). Changes in Working Hours in Germany. In: *Time & Society*, jg. 4, nr. 2, p. 167-203.
- Garssen, Joop (2011). *Demografie van de vergrijzing*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/D7D8F678-F22B-445F-8A6F-A635D376A344/0/2011demografievandevergrijzingart.pdf>)
- Gershuny, J. (2000). *Changing Times: Work and Leisure in Post-Industrial Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gershuny, J. en O. Sullivan (2003). Time use, gender, and public policy regimes. In: *Social Politics*, jg. 10, nr. 2, p. 205-228.
- Gershuny, Jonathan, Michael Bittman en John Brice (2005). Exit, Voice, and Suffering: Do Couples Adapt to Changing Employment Patterns? In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 67, nr. 3 p. 656-665.

- Geus, A.J. de (2004). *Flexibiliteit in werk- en openingstijden leidt tot forse besparingen*. Geraadpleegd 15 mei 2013 via <http://www.nieuwsbank.nl/inp/2004/05/27/R167.htm>
- Giménez-Nadal, J.I. en A. Sevilla-Sanz (2012). Trends in Time Allocation: A Cross-country Analysis. In: *European Economic Review*, jg. 56, nr. 6, p. 1338-1359.
- Glorieux, I. en T. P. Van Tienoven (2009). *Gender en tijdsbesteding. Verschillen en evolutie in de tijdsbesteding van Belgische vrouwen en mannen (2005, 1999 en 1966)* (Onderzoeksgroep TOR). Brussel: Vrije Universiteit Brussel/Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.
- Glorieux, I., J. Minnen en T.P. Van Tienoven (2008). *Het collectieve ritme van België. Evoluties in het levensritme van de Belgen op basis van tijdsbestedingsonderzoek uit 1966, 1999 en 2005* (Onderzoeksgroep TOR). Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Gobbens, R., K. Luijkx, R. Winen-Sponselee, M. van Assen en J. Schols (2011). Wetenschappelijke definities en metingen van kwetsbaarheid. In: C. van Campen (red.), *Kwetsbare ouderen* (p. 39-49). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goodwin, Phil (2012). *Peak Travel, Peak Car and the Future of Mobility: Evidence, Unresolved Issues, Policy Implications and a Research Agenda* (OECD discussion paper 2012-13). Parijs: International Transport Forum (<http://www.internationaltransportforum.org/jtrc/DiscussionPapers/DP201213.pdf>).
- Goossen, C.M. en F. Langers (2006). *Recreatie en groen in en om de stad*. Wageningen: Wageningen UR.
- Guryan, Jonathan, Erik Hurst en Melissa Kearney (2008). Parental Education and Parental Time with Children. In: *Journal of Economic Perspectives*, jg. 22, nr. 3, p. 23-46.
- Haan, Jos de (2008). Sociale contacten via digitale kanalen. In: Paul Schnabel, Rob Bijl en Joep de Hart (red.), *Betrekkelijk betrokken: studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 365-385). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haegens, K. (2012). *Neem De Tijd. Overleven in de to-go-maatschappij*. Amsterdam: Ambo.
- Hampton, K. en B. Wellman (2003). Neighboring in Netville: how the internet supports community and social capital in a wired suburb. In: *City & Community*, jg. 2, nr. 4, p. 277-311.
- Harbers, M.M. en N. Hoeymans (red.) (2013). *Gezondheid en maatschappelijke participatie. Themarapport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*. RIVM-rapportnummer: 010003001/2013. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Harms, Lucas (2003). *Mobiel in de tijd. Op weg naar een auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, Lucas (2006). *Op weg in de vrije tijd. Context, kenmerken en dynamiek van vrijetijdsmobiliteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L.W.J. (2008). *Overwegend onderweg: de leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L., P. Jorritsma en N. Kalfs (2007). *Beleving en beeldvorming van mobiliteit*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Hart, Joep de (1999). Vrijwilligerswerk vanuit tijdbudgetperspectief. In: Paul Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk 3* (p. 143-180). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, Joep de (2013). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hermesen, Joke (2010). *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Hochschild, A.R. (1989). *The Second Shift*. New York: Avon Books.

- Hoekman, R. (2013). *Recessiepeiling gemeenten 2013: doorwerking economische recessie op gemeentelijk sportbudget*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. en M. Gijsbers (2010). *Sport in collegeprogramma's: belangrijke bijzaak. Analyse van sport in collegeprogramma's gemeenten 2010-2014*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Hofland, H.J.A. (1955). *Geen tijd: Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek*. Amsterdam: Scheltema en Holkema.
- Hook, J. (2010). Gender Inequality in the Welfare State. Sex Segregation in Housework, 1965-2003. In: *American Journal of Sociology*, jg. 115, nr. 5, p. 1480-1523.
- Houwelingen, Pepijn van, Joep de Hart en Paul Dekker (2011). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloïn en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 185-207). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Howe, N. en W. Strauss (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Random House.
- Huijer, Marli en Ida Sabelis (2010). De publieke noodzaak om ritmes goed af te stemmen. Hoe sociale ritmes het leven gemakkelijk of moeilijk maken. In: Andries van den Broek en Mariëlle Cloïn (red.), *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (p. 35-51). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Huysmans, Frank en Jos de Haan (2001). Media en ict. Omgaan met een overvloedig aanbod. In: Koen Breedveld en Andries van den Broek (red.), *Trends in de tijd* (p. 75-95). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, Frank en Jos de Haan (2010). *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- IenM (2012). *IenM maakt ruimte. Strategische kennis- en innovatieagenda Infrastructuur en Milieu 2012-2016*. Den Haag: ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Immers, Ben (2012). Verkeersnetwerken moeten flexibeler worden. In: *Transport en Logistiek*, jg. 10, p. 14-15.
- Ingen, Erik van (2009). Wat kenmerkt de vrijwilliger? Tijdbestedingspatronen en levensfasen tussen 1975 en 2005. In: Paul Dekker en Joep de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (p. 64-82). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ingen, Erik van, en Paul Dekker (2011). Dissolution of associational Life? Testing the Individualization and Informalization Hypotheses on Leisure Activities in The Netherlands Between 1975 and 2005. In: *Social Indicators Research*, jg. 100, nr. 2, p. 209-224.
- Ingen, Erik van, Ineke Stoop en Koen Breedveld (2009). Nonresponse in the Dutch Time Use Survey: Strategies for Response Enhancement and Bias Reduction. In: *Field Methods*, jg. 21, nr. 1, p. 69-90.
- Jonge, C. de (2008). *De gevolgen van klimaatverandering voor recreatie en toerisme*. Den Haag: Stichting Recreatie.
- Jorritsma, Peter en Marie-José Olde Kalter (2008). *Grijs op reis. Over mobiliteit van ouderen*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Kahneman, D. en A.B. Krueger (2006). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. In: *Journal of Economic Perspectives*, jg. 20, nr. 1, p. 3-24.
- Kalmijn, M. (2003). Shared friendship networks and the life course: an analysis of survey data on married and cohabiting couples. In: *Social Networks*, jg. 25, nr. 3, p. 231-249.
- Kamphuis, Carlijn en Remko van den Dool (2008). Sportdeelname. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (p. 74-101). Den Haag/'s-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau/Mulier Instituut.

- Kamphuis, Carlijn, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar en Jos de Haan (2009). *tbo/eu en tbo/nl . Een vergelijking van twee methoden van tijdsbestedingsonderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KiM (2012). *Mobiliteitsbalans 2012*. Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. Den Haag: ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Klein Hesselink, John, Irene Houtman en Seth van den Bossche (2012). Trends in ziekteverzuim. In: Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt (red.), *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (p. 26-46). Den Haag: SCP/CBS/TNO/UWV Kenniscentrum.
- Klerk, Mirjam de, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.) (2010). *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F., L. Harms en K. Breedveld (2008). Sport, ruimte en tijd. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (p. 192-213). Den Haag/s-Hertogenbosch: SCP/W.J.H. Mulier Instituut.
- Knulst, Wim (1989). *Van vaudeville tot video*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, Wim (2005). *Alles had zijn tijd. De registratie en beleving van tijd onderzocht*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Knulst, W.P en P. van Beek (1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, Wim en Leo Schoonderwoerd (1983). *Waar blijft de tijd?* Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Koppes, L., M. van Zwieten, W. Hooftman, W. Lautenbach, H.E. de Vroome en S. van den Bossche (2012). *NEA 2011. Vinger aan de pols van werkend Nederland*. Hoofddorp: Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek.
- Korvorst Marjolein en Ilona Bouhuijs (2013). *In ochtendspits 2,4 miljoen mensen achter het stuur*. CBS Webmagazine, 14 december 2013. Geraadpleegd 5 februari 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/verkeer-vervoer/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3749-wm.htm?RefererType=RSSItem>
- Kossek, E.E. en S.J. Lambert (red.) (2005). *Work and Life Integration: Organizational Cultural and Individual Perspectives*. Mahwah (NJ): Lawrence Erlbaum Associates.
- Kösters, Lian, Linda Moonen en Mariëlle Cloïn (2012). Flexibel werken. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 102-114). Den Haag: SCP/CBS.
- Kraaykamp, G., T. van der Lippe en R. Verhoeff (1996). Vrije tijd van vrouwen en mannen. In: H. Ganzeboom en S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie: opstellen voor Reinhard Wippler* (p. 295-309). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Kraut, R., V. Lundmark, M. Patterson, S. Kiesler, T. Mukopadhyay en W. Scherlis (1998). Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and well-being? In: *American Psychologist*, jg. 53, nr. 9, p. 1017-1031.
- Kreitzman, L. (1999). *The 24 Hour Society*. Londen: Profile Books.
- Kroll, Steve (2011). The Decline in Work Hours During the 2007-09 Recession. In: *Monthly Labor Review*, jg. 134, nr. 4, p. 53-59.
- Kühn, R. (2012). *'Ungeteiltheit' – oder Mystik als Ab-Grund der Erfahrung: ein radikal-phänomenologisches Gespräch mit Meister Eckhart*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Kuhnimhof, Tobias, Jimmy Armoogum, Ralph Buehler, Joyce Dargay, Jon Martin Denstadli en Toshiyuki Yamamoto (2012). Men Shape a Downward Trend in Car Use among Young Adults—Evidence from Six Industrialized Countries, In: *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, jg. 32, nr. 6, p. 761-779.

- KVB (2013). *Feiten en cijfers*. Geraadpleegd 8 mei 2013 via <http://www.kvb.nl/feiten-en-cijfers/kerncijfers>
- Lane, R. (2000) *The Loss of Happiness in Market Economies*. New Haven: Yale University.
- Laslett, P. (1989). *A fresh map of life: the emergence of a third age*. Londen: Weidenfeld en Nicholson.
- Layard, R. (2005). *Happiness. Lessons From a New Science*. New York: Penguin.
- Lippe, T. van der, J. de Ruijter, E. de Ruijter en W. Raub (2010). Persistent Inequalities in Time Use between Men and Women. A Detailed Look at the Influence of Economic Circumstances, Policies and Culture. In: *European Sociological Review*, jg. 27, nr. 2, p. 164-179.
- Maas, J. (2009). *Vitamin G: green environments – healthy environments*. Utrecht: Nivel.
- Maat, J.W. van der, en R. van der Zwet (2009). *Het stimuleren van maatschappelijke inzet door vitale ouderen. Verkenning*. Utrecht: Movisie.
- Madem, T. en M. van der Werf (2013). *Nederland bezuinigt. Onderzoek naar de bezuinigingsstrategieën van Nederlanders*. Utrecht: Nibud (www.nibud.nl).
- Mars, Godelief, Marion van den Brakel, Wil Portegijs, Katja Chkalova en Marleen Geerdinck (2012). Vrouwen en de arbeidsmarkt. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 51-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Mattinly, Marybeth J. en Liana Sayer (2006). Under Pressure: Gender Differences in the Relationship Between Free Time and Feeling Rushed. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 68, nr. 1, p. 205-221.
- Merkoski, J. (2013). *Burning the page. The ebook revolution and the future of reading*. Naperville (Illinois): Sourcebooks.
- Mestdag, I. (2007). *Destructuration of the Belgian meal pattern? Changes in the temporal, social and spatial aspects of eating practices by means of time-use data* (proefschrift). Brussel: Vrije Universiteit Brussel (Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie).
- Milkie, Melissa A., Sara B. Raley en Suzanne M. Bianchi (2009). Taking on the Second Shift: Time Allocations and Time Pressures of U.S. Parents with Preschoolers. In: *Social Forces*, jg. 88, nr. 2, p. 487-518.
- Millard-Ball, Adam en Lee Schipper (2011). Are We Reaching Peak Travel? Trends in Passenger Transport in Eight Industrialized Countries. In: *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, jg. 31, nr. 3, p. 357-378.
- Moens, M. (2004). Handelen onder druk. Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 25, nr. 4, p. 383-416.
- Mokhtarian, P.L. (2002). Telecommunications and travel. The case for complementarity. In: *Journal of Industrial Ecology*, jg. 6, nr. 2, p. 43-57.
- Mokhtarian, P.L., I. Salomon en S.L. Handy (2006). The impacts of ICT on leisure activities and travel: A conceptual exploration. In: *Transportation*, jg. 33, nr. 3, p. 263-289.
- Mommaas, H. (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid, voorstudies en achtergronden, v109). Den Haag: Sdu.
- Mommaas, H. (2002). *Over de vergeten dimensies van tijd*. Amsterdam: De Balie.
- Morrill, Melinda Sandler en Sabrina Wulff Pablonia (2012). *What Effects do Macroeconomic Conditions Have on Families' Time Together?* Bonn: Institute for the Study of Labor (discussion paper 6529).
- MSS (2012). *Media Standaard Survey; SKO, NLO, JIC STIR en NOM*. Geraadpleegd 8 mei 2013 via <http://www.stir.nl/upload/documenten/mss/rapportage-2012-media-standaard-survey-mss.pdf>

- NBTC-NIPO (2012a). *Nederlanders beknibbelen op hun uitjes door de economische crisis*. Geraadpleegd 21 juni 2013 via <http://www.nbtcniporesearch.nl/nl/home/resultaten/nieuws/nederlanders-beknibbelen-op-hun-uitjes-door-de-economische-crisis.htm>
- NBTC-NIPO (2012b). *Ondanks crisis blijven Nederlanders op vakantie gaan*. Geraadpleegd 23 April 2013 via <http://www.nbtcniporesearch.nl/nl/home/article/ondanks-crisis-blijven-nederlanders-op-vakantie-gaan.htm>
- NBTC-NIPO (2013). *Nederlanders minder op vakantie*. Geraadpleegd 21 juni 2013 via <http://www.nbtcniporesearch.nl/nl/home/article/nederlanders-minder-op-vakantie.htm>
- Nie, H.N. en L. Erbring (2000). *Internet and society. A preliminary report*. Palo Alto: Stanford Institute for the Quantitative Study of Society.
- NVB en NVF (2012). *Jaarverslag 2011*. Amsterdam: Nederlandse Vereniging van Bioscoopexploitanten/Nederlandse Vereniging van Filmdistributeurs.
- OCW (2011). *Meer dan kwaliteit. Een visie op cultuurbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2013). *Cultuur beweegt. De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2013). *Broadband and telecom*. Geraadpleegd 2 mei 2013 via <http://www.oecd.org/sti/broadband/oecdbroadbandportal.htm#Penetration>
- Offer, S. en B. Schneider (2011). Revisiting the Gender Gap in Time-Use Patterns: Multitasking and Well-Being among Mothers and Fathers in Dual-Earner Families. In: *American Sociological Review*, jg. 76, nr. 6, p. 809-833.
- Ooms, Ingrid, Jedid-Jah Jonker en Ab van der Torre (2009). *Werken en weldoen. Keuzes voor betaalde en onbetaalde arbeid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oudijk, Debbie, Alice de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans en Mirjam De Klerk (2010). *Mantelzorg uit de doeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Patulny, Roger en Kimberly Fisher (2013). Co-Presence and Enjoyment of Activities Before and After the Financial Crisis in the USA. In: Christina Inbakaran en Marie-Louise van der Klooster (red.), *2012 Time Use*. Melbourne: Deakin University.
- Peters, P. en T. van der Lippe (2007). *Competing claims in work and family life*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Peters, P., L. den Dulk en T. van der Lippe (2008). Effecten van tijd-ruimtelijke flexibiliteit op de balans tussen werk en privé. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 24, nr. 4, p. 341-362.
- Peters, P., J. de Ruijter en L. den Dulk (2010). May I work from home? Views of the employment relationship reflected in line managers' telework attitudes in six financial-sector organizations. In: *Equality, Diversity and Inclusion*, jg. 29, nr. 5, p. 517-531.
- Plantenga, Janneke (2010). Domweg gelukkig met een deeltijdbaai? In: Andries van den Broek en Mariëlle Cloin (red.), *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (p. 53-65). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, Wil en Saskia Keuzenkamp (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pouwels, B.J. (2011). *Work, family, and happiness. Essays on interdependencies within families, life events, and time allocation decisions* (proefschrift). Utrecht: Utrecht University.
- Priemus, Hugo (2010). Naar een ministerie van Tijd. In: Andries van den Broek en Mariëlle Cloin (red.), *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (p. 67-78). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- RAB (2011). *RAB Platformonderzoek 2011*. Amstelveen: Radio Advies Bureau.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community, homesteading on the electronic frontier*. Reading (MA): William Patrick.
- Robinson, J.P. en G. Godbey (1997). *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. University Park (PA): Pennsylvania State University.
- Robinson, J.P. en W. Michelson (2010). Sleep as a victim of the 'time crunch'. A multinational analysis. In: *Electronic International Journal of Time Use Research*, jg. 7, nr. 1, p. 61-72.
- Roeters, Anne, Tanja van der Lippe en Esther Kluwer (2008). Staat het gezinsleven onder druk? De samenhang tussen werkeisen van ouders en routine en interactieve activiteiten met kinderen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 83, nr. 4, p. 325-342.
- Ruijter, Esther de (2005). *Household Outsourcing* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- RvS (2012). *Jaarverslag 2012. Raad van State*. Den Haag: Raad van State.
- Sadiraj, Klarita, Joost Timmermans, Michiel Ras en Alice de Boer (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sayer, L. (2007). More Work for Mothers? Trends and Gender Differences in Multitasking. In: Tanja van der Lippe en Pascale Peters (red.), *Time Competition: Disturbed Balances and New Options in Work and Care* (p. 41-56). Cheltenham: Edward Elgar.
- Schnabel, Paul (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn. In: Paul Schnabel en Henk Don (red.), *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn* (p. 11-27). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, Paul (red.) (2007). *Veel geluk in 2007. SCP-nieuwjaarsuitgave 2007* (p. 94-98). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy. An Inquiry Into Human Satisfaction And Consumer Dissatisfaction*. New York: Oxford University Press.
- SCP (1994). *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Senbil, M. en R. Kitamura (2003). *Simultaneous relationships between telecommunications and activities* (paper gepresenteerd op de 10e International Conference on Travel Behaviour Research, 10-15 augustus 2003). Luzern: International Conference on Travel Behaviour Research.
- SER (2006). *Welvaartsgroei door en voor iedereen. Advies voor het sociaal-economisch beleid op middellange termijn*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- SER (2011). *Tijden van de samenleving. Slimmer organiseren van tijd en plaats van arbeid en dienstverlening*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- SKO (2013a). *Persbericht kijkcijfers KijkTotaal Januari 2013*. Amstelveen: Stichting Kijkonderzoek.
- SKO (2013b). *Moving Pictures 2012. Kijken naar audiovisuele content in Nederland*. Amstelveen: Stichting Kijkonderzoek.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished democracy: from membership to management in American civic life*.
- Snel, C. (2011). De regen maakt niet iedereen ongelukkig. Geraadpleegd 31 mei 2013 via www.metronieuws.nl
- Socialdata (2007). *Tijdbestedingsonderzoek 2006 Nieuwe stijl. Veldwerkverslag*. Heerlen: Socialdata.
- Soede, A. (2012). *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Sonck, Nathalie en Jos de Haan (2012). *De virtuele kunstkar. Cultuurdeelname via oude en nieuwe media*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sonck, Nathalie, Andries van den Broek, Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek (2011). Vrijtijdsbesteding. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.), *De Sociale Staat van Nederland 2011* (p. 211-231). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Southerton, D. (2003). 'Squeezing time': allocating practices, co-ordinating networks and scheduling society. In: *Time & Society*, jg. 12, nr. 1, p. 5-25.
- Spinney, J.E.L. en H. Millward (2011). Weather impacts on leisure activities in Halifax, Nova Scotia. In: *International Journal of Biometeorology*, jg. 55, nr. 2, p. 133-145.
- Spot (2012). *Tijdbestedingsonderzoek 2012*. Amstelveen: Stichting Promotie Televisiereclame.
- Staatsblad (2013). Wet van 11 juni 2013 tot wijziging van de Winkeltijdenwet in verband met het verruimen van de bevoegdheid van gemeenten om vrijstelling te verlenen van de verboden met betrekking tot de zondag en een aantal feestdagen. Kamerstuk 32 412. In: *Staatsblad* 217, p. 1-3.
- Stancanelli, Elena en Arthur Van Soest (2012). Retirement and Home Production: A Regression Discontinuity Approach. In: *American Economic Review*, jg. 102, nr. 3, p. 600-605.
- Steege, Dick ter (2013). *Ziekteverzuim laagst sinds 1996*. CBS Webmagazine. Geraadpleegd 30 augustus 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-ziekteverzuim-1996-2012-art.htm>
- Sullivan, O., S. Coltrane, L. McAnally en E. Altintas (2009). Father-friendly policies and time use data in a cross-national context: potential and prospects for future research. In: *Annals of the American Academy for Political and Social Science*, jg. 624, nr. 1, p. 234-254.
- Telecompaper (2012). *FTTH-markt groeit naar 3 miljoen aansluitingen in 2016*. Geraadpleegd 9 april 2013 via <http://www.telecompaper.com/nieuws/ftth-markt-groeit-naar-3-miljoen-aansluitingen-in-2016--878493>
- Telesko, W. (2004). *Erlösmythen in Kunst und Politik: zwischen christlicher Tradition und Moderne*. Wenen: Böhlau.
- Tiessen-Raaphorst, Annet en Remko van den Dool (2012). *Factsheet Ontwikkelingen in sportdeelname, verenigingslidmaatschap en vrijwilligerswerk in de sport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (www.scp.nl).
- Tijdens, K.G., T. van der Lippe en E. de Ruijter (2000). *Huishoudelijke arbeid en de zorg voor kinderen: herverdelen of uitbesteden?* Amsterdam: Elsevier.
- TK (2004/2005). *Nieuwe regels betreffende maatschappelijke ondersteuning (Wet maatschappelijke ondersteuning). Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004/2005, 30131, nr. 3.
- TK (2005/2006). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2006-2010. Emancipatie: vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!* Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30420, nr. 2.
- TK (2007/2008). *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 50.
- TK (2008/2009). *Toerisme en recreatie*. Brief van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 29 juni 2009. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 26419, nr. 36.
- TK (2010/2011a). *Hoofdpijnen emancipatiebeleid: vrouwen- en homo-emancipatie 2011-2015*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 27017, nr. 74.
- TK (2010/2011b). *Voorstel van wet van de leden Van Gent en van Hijum tot wijziging van de Wet aanpassing arbeidsduur ten einde flexibel werken te bevorderen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 32889, nr. 2.

- TK (2011/2012a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (XV) voor het jaar 2012*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33000 XV, nr. 2.
- TK (2011/2012b). *Kabinetsreactie op het SER-advies Tijden van de Samenleving*. Brief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 29544/31289, nr. 355.
- TK (2012/2013a). *Financieel en sociaaleconomisch beleid*. Brief van de minister en staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33566, nr. 15.
- TK (2012/2013b). *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 180.
- TK (2012/2013c). *Toekomst AWBZ*. Brief staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport over hervorming langdurige zorg: naar een waardevolle toekomst. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30597, nr. 296.
- TNO (2010). *Vraag en aanbod Next-Generation Infrastructures 2010-2020*. Delft: Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek.
- Torres, A., R. Brites, B. Haas en N. Steiber (2007). *First European Quality of Life Survey. Time use and work-life options over the life course*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions/Office for Official Publications of the European Communities.
- Treas, Judith K. en Sonja Drobnic (red.) (2010). *Dividing the Domestic: Men, Women, and Household Work in Cross-National Perspective*. Stanford (CA): Stanford University Press.
- Trouw (2013). *Een eigen auto hoeft niet meer zo nodig*. Geraadpleegd 10 juni 2013 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/3391549/2013/02/10/Een-eigen-auto-hoeft-niet-meer-zo-nodig.dhtml>
- United Nations (2005). *Guide to producing statistics on time use: measuring paid and unpaid work*. New York: United Nations.
- Väisänen, Paavo (2006). *Mean of episode lengths as a quality indicator of time use diaries* (paper gepresenteerd op de 28e IATUR Annual Conference, 16-18 augustus 2006). Kopenhagen: International Association for Time Use Research.
- Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal. Geluk als richtsnoer voor beleid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Veldheer, Vic, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.) (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verba, S., K.L. Schlozman en H.E. Brady (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Verbeek, Desirée en Jos De Haan (2011). *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verhoeven, Imrat, Loes Verplanke en Thomas Kampen (2013). Actief burgerschap in de verzorgingsstaat. Over de nieuwe publieke moraal. In: Thomas Kampen, Imrat Verhoeven en Loes Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid* (p. 11-23). Amsterdam: Van Gennep.
- Vermeij, Lotte (2010). Gescheiden werelden. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht. Generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (p. 453-482). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Versantvoort, Maroesjka (nog te verschijnen). *Werk en informele zorg (werktitel)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Visser, Jelle (2002). The first part-time economy in the world : a model to be followed? In: *Journal of European social policy*, jg. 12, nr. 1, p. 23-42.

- Voorpostel, M., T. van der Lippe en J. Gershuny (2010). Spending Time Together—Changes Over Four Decades in Leisure Time Spent with a Spouse. In: *Journal of Leisure Research*, jg. 42, nr. 2, p. 243-265.
- vscd (2012). *Podia 2011. Cijfers en kengetallen*. Amsterdam: Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (www.vscd.nl).
- vws (2011a). *Landelijke nota gezondheidsbeleid. Gezondheid dichtbij*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2011b). *Programma Sport en Bewegen in de Buurt*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Warren, M.E. (2000). *Democracy and association*. Princeton: Princeton University Press.
- Wellman, B., A. Quan Haase, J. Witte en K. Hampton (2001). Does the internet increase, decrease or supplement social capital? In: *American Behavioral Scientist*, jg. 45, nr. 3, p. 437-456.
- wrr (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wuthnow, R. (1994). *Sharing the journey. Support groups and the quest for a new community*. New York: The Free Press.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.).

ISBN 978 90 377 0623 9

SCP-publicaties 2012

2012-1 *Niet alle dagen feest. Nieuwjaarsuitgave 2012 (2012).* Paul Schnabel (red.).

ISBN 978 90 377 0598 0

2012-2 *Waarvoor ons belastinggeld? Prijs en kwaliteit van publieke diensten (2012).* Bob Kuhry en Flip de Kam (red.). ISBN 978 90 377 0596 6

2012-3 *Jaarrapport integratie 2011 (2012).* Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 0565 2

2012-4 *Bijzondere mantelzorg. Ervaringen van mantelzorgers van mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische problematiek (2012).* Y. Wittenberg, M.H. Kwekkeboom en A.H. de Boer. ISBN 978 90 377 0566 9

2012-5 *VeVeRa-1v. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030 (2012).* Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0594 2

2012-6 *Van Anciaux tot Zijlstra. Cultuurparticipatie en cultuurbeleid in Nederland en Vlaanderen (2012).* Quirine van der Hoeven. ISBN 978 90 377 0583 6

2012-7 *Vraag naar arbeid 2011 (2012).* Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0601 7

2012-8 *Measuring and monitoring immigrant integration in Europe (2012).* Rob Bijl en Arjen Verweij (red.). ISBN 978 90 377 0569 0

2012-9 *IQ met beperkingen. De mate van versandelijke handicap van zorgvragers in kaart gebracht (2012).* Isolde Woittiez, Michiel Ras en Debbie Oudijk. ISBN 978 90 377 0602 4

2012-10 *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland (2012).* Saskia Keuzenkamp (red.), Niels Kooiman, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0603 1

2012-11 *The Social State of the Netherlands 2011. Summary (2012).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.) ISBN 978 90 377 0605 5

- 2012-13 *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (2012). Cretien van Campen, Ad Bergsma, Jeroen Boelhouwer, Jacqueline Boerefijn, Linda Bolier. ISBN 978 90 377 0608 6
- 2012-14 *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 28 countries* (2012). Jedid-Jah Jonker (red.). ISBN 978 90 377 0584 3
- 2012-15 *Versterking data-infrastructuur sport* (2012). Annet Tiessen-Raaphorst en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0613 0
- 2012-16 *De sociale staat van de gemeente. Lokaal gebruik van de scp-leefsituatie-index* (2012). Jeroen Boelhouwer (SCP), Rob Gilsing (Verwey-Jonker Instituut). ISBN 978 90 377 0612 3
- 2012-17 *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (2012). Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0616 1
- 2012-18 *Monitor Talent naar de Top 2011* (2012). Ans Merens (red.) en Commissie Monitoring Talent naar de Top. ISBN 978 90 377 0610 9
- 2012-19 *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen* (2012). Arjan Soede. ISBN 978 90 377 0572 0
- 2012-20 *Verzorgd uit de bijstand. De rol van gedrag, uiterlijk en taal bij de re-integratie van bijstandsontvangers* (2012). Patricia van Echtelt en Maurice Guiaux. ISBN 978 90 377 0614 7
- 2012-21 *De virtuele kunstkar. Cultuurdeelname via oude en nieuwe media* (2012). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0619 2
- 2012-22 *Op zoek naar bewijs. Evaluatieontwerpen onderwijsmaatregelen* (2012). Lex Herweijer en Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0618 5
- 2012-23 *Startklaar voor vier jaar. Een verkenning van publieke prestaties voor de kabinetsformatie 2012* (2012). Evert Pommer (red.). ISBN 978 90 377 0640 6
- 2012-24 *Op afstand gezet. Een onderzoek naar de publieke opinie op verzoek van de Parlementaire Onderzoekscommissie 'Privatisering en verzelfstandiging'* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0639 0.
- 2012-25 *Moslim in Nederland 2012* (2012). Mieke Maliepaard en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0621 5
- 2012-26 *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010* (2012). Frans Knol. ISBN 978 90 377 0533 1
- 2012-27 *Maten voor gemeenten 2012. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2005-2010* (2012). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Ab van der Torre, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0624 6
- 2012-28 *Op achterstand. Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt* (2012). Iris Andriessen, Eline Nievers en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0615 4
- 2012-29 *Particuliere initiatieven in ontwikkelingssamenwerking. Een casestudy naar nieuwe verbanden in de Nederlandse civil society* (2012). Esther van den Berg m.m.v. Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0631 4
- 2012-30 *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland* (2012). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0625 3
- 2012-31 *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012* (2012). Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9
- 2012-32 *Meebetalen aan de zorg. Nederlanders over solidariteit en betaalbaarheid van de zorg* (2012). Sjoerd Kooiker, Mirjam de Klerk, Judith ter Berg en Yolanda Schothorst. ISBN 978 90 377 0628 4
- 2012-33 *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland* (2012). Willem Huijnk en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0627 7
- 2012-34 *Armoedesignalement 2012* (2012). SCP en CBS. ISBN 978 90 377 0633 8

- 2012-35 *Emancipatiemonitor 2012* (2012). Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel. ISBN 978 90 377 0630 7
- 2012-36 *Meldingen van discriminatie in Nederland* (2012). Iris Andriessen en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0643 7

SCP-publicaties 2013

- 2013-1 *Van pech en rampspoed. Nieuwjaarsuitgave 2013* (2013). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0611 6
- 2013-2 *Terecht in de jeugdzorg. Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik* (2013). Sander Bot (red.), Simone de Roos, Klarita Sadiraj, Saskia Keuzenkamp, Angela van den Broek, Ellen Kleijnen. ISBN 978 90 377 0629 1
- 2013-3 *Gezinnen onderweg. Dagelijkse mobiliteit van ouders van jonge kinderen in het combineren van werk en gezin* (2013). Marjolijn van der Klis (red.) ISBN 978 90 377 0568 3
- 2013-4 *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013* (2013). Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0648 2
- 2013-5 *Towards Tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality across Europe* (2013). Lisette Kuyper, Jurjen Iedema, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0650 5
- 2013-6 *Sprekend op schrift. Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Paul Schnabel, 1998-2013* (2013). ISBN 978 90 377 0647 5
- 2013-7 *Acceptance of lesbian, gay, bisexual and transgender individuals in the Netherlands 2013* (2013). Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0649 9
- 2013-8 *Gemeentelijk Wmo-beleid 2010. Een beschrijving vanuit het perspectief van gemeenten* (2013). Frieke Vonk, Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0651 2
- 2013-9 *Aanbod van arbeid 2012* (2013). Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0654 3
- 2013-10 *De dorpenmonitor* (2013). *Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*. Anja Steenbekkers en Lotte Vermeij (red.) ISBN 978 90 377 0634 5
- 2013-11 *Van Paars 2 naar Rutte II. Rede van Paul Schnabel bij zijn afscheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 11 maart 2013*. ISBN 978 90 377 0660 4
- 2013-12 *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen. Het culturele draagvlak, deel 12* (2013). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0652 9
- 2013-13 *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (2013). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0644 4
- 2013-14 *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen* (2013). Mérove Gijsberts (SCP) en Marcel Lubbers (RU). ISBN 978 90 377 0655 0.
- 2013-15 *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid* (2013). Matthieu Permentier, Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije. ISBN 978 90 377 0663 5
- 2013-16 *Lasten onder de loep. De kostengroei van de zorg voor verstandelijk gehandicapten ontrafeld* (2013). Michiel Ras, Debbie Verbeek-Oudijk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0662 8.
- 2013-17 *De studie waard. Een verkenning van mogelijke gedragsreacties bij de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs* (2013). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Jaco Dagevos, m.m.v. Iris Andriessen, Lenie van den Bulk (CED-groep). ISBN 978 90 377 0664 2
- 2013-18 *Het persoonsgebonden budget in de AWBZ. Monitor 2012*. Ab van der Torre, Ingrid Ooms, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0657 4

- 2013-19 *Informele zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg.* Alice de Boer en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0679 6
- 2013-20 *De ondersteuning van Wmo-aanvragers en hun mantelzorgers in 2012 (2013).* Peteke Feijten, Anna Maria Marangos, Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Frieke Vonk. ISBN 978 90 377 0667 3
- 2013-21 *Met zorg ouder worden. Zorgtrajecten van ouderen in tien jaar (2013).* Cretien van Campen, Marjolein Broese van Groenou, Dorly Deeg, Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0626 0
- 2013-22 *Using smartphones in survey research: a multifunctional tool.* Nathalie Sonck en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0680 2
- 2013-23 *Seksuele oriëntatie en werk. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele werknemers.* Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0668 0
- 2013-24 *Ontwikkelingen in ondersteuning van mensen met lichamelijke beperkingen en de effecten van ondersteuning op participatie (2013).* Jolien Hofstede, Mieke Cardol, Mieke Rijken. ISBN 978 90 377 0676 5
- 2013-25 *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs.* Lex Herweijer en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0671 0
- 2013-26 *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders.* Mariëlle Cloin (red.). ISBN 978 90 377 0670 3
- 2013-27 *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten (2013).* Wouter Mensink, Anita Boele, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0659 8
- 2013-34 *Groeit de jeugdzorg door? Het beroep op de voorzieningen: realisatie 2001-2011 en raming 2011-2017 (2013).* Klarita Sadiraj, Michiel Ras, Lisa Putman en Jedid-Jah Jonker. ISBN 978 90 377 0677 2

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP (2010).* Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo (2010).* A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais.* Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren (2010).* Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening (2010).* Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie (2010).* Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst (2010).* Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009 (2010).* Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek (2010).* Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2010).* Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7

- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de SCP-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (CPB), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Mérove Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noije en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564 5
- Burgerperspectieven 2011 | 3* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0582 9
- Advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp 2012* (2011). Ab van der Torre, Saskia Jansen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0573 7 (webpublicatie)
- Oudere migranten . Kennis en kennislacunes* (2011). Maaïke den Draak en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0597 3 (webpublicatie)
- Armoedesignalement 2011* (2011). CBS/SCP. ISBN 978 90 357 1870 8
- Burgerperspectieven 2011 | 4* (2012). Josje den Ridder, Jeanet Kullberg en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0593 5
- Burgerperspectieven 2012 | 1* (2012). Paul Dekker, Josje den Ridder en Paul Schnabel. ISBN 978 90 377 0607 9
- Burgerperspectieven 2012 | 2* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0617 8
- Burgerperspectieven 2012 | 3* (2012). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0622 2
- Burgerperspectieven 2012 | 4* (2012). Josje den Ridder, Paul Dekker en Mathilde van Ditmars. ISBN 978 90 377 0645 1
- Burgerperspectieven 2013 | 1* (2013). Paul Dekker en Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0656 7
- Burgerperspectieven 2013 | 2* (2013). Josje den Ridder, Hanneke Posthumus en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0658 1
- Burgerperspectieven 2013 | 3* (2013). Josjes den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0675 8